

Ülkü Bilgin

Azınlık Hakları ve Türkiye

KitapYAYINEVI

Azınlık Hakları ve Türkiye

ÜLKÜ BİLGİN

KitapYAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 162
AKADEMİ DİZİSİ – 10

AZINLIK HAKLARI VE TÜRKİYE / ÜLKÜ BİLGİN

© 2007, KİTAP YAYINEVİ LTD.

DÜZELTİ
EYLÜL DURU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KAÇITHANE
SERTİFİKA NO. 0905-34-000425
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
ARALIK 2007, İSTANBUL

ISBN 978 975-6051-80-1

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1
34408 KAÇITHANE İSTANBUL
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Anneme,

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 7

SUNUŞ 9

GİRİŞ 11

I- KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL GELİŞİM 17

II- AZINLIK HAKLARI 79

AZINLIK HAKLARININ BELİRLENMESİ 79

AZINLIK HAKLARININ SINIRLANDIRILMASI 123

III- AZINLIK HAKLARININ KORUNMASI 134

AZINLIK HAKLARININ ULUSLARARASI KURULUŞLAR ARACILIĞIYLA KORUNMASI 134

TÜRKİYE'DE AZINLIK HAKLARININ KORUNMASI 156

SONUÇ 184

NOTLAR 189

KAYNAKÇA 217

Bu çalışmanın yayınlanması için
beni yreklendiren ve desteklerini esirgemeyen
değerli hocalarım
Prof. Dr. Mustafa Koçak ve Prof. Dr. Hayrettin kesiz'e,
her aşamada yanımda olan sevgili eşim İsmail Bilgin'e
teşekkür ederim.

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	Adı geçen eser
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
a.g.m.	Adı geçen makale
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
Akt.	Aktaran
Ame. İHS	Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi
AMK	Anayasa Mahkemesi Kararı
AMKD	Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi
A.Ü.S.B.F.	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BM	Birleşmiş Milletler
BMS	Birleşmiş Milletler Sözleşmesi
BMİHS	Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmesi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CMUK	Ceza Hukuku Muhakemeleri Kanunu
Çev.	Çeviren
Değ.	Değiştirilmiş
Der.	Derleyen
dn.	Dipnot
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemesi
Gen.	Genişletilmiş
Haz.	Hazırlayan
HMUK	Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu
İHAS	İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
Kit.	Kitabevi

m.	Madde
MSHS	Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi
No.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
SPK	Siyasi Partiler Kanunu
S.S.C.B.	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.K.	Türk Ceza Kanunu
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
U.S.A.D.	Uluslararası Sürekli Adalet Divanı
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
vs.	ve sair
Y.	Yıl
Yay.	Yayınları, yayın, yayıncılık
Yen.	Yenilenmiş
y.y.	Yüzyıl

SUNUŞ

“Azınlık Hakları ve Türkiye” konulu bu çalışmanın temel amacı, azınlıklar meselesinin hatlarını belirleyerek, konuyu hukuki boyutlarıyla ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle azınlık kavramının içeriği belirlenmiş, daha sonra tarihsel gelişimi incelenmiştir. Ancak söz konusu inceleme, kavramın pek çok sorunsalı da beraberinde taşıdığını gösterecektir. Azınlıkların korunması hususu işte bu sorunsal kuşatması altında, uluslararası ve ulusal zeminde ayrı ayrı ele alınmıştır.

Azınlıklar sorunu, doğası gereği, yaşandığı ülke, devlet, bölge ve zamana göre farklı boyutlar taşımıştır. Bu “nev’i kendine münhasır”lık hali nedeniyle konu, Devletler Hukuku alanında, her devletin kendi egemenlik sınırı dahilinde kabul edilmekte, ancak uluslararası insani müdahale ilkesi de saklı tutulmaktadır.

En son, Doğu Bloku ülkelerinin çöküşü sırasında yaşanan şiddetli etnik çatışmalar nedeniyle 1989’dan itibaren, bu insani müdahale gereği ve azınlık hakları konusunda uluslararası hukukta temel prensiplerin belirlenmesi amacıyla uluslararası kuruluşlar, somut verilerle çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır.

Azınlık hakları, ulusal ve uluslararası olmak üzere iki düzeyde korunmaktadır. Uluslararası koruma, evrensel insan hakları belgeleri ve bölgesel düzeyde yapılan çalışmalarla sağlanmaktadır. Ulusal koruma ise, her devletin anayasa ve yasaları ile vatandaşlarına öngördüğü hukuki koruma alanını ifade etmektedir. Elbette uluslararası alanda yapılan çalışmalar, bunlara taraf olan ülkeler için de bağlayıcı olmakta, sağlanan gelişmeler iç hukuka yansımaktadır.

Türkiye’nin azınlık hakları konusunda temel hukuki bağıttı, 1923 Lozan Anlaşması’dır. Ülke son yıllarda, Avrupa Birliği’ne üyelik hazırlıkları doğrultusunda, önemli iç hukuk reformları gerçekleştirmektedir. Anayasa ve yasalarda yapılan bu reformların önemli bir kısmı insan haklarına yöneliktir. Bu gelişmeler,

doğrudan ya da dolaylı olarak, azınlık vatandaşların hak ve özgürlüklerine de yansımaktadır. Esasen azınlık hakları konusundaki bu gelişmelerin, Türkiye’de, azınlıklar hukuku için üstün norm niteliğinde olan Lozan Anlaşması’nı da daha etkin kılması beklenmektedir.

GİRİŞ

Canlılar için belli bir iktidar alanına sahip olma, var olma güdüsüyle tetiklenmiş doğal tepkilerdendir. Bu tepki, tüm canlılarda farklı düzey ve biçimlerde görülürken, kimi zaman doğada bazı türlerin yok olmasıyla sonuçlanabilmiştir. Hâkim canlı türü olan 'insan'ın tarihine bakıldığında da her dönemde ve her alanda, egemenlik kavgasının dramatik boyutlarda yaşandığı görülmektedir. Mevcut ideolojilerin, siyasanın evrimi, sınırların, coğrafyaların değişmesi, siyasi toplumsal birliklerin, devletlerin ve hatta imparatorlukların yıkılması, soyların, kültürlerin yok olmaya yüz tutması ve bazen de yok olması işte bu mücadelelerin sonucudur.

İktidara sahip olma güdüsünün, yaşadığımız dünyayı şekillendirdiği ön kabulü bize, azınlık olgusunun ortaya çıkışını anlamada yardımcı olacaktır. Öyle ki; üzerinde egemenlik kurulmak istenen alan eğer sosyal alanı da ilgilendiriyorsa, söz konusu egemenliğin kurulması esnasında bir eskinin tasfiyesi ve yeninin inşası süreci yaşanacaktır. Bu süreç genellikle egemenliğin üzerine kurulduğu ögenin (toplum ya da topluluk), yeninin kurgusunda ya olanla bütünleşmesi ya da 'öteki' olarak kalmasıyla sonuçlanır. Buna dayanarak, bölgesel ve toplumsal iktidar merakının, bugün pek çok ülkede heterojen kültür ya da ulus yapısının görülmesinde temel neden olduğu söylenebilir. Çünkü değişen her iktidar önüne yeni ötekiler katmıştır. Çalışmanın devamında bu teorinin pratik alana yansımaları görülebilecektir.

İnsanın özgür doğası ile birbirine ihtiyaç duyma toplumsal yaşamı, bu yaşamın belli bir düzen içinde idare edilmesi sorununu ise devlet olgusunu doğurmuştur. Devlet, bir yönüyle, bölgesel ve toplumsal boyuttaki iktidarın bir sembolü olarak karşımızda durmaktadır. Geçirdiği aşamalardan yüklenerek getirdiği özelliklerle, bugün oldukça çeşitli niteliklerle bezenmiş bulunan devlet, aşamalı olarak, önce küçük demokratik kent devletleri, da-

ha sonra imparatorluklar, bunların parçalanmasıyla feodal topluluklar, tekrar merkezileşme eğilimi –modern devletler– ve yaşanan kopma eylemleriyle modern ulus devletler oluşum/değişim sürecini yaşamıştır.

İlk bakışta bir kısır döngü gibi görünen bu süreç, esasen Hegel tarafından ortaya atılan ve Marks ve Engels tarafından geliştirilen, ‘sarmal gelişim teorisi’ne bir örnek teşkil eder. Nitekim teoriye göre; evrim süreci, aşağıdan yukarıya, alttan üste, basitten karmaşığa doğru sıçramalarla gerçekleşir ve her sarmal aşama, bir öncekinden daha zengin, daha yetkin ve daha karmaşık olarak belirlir. Lenin’in ifadesiyle: “Sanki daha önceki aşamaları yineliyor-muş gibi görünen, oysa onları daha yüksek bir düzeyde yineleyen olumsuzlamanın olumsuzlanması süreci, düz bir çizgi doğrultusunda değil, sarmallar halinde ilerleyen bir gelişmedir.”¹ Devlet olgusunun gelişim ve değişimine uyarlayabileceğimiz bu yinelenme süreci, eski yapının yenilenip gelişerek yeniden oluşması, yani niteliksel bir dönüşüme uğraması ile sonuçlanır.

Gerçekten de ilk devlet deneyimleri ile şuanın devlet görüngüsü karşılaştırıldığında, eklemeli gelişim daha açık bir biçimde ortaya konulabilir. Temelde, iktidarın kaynağına konulan unsurun –tanrı, kral, halk– değişmesine dayanan, sosyal devlet, hukuk devleti, demokratik devlet, anayasal devlet, insan haklarına dayanan devlet, temel haklar ve özgürlüklere saygılı devlet gibi değerler, bu sürecin eklenmiş gelişimlerini ifade eder.

Farklı görüşlerin, farklı çevrelerin ve farklı kimliklerin savışmaları sonucu elimizde kalan bu raporlar, öncelikle hukuki, siyasi, sosyal, psiko-sosyal ve ekonomik değişim veya gelişimleri sunarken beraberinde, kültürel birikim ile ‘mozaik’ diye nitelenen, tarihsel-kültürel yapıyı da temelde kurgulamıştır. Günümüz devlet yapılanmaları daha çok, farklı ulusların da –doğal olarak– içinde barındığı, bu mozaiklerdendir. Öyle ki son tahminlere göre dünyadaki 184 bağımsız devlet, bünyesinde 600 yaşayan dil grubu ve 5000 etnik grup barındırmaktadır. Çok az ülkede yurttaşla-

rın tamamının aynı dili konuştukları ve aynı etnik-ulusal gruba dahil oldukları söylenebilir.²

Çok kültürlülüğün-çokulusluluğun bir sonucu olarak, devletin tüm vatandaşlarına sağlamakla yükümlü olduğu temel nitelikte hak ve özgürlükler ve bunların korunması hususlarında, belli bir genişleme –ya da daralma– olur. Böylesi karma toplumlarda, olası sorunlar hak, hukuk, adalet ve eşitlik ihlalleri sonucu açığa çıkacaktır. Eğer farklılarla egemen toplumun ilişkilerini düzenlemede, birisi asimilasyon ve diğeri dışlama olan iki yol³ olduğuna dair görüşlerin, gerçeklik veya uygulanırlığına inanılmıyorsa, toplumun tüm unsurlarının, hakları ve özgürlükleri ile birlikte benimsenmesini ve bunların korunmasını, yaşadıkları ülkenin devleti yükümlenecektir. Toplumsal düzenin ve istikrarın çağdaş gereği budur. Üçüncü yolun tesisi zorunludur.

Toplumsallığın bir doğması, çeşitliliğin ya da farklılığın ise bir temel kavramı olarak, aidiyet olgusundan da bahsetmek gerekir. Öncelikle sosyal bir olgu olan aidiyet ya da kimliğin farklılığı gerektirdiği kabul edilir. Çünkü farklılık olmadan aidiyet olamaz.⁴ Derrida'ya göre de tüm kimlikler (aidiyetler), farklarıyla birlikte vardır. Kendisinin farklısı olmayan hiçbir kültür ya da kültürel aidiyet yoktur.⁵ N. Yurdusev, toplumsal kimliklerden en çok bilinenlerini; aile, kabile, etnik grup, cemaat, ulus (milliyet) ve medeniyet şeklinde sıraladıktan sonra, bir toplumsal kimliğin oluşması için objektif ve sübjektif olmak üzere, iki unsurun gerekliliğine değinmiştir. Buna göre: “*Objektif* elementler toplumsal aidiyet biriminin üyeleri tarafından ortaklaşa paylaşılan özelliklerdir: Semboller, mitler, dil, din, aynı etnik kökenden gelme, beraber yaşanan tarih, değerler, gelenek ve görenekler gibi. Bu elementlerin söz konusu birimin üyelerince içselleştirilmesiyle toplumsal aidiyet oluşur. Objektif elementlerden birisinin öncelenmesi veya vurgulanmasıyla toplumsal aidiyetin hâkim karakteri ortaya çıkar. Objektif elementlerin içselleştirilmesi süreci toplumsal aidiyetin *sübjektif* elementini bize verir. Yani bir toplumsal aidiyet birimi için, üyelerin ortak

özelliklere sahip olmasının yanında, onların, o aidiyet birimine ait olmak gibi, subjektif bir bilince de sahip olmaları gerekir.”⁶

Ulusların aidiyet değerlerinin bir bütünü olarak karşımıza çıkan ulusal kültürün varlığından bahsedebilmek için de, aynı süreçte bunların ulus üyelerince ortak kabulü önkoşuldur.⁷ Günümüzün nispeten etkin ve güçlü ulus devletlerine baktığımızda, bu koşulların belli bir süreç içinde ve kamusal ve özel alanda özümsemek suretiyle sağlanabildiğini, uluslaşmanın bu şekilde gerçekleşmiş olduğunu görürüz. Ancak bu sürecin yaşanmadığı, yukarıdan dikte edilmek yoluyla ve çağın popülist yaklaşımı etkisinde gerçekleştirilmeye çalışılan uluslaştırma tipolojilerinde genellikle, resmi bakış, toplumun tümünü kapsayan bir ulusal kimlik yaratmada yetersiz kalmış, bu kimliğin dışında tutulanlar, kendi alt kimliklerine sarılmak ihtiyacı duymuşlardır.⁸ Sonuçta gerçekleşen, uluslaşmasını tamamlayamamış bir toplum içinde, özel ve kamusal alanda çatışmalara, hatta savaşlara varan, sürekli etnik ve kültürel gerginlikler, çözümü güç anlaşmazlıklar olmuştur.

Sağlıklı bir uluslaşma sağlayamamış devletlerde, temelleri dini inançların ortaya çıkmasına kadar götürülebilen, oldukça eski bir sorun, azınlık sorunu hâlâ ve tüm canlılığıyla varlığını sürdürmektedir. Uluslaşmasını daha iyi sindirerek gerçekleştirebilmiş devletler ise ya kolonyal geçmişlerinden getirdikleri azınlık sorunlarıyla ya da küreselleşme, bölgeselleşme gibi faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan “yeni” azınlık sorunlarıyla boğuşmaktadırlar.

Azınlık sorunu azınlık konumundakiler açısından sayıca az olmanın zorluklarından öte bir sıkıntıyı içinde barındırır. Burada, kabul edilmeme, dışlanma, horlanma ötesinde, yok sayılmanın *insan onuruna* aykırılığı da vardır. Toplulukların paylaştıkları acılar yanında, tek tek bireylerin, sadece insan olmaktan kaynaklanan bir hak olarak sahip oldukları, ancak göremedikleri *insana saygının* özlemi de vardır. İşte bu noktada hukukun varlığı –ancak insan hak ve özgürlüğüne dayanan, eşitlikçi bir hukukun varlığı– çoğunluk karşısında azınlığın garantörü olabilir. Elbette, azınlığın tabi olduğu muame-

leyi reddetmesi sonucu oluşacak bir toplumsal kaosu önleyici, mutabakatı sağlayıcı yönüyle hukuk, çoğunluk için de bir garantördür.

İnsanlığın dünyayı algılama perspektifi, çağlar boyu yaşanan her boyutta azınlık hak ve hukukunu da belirlemiştir. Her yeniçağ insanı, bir öncekinin yaptığı hataları ya da bilinçli politikaları ile işledikleri kusurları, suçları görmüştür. Ulaşım, zamanla iletişim araçları, günün koşulları, olgu ve olaylarına kişisel bazda dahi hâkimiyeti geliştirmiş, tarih ilmi geçmişe bakılıp aynı hususların incelenmesini, dolayısıyla kavranıp yorumlanmasını sağlamıştır. İnsana özgü aynı büyümeyi gösterip, eskileri eleştiren ve yanlışlayan şimdiki çağ insanı, bir önceki çağ yapılanmalarının tüm olumsuzluklarını görme ve giderme şansına sahipken, hâlâ kendi sorununu, bir insanlık sorununu, azınlık hakları sorununu çözememiştir.

Dönem dönem gündeme gelen bu sorun, genel olarak, bir egemenlik kavgası olan 'savaş'lar ertesinde ve halkların haklarının ihlalleri neticesinde, katlanarak büyümektedir. Artık duyarsız kalınamayacak aşamalarda uluslararası ya da uluslararası müdahalelerle aşılmaya çalışılan azınlıklar sorunu için 1950'lerden itibaren, devletler hukuku alanında pasif bir tutum sergilenir olmuştur.

Son olarak, 1989'da Doğu Bloku ülkelerinin dağılması ile yaşanan ulusal acılar, bu tarihten sonra azınlıklar sorununu yeniden gündeme getirmiştir. Az da olsa anlayış farklılığı yaşanan azınlıklar sorunu, bunların tanınmasında değilse de haklarının tanınması konusunda, son zamanlarda önemli gelişmeler göstermektedir.

Türkiye'deki durum için de önemli gelişmelerin kaydedildiği son dönemlerde, ülkemiz için en radikal gelişim, kavramın *tartışılabilir* hale gelmesidir. Bu durum, zihniyet değişimine ve bu değişimin olumlu yönde olması nedeniyle de bu zihniyetin gelişimine işaret etmektedir.

Azınlıklar konusu, devletlerin güç alanına girmesi dolayısıyla, politikanın stratejik oyunlarına oldukça açık bir alandır. Bu nedenle açıklanan her bilimsel vargının, sunulan her belgenin güvenilirliği sorgulanmalıdır. Politize edilmiş ve bundan kurtul-

ması zor görünen konuyu, objektif sınırlar dahilinde inceleyen fakat sübjektif vargılarla ele almaya çalışan bu çalışmanın ilk bölümünde; konunun özü olan ‘azınlık olgusu’ kavramsal ve tarihsel yönüyle konu edilmiştir. Konunun genel olarak ortaya konması amacıyla çalışılan ilk bölümde, ‘Kavramsal Çerçeve’ başlığı altında, azınlık kavramının tanımı ile bu kavramın bir açılımı niteliğinde olan, ulusal azınlık kavramı ele alınmıştır. Kavramın ortaya çıkışını, öncesini, algılanışını ve denenmiş çözümleri görmek üzere çalışılan ‘Tarihsel Gelişim’ başlığı altında ise süreç, Batı Avrupa ve Türkiye açılarından incelenmiştir.

İkinci bölüm ‘Azınlık Hakları’ başlığı altında, azınlık sorununun boyutlarını incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Bölüm öncelikle iki ana başlık altında toplanmıştır. İlk ana başlık ‘Azınlık Haklarının Belirlenmesi’ olup, burada, söz konusu hakların belirlenmesinde temel sorunlar, hakların belirlenmesinde kabul edilen temel ilkeler ve son olarak da azınlıklara tanınan haklar ele alınmıştır. ‘Azınlık Haklarının Sınırlandırılması’ olarak öngörülen, bölümün ikinci alt başlığı ise belirlenen azınlık haklarının sınırlandırılmasını konu edinmiştir.

Son bölüm ‘Azınlık Haklarının Korunması’ ana başlığını taşımaktadır. Azınlık haklarının, uluslararası ve ulusal olmak üzere iki aşamalı bir platformda korunduğu bilgisiyle hareket edilerek bu bölüm, ‘Uluslararası Alanda Azınlık Haklarının Korunması’ ve ulusal düzeyde –çalışmanın hizmet ettiği Türkiye Devleti bu düzeye örnek kabul edilerek– ‘Türkiye’de Azınlık Haklarının Korunması’ olmak üzere, iki alt başlıktan teşkil edilmiştir. İlk alt başlık altında, uluslararası ve uluslararası örgütlerin azınlık haklarına dair çalışmaları incelenmiştir. İkinci alt başlık altında ise Türkiye’nin hukuki anlamda tanımış olduğu azınlık statüsündeki vatandaşlarına sağladığı hukuki güvenceler ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde, daha çok çözüm önerileri değerlendirilerek, çalışma tamamlanmıştır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL GELİŞİM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Azınlık Kavramı

İçerik bakımından hassas olan kavramların tanımlanması, bunların yerli yersiz kullanılması, demagoji aracı haline getirilmeleri ve aleyhte propaganda yapılacak yargıların ortaya çıkmasının önlenmesi gerekleriyle, ayrı bir öneme sahiptir. Azınlık kavramı da bu tür kavramlardan olup, tanımlanması –esasen tanımlama kavramın içeriğini de belirleyeceğinden– özellikle gerekmektedir. Ancak bu o kadar da kolay görünmemektedir. Öyle ki temelleri 16. yüzyıla kadar götürülebilen azınlık kavramı, henüz net, uluslararası insan hakları hukukunda genel kabul görmüş bir tanıma sahip değildir.

İngilizce karşılığını ‘*minority*’, Almanca karşılığını ‘*minderheit*’, Fransızca karşılığını ise ‘*minorité*’ olarak bulduğumuz ve Latince ‘*minor*’ (küçük, az) sözcüğünden kaynak alındığı anlaşılan¹ azınlık kavramı, Türk Dil Kurumu’nun tanımlamasına göre, “Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar, ekalliyet, çoğunluk karşıtı”dır.²

Kavram, hukuk sözlüklerinde ise; bir ülke ya da devlette, çoğunluğu oluşturan halktan, dil, din, ırk, hars gibi bakımlardan ayrılan, küçük topluluk veya azınlık gruplar, ekalliyet (=akalliyet)³ şeklinde tanımlanmıştır.

Azınlık kavramını daha geniş bir açıyla; “bir ülke nüfusunda egemen durumda bulunmayan; etnik, din, dil ve gelenekler açısından ayrı özellikler gösteren ve bunları korumak isteyen, devlete bağlı yurttaşlar⁴ topluluğu”⁵ olarak tanımlamak mümkündür.

1919 tarihli Versay Barış Konferansı'nda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu ve Prusya Krallığı arasında imzalanan barış antlaşmalarında, azınlık kavramı kültürel kimlik ile açıklanarak, uluslararası eylem alanına dahil edilmiştir.⁶ Uygulanan uluslararası hukukta ilk azınlık tanımı ise 1. Dünya Savaşı'ndan sonra, belirli devletlerde kalan azınlık grupların korunmasını düzenleyen antlaşmaların yorumu çerçevesinde, "Uluslararası Sürekli Adalet Divanı"na yapılmıştır. U.S.A.D.'na göre azınlık kavramı; "bir devlette yerleşmiş bulunan ve nüfusu ayrı bir ırk, dil ya da dinden oluşan toplumsal gruplar"ı ifade etmektedir. Yapılan bu tanımın, belli bir dönemdeki ve belirli anlaşmaların içerdiği azınlıklarla ilgili olması nedeniyle, BM kurulduktan sonra, bu örgüt bünyesinde, genel geçerlik sağlayabilecek yeni bir azınlık tanımının yapılmasına çalışılmıştır.⁷

Bu çalışmalar içinde günümüzde azınlık kavramının tanımlanması denemelerinde de temel alınan çerçevenin belirleyicisi, 1978'de önerdiği tanımla, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun, Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu raportörü Francesco Capotorti'dir. Capotorti'nin Alt Komisyon için hazırladığı raporda "azınlık" şöyle tanımlanmıştır: "Bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayısal olarak az olan,⁸ egemen konumda bulunmayan, o devletin vatandaşı olan, üyeleri nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip olan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini korumaya yönelik üstü örtülü de olsa bir dayanışma duygusu gösteren bir gruptur."⁹

Aynı Alt Komisyon üyelerinden Kanadalı Jules Deschênes'in 1985'te sunduğu ve Capotorti'ye ek olarak 'amaç' unsurunu da içeren azınlık tanımı, konuya bakışı bir nebze daha ölçeklendirebilir. Buna göre azınlık: "Bir devletin sayısal olarak azınlık oluşturan ve o devlette egemen konumda bulunmayan, nüfusun çoğunluğundan farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip, birbirleriyle dayanışma duygusu içinde, üstü örtülü de olsa,

varlıklarını sürdürmek için ortak bir istekle yönelmiş ve amacı çoğunluk ile fiili ve hukuki eşitlik elde etmek olan bir grup vatandaşdır.”¹⁰

Yapılan bu tanımlar veya bunların dışında bir tanım, azınlık hakları konusunda esas belge niteliğindeki, Birleşmiş Milletler’in Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirge’sinde yer almamış, (Aralık 1992, 47/135) ancak Avrupa Konseyi bünyesinde sürdürülen çalışmalarda, iki belgede azınlık tanımına yer verilmiştir. Bunlardan Venedik Komisyonu’nun (Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu) 1991’de hazırladığı ‘Azınlıkların Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi’ önerisinin 2 (1). maddesinde azınlık tanımı şu şekildedir: “Bu sözleşmenin amaçları bakımından azınlık terimi, bir devletin nüfusunun geri kalanından sayıca az olan, o devletin vatandaşı olan, üyeleri nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip olan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini koruma isteğiyle yönelen bir grubu ifade eder.”¹¹

Avrupa Konseyi bünyesinde yapılan tanımlardan ikincisi ise Parlamenter Asamble’nin hazırladığı “Ulusal Azınlıklara Mensup Kişiler Hakkında İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’ne Ek Protokol” önerisinde yapılmıştır (1993). Buna göre: “Ulusal azınlık; a) bir devletin ülkesinde ikamet eden ve bundan dolayı o devletin vatandaşı olan, b) o devletle eskiden beri süregelen, sıkı ve sürekli bağlarını koruyan, c) ayırt edici etnik, kültürel, dinsel ya da dilsel özellikler gösteren, d) o devletin ya da o devletin bir bölgesinin geri kalan nüfusundan sayıca az olmasına rağmen, yeterli derecede temsil edilen, e) kültürleri, gelenekleri, dinleri ya da dilleri dahil olmak üzere, ortak kimliklerini oluşturan öğeleri hep birlikte koruma kaygısıyla yönelen kişiler grubudur.”¹²

Bu belgelerde kaydedilen ve daha önceki çalışmalarda yapılan azınlık tanımlarına rağmen, günümüzde, Uluslararası Sürekli Adalet Divanı’nın, belli bir dönemde ve belli anlaşmaların yorumu amacıyla yönelik kabul ettiği azınlık tanım ya da tanımla-

rı dışında, uygulanan uluslararası hukukta –yeni olma niteliğine rağmen Çerçeve Sözleşme de dahil olmak üzere– genel kabul görmüş bir azınlık tanımının mevcut olmadığı görülmektedir.¹³

Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu çalışmacıları tarafından yapılmış iki tanımdan yola çıktığı anlaşılan B. Oran, azınlık kavramını iki açıdan ele almıştır. Bunlardan ilki geniş (sosyolojik) açıdır: Azınlığın en geniş tanımının yapıldığı bu açıya göre; bir toplulukta sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat¹⁴ olmayan, çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan gruba azınlık denir.

İkinci açı, dar (hukuksal) açıdan azınlıkları tanımlamadır. Buna göre, bir azınlık varlığını kabul edebilmek için, grubun şu niteliklere sahip olması gerekmektedir: a) Çoğunluktan, günümüzde kabul edildiği şekliyle, etnik, dilsel ya da dinsel yönleriyle farklı olmak, b) ülke genelinde sayıca azınlık olmak, c) başat olmamak, d) yurttaş olmak e) azınlık bilincinin varlığı yani azınlık olduğunu kabul hali. Sayılan bu niteliklerden ilk dördü nesnel, sonuncusu ise öznel koşul olarak nitelenmektedir.¹⁵

Genel olarak uluslararası belgeler ve bilim adamları, azınlık tanımlamalarında göçmen, sığınmacı ve yabancı işçileri tanım dışında bırakmışlardır. Bunun sebebini Preece, bu grupların siyasi bağımsızlık taleplerinin meşru olamayacağına bağlamaktadır.¹⁶ Arsava ise bu belgelerde tanınan ulusal azınlıkları, diğer azınlıklardan ayıran en önemli özellik olarak, ulusal azınlığın, halk olma konusundaki siyasi iradesini işaret etmektedir. Bunlar, diğer gruplardan farklı olarak, siyasi karar alma mekanizmasına katılma iradesine de sahiptir.¹⁷

Capotorti'nin tanımında kullanılan “...o devletin vatandaşı olan...” ifadesi ‘azınlık’ ile ‘yabancı’ olguları arasındaki en belirgin farktır.¹⁸ Vatandaşlığın, sağladığı haklar kadar, öngördüğü yükümlülükleri de vardır. Dolayısıyla bu ifade aynı zamanda şunu da ifade eder: “Buldukları ülkenin *yurttaşı* olmaları halinde azınlık olabilen toplulukların sadakati de önemli bir unsurdur. Zira baş-

ka bir devlet kurma yönündeki istek ve eylemler içinde olan bir topluluğun azınlık olarak kabul görmesi mümkün değildir.”¹⁹

Ulusal Azınlık Kavramı

İlk olarak 1990 Kopenhag belgesinde kayıtlı olarak kullanılan ve 1994 tarihli Çerçeve Sözleşme ile yerleşiklik kazanan²⁰ ulusal azınlık kavramını, kendi milli özellikleri, tarih, kültür, dil gibi kendilerine ait değerleri olan gruplar şeklinde, genel bir tanıma tabi tutabiliriz.²¹

Ulusal azınlık, Prof. Guy Heraud’un tanımına göre, başka bir devletin içinde yaşayan ve adını veren devletin ve üyelerinin ‘devletin dayanağı olmayan bir ulusa ait olma’ duygusunu taşıdıkları topluluktur. Kendisini yaşadığı devlet içinde yabancı gibi hissedilen bu topluluğun isteği kendi devletini kurmak, ayrılmak olacaktır. Özerkliği ancak geçici olarak kabul edeceklerdir. Danimarka Schleswig Almanları, Kosova Arnavutları, Yunanistan Türkleri ve Finlandiya İsveçlileri buna örnektir.²²

A. Çeçen de benzer biçimde ulusal azınlık kavramını, bir ulus olmaya hak kazanmış ve bir süre sonra kendi ulusal devletini kurarak, yaşadıkları büyük topluluktan ayrılacak olan insan toplulukları olarak değerlendirirken, bu kavramın dinsel azınlıklar yanında etnik azınlıkları da ifade ettiğini belirtmiştir.²³ Ancak uluslararası hukuk bu iki tanım ve benzerlerini içeren bir terminoloji kullanmamaktadır. Hatta tam aksi yönde bir eğilim, bu çalışmanın ikinci bölümünde self-determinasyon hakkı ile ilgili kabbullerde görülecektir.

Türkiye resmi söylemi, uluslararası belgelerle statüleri saptanmış gruplar için ulusal azınlıklar kavramını kullanmaktayken, uluslararası alanda kavram dört farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, bir ülkede bulunan etnik, dilsel ve dinsel azınlıkları ifade eder. İkincisi bir akraba devleti olan yani vatandaşı bulunduğu ev sahibi devlet (vatan) dışında, kendi etnik kökeninden insanların egemen olduğu bir akraba devleti

(anavatan) olan azınlıklar anlamında bir kullanımdır. Üçüncü kullanım kültürel azınlık ile ulusal azınlık arasında bir ayırım yapılarak belirlenmektedir. Şöyle ki bir azınlık grubu eğer çoğunluktan farklı olma, sayıca az olma, vatandaş olma, siyasi ege-menliğe sahip olmama gibi özellikleri yanında, azınlık bilinciyle davranıyor yani azınlık olduğunu sübjektif olarak da kabul ediyorsa bir ulusal azınlıktan bahsedilir. Bu şekilde azınlık bilincinin güçlü olmadığı grup, kültürel azınlık olarak tanımlanmaktadır. Ulusal azınlıkların uluslararası arenada kullanımında dördüncü anlamı göçmen işçiler ve mülteciler gibi “yeni azınlıklar”²⁴ ifade etmektedir.²⁵

Son olarak, ulusal azınlık kavramının günümüz uluslararası hukuk anlayışı içindeki ifadesinin, bir ülke sınırları içinde etnik, dilsel, dinsel ya da kültürel açıdan azınlık durumunda olan ülke vatandaşlarını simgelediği söylenebilir.

Uluslararası belgelerde, ‘ulusal azınlık’ kavramıyla tek başlık altında ele alınan azınlık olma durumunun, azınlık grupların niteliklerine göre; etnik, dilsel ve dinsel öğeler olmak üzere, üç boyutta kabul edildiği görülmektedir. Çalışma boyunca söz konusu boyutlar dahilinde değerlendirilecek olan azınlık kavramı, bundan böyle ulusal azınlıklar ile eşanlamlı kullanılacaktır. Dolayısıyla ulusal azınlıkların içeriğini daha iyi anlamak amacıyla burada kavramın bileşenleri netleştirilmeye çalışılacaktır.

Dinsel Azınlıklar

İlk azınlık grupların dini inanç alanındaki farklılaşmalar sonucu ortaya çıktığı bilinmektedir. Yeni inanç sistemleri doğdu-ça, ona ilk inananlar önce küçük gruplar olmuş, daha sonra bu inançların territoryal kabulü veya resmi din olması sonucu azınlık olma durumu ortadan kalkmıştır. Ancak bu defa eski inancını devam ettirenler azınlıkta kalmış, aşağılanmış, baskıya maruz kalmış ya da bırakılmışlardır (Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık dinlerinin doğup geliştiği süreçte olduğu üzere). Nitekim ilk

azınlık düzenlemeleri Hıristiyanların korunmasına, daha sonraki-
ler ise Müslüman ve Yahudilerin korunmasına yöneliktir.²⁶

İnsanlığın özünde inancın yattığı düşünülürse, ilk azınlık-
ların da bu bağlamda ortaya çıkması kabul edilebilir bir gerçeklik-
tir. Eski bir olgu olması nedeniyle de dinsel azınlıklar, oldukça net
bir çerçevede belirlenebilir: Çoğunluktan farklı bir din veya inan-
ca sahip olmak.

Ulusal bilincin canlı tutulmasında önemli araçlardan biri
olan din, ulusçuluğun ilkel bir oluşumu da sayılabilmektedir.²⁷ Bu
yönüyle dinin azınlık olgusu ile ilişkisi, sekteye uğramadan, Frans-
sız İhtilali ve sonrasında da güçlenerek devamlılığını korumuştur.

Dilsel Azınlıklar

Azınlık grupların dilsel boyutta ele alınması ‘azınlık di-
li’nin tanımlanmasını gerektirir. Avrupa Konseyi Bölgesel ve
Azınlık Dilleri Sözleşmesi’ne (1992) göre azınlık dili: “Tarihsel
olarak bir devletin topraklarının belirli bir bölümünde, bu devletin
nüfusunun geri kalanına göre sayısal bakımdan azınlıkta kalan
uyrukları tarafından kullanılan ve devletin resmi dili veya dillerin-
den farklı; devletin resmi dili veya dillerinin lehçelerinden veya
göçmen dillerinden birisi olmayan dillerdir.”²⁸ Dolayısıyla bu dil-
lerin sahipleri de dilsel azınlık statüsünde değerlendirilecektir. Bu
tanım bize dilsel azınlıkların korunmasının, esasen ulusal ya da
dinsel bir azınlık grubunun dilinin korunması anlamını taşıdığını
gösterir.²⁹

Modern ulusçuluğun en önemli kavramlarından birisi
olan dil, “bir ulusun kültürel, manevi, ilmi ve edebi yaşantısını or-
taya koyan en belirgin araç”³⁰ olması yönüyle ulusal azınlıkların sı-
kıcı sarıldıkları ortak değerlerinden ya da diğer uluslara göre fark-
lılıklarından biridir. Dil bir kültürel aktarım aracı olması nedeni-
yle, azınlık toplulukların varlıklarını sürdürebilmelerinde hayati
öneme haizdir. Ancak dilin korunması bu tür farklı dilli azınlık
kültürünün devamlılığını sağlayabilir.

Ulus yaratma sürecinde dil, birleşme ve bütünleşme yönünde kullanılan ‘vazgeçilmez’ bir araçtır (ulusal dilde zorunlu eğitim ve zorunlu askerlik görevi gibi yollarla). Toplumda ortak bir dilin kullanımını demokrasinin ‘yoğun tartışma, iletişim ve ortak anlayış gereksinimlerini’ karşılamak açısından da çok önemlidir.³¹ Ancak bu durum dilsel farklılıkları yok etmeyi gerektirmez. Entegrasyon yönteminin dilsel azınlıkları koruyucu politikalarından yararlanılarak, ortak dilin bahsi geçen faydalarından da ferat edilmeyebilir.

Etnik Azınlıklar

Azınlık olma durumunun etnik boyutta ele alınması, etnikliğin içinde barındırdığı kavram yoğunluğundan dolayı, ilk iki unsura göre daha karmaşıktır. Bunun için etnikliği, içerdiği kavramlar bazında açmak gerekmektedir.

Öncelikle, etnik sözcüğü topluluk, insanlar ya da kabile demektir.³² Grekçe ‘halk’ anlamına gelen *ethnos* sözcüğünden türemiş olan kavram, belli bir kavime aidiyeti ifade etmektedir. Irktan farklı olarak etnisite sadece genetik fiziki özellikleri değil, tüm biyolojik, kültürel ve tarihi nitelikleriyle aidiyeti kapsar.³³

Bu şekilde etnik grup, etnik küme ya da etniklik, geniş anlamıyla; antropolojik köken, toprak kökeni, kullanılan dil, siyasal ve tarihsel ortak karakterler ile din gibi öğelerin yarattığı bir araya gelmeler sonucu, kendi başına bir sistem, bir kültür oluşturan, birbirine görünmez bağlarla bağlanan bir insan topluluğu şeklinde tanımlanmaktadır. Etnikliğin dar anlamda ifadesi ise bunlardan sadece dil (anadil)³⁴ unsuruna bağlanmaktadır.³⁵

Etnik kimlik, bir toplum ya da ulus içindeki kültürel benzerlik ve bu toplum ya da ulus dışındakilere göre farklılıklar üzerine temellenmiştir³⁶ diyebiliriz. Buna göre etnisiteye (Andrews’un dengeleyici unsur olarak kaydettiği dolayımılamayı yani ilk iki açının etkin bir denge noktasından bakış unsurunu hariç tutarsak)³⁷ iki farklı açıdan bakmak mümkündür; emik ve etik.

Emik bakış, grubun kendisine içeriden bakışını ifade eder ki bu, kendini tanımlama, farklılıklarını belirleme olarak da düşünülebilir. Etik bakış ise grup dışındakilerin gruba bakışını ifade eder.

Etnik grubun kendini tanımlaması, onun siyasi tercihini, projesini (kendisini etnik bir topluluk yerine ulus olarak da tanımlayabilir ki bu durumda ayrı bir devlet kurmak grubun başlıca amacı olacaktır) de belirleyeceğinden³⁸ fütürist nitelikte olup, özellikle önemlidir.

Grup dışındakilerin grubu tanımlaması ise grubun hukuki, sosyal ve siyasi statüsünü belirleme etkisi yanında, grup için psiko-sosyal etkilere de sahiptir.

Ulus, etniklikten daha geç ve özgün sosyo-kültürel birlikler şeklinde ortaya çıkmış bir kavram olarak, içinde çeşitli etnik kimlikler barındırabilirken, etniklik³⁹ içinde nispeten homojendir.⁴⁰ Hedva Ben-Israel'e göre ulusçuluğun temelini oluşturan, fakat siyasi bilince sahip olmayan etniklik, bir grubun diğer gruplara göre farklılığının bilinci ile kendi iç birliğinin (kültürel, dini, ırki) bilincini içinde barındıran iki yönlü bir sosyal bilinci ifade eder.⁴¹

Etnik topluluk; "toplumsal bağlılık veya dayanışma bilincine sahip olan bir sosyal grup"⁴² olarak tanımlandığında kavram, söz konusu sosyal bilincin ikinci yönüyle değerlendirilmiş olur.

Sosyal bilimlerde etnik grup deyiimiyle kastedilenin; birbirleriyle ortak bir geçmişi olduğuna inanan, ortak bir kültür, dil ve/veya din gibi değerlere sahip oldukları varsayılan ve ortak bir geleceğe sahip olma isteğinde olan gruplar⁴³ olduğu düşünülürse, işte bu iki yönlü sosyal bilinç tatmin edilmiş olur.⁴⁴

Bir etnik grubun, etnik azınlık olabilmesi için de benzer bir bilinç vurgusu yapılmaktadır. Buna göre etnik grup, hem kendi kimliğinin bilincinde olmalı, hem de bu kimliğini koruma isteğine sahip olmalıdır.⁴⁵ Zaten sosyolojik açıdan, nüfusun çoğunluğuna göre dezavantajlı kabul edilen azınlık grupların, önyargı ve ayrımcılıkla karşılaşma deneyimlerinin de etkisiyle, ortak bağlılık ve çıkar duygularının güç kazandığı söylenebilir.⁴⁶ Yani grubun

azınlık bilinci genellikle, etik bakışın (gruba dışarıdan bakış) zorlamasıyla entegrasyonu önleyici biçimde yerleşiklik kazanır. Sadece kendi etnik, kültürel varlıklarını koruyarak yaşamak isteyen grup, bu tür baskılar sonucu içine kapanabilmekte veya özerklik ya da ayrılma talep edebilmektedir.

Etnopolitoloji genelde iki etnik azınlık kategorisinden söz etmektedir: Kendi etnik kökeninin egemen olduğu bir devlete sahip olan, ancak bu vatan dışında yaşayan ulusal azınlıklar (Bulgaristan ya da Makedonya Türkleri gibi) ve bir devlete sahip olmayan etnik azınlıklar (Basklar ya da Korsikalılar gibi).⁴⁷ Özerklik ve ayrılma talepleri genellikle bu ikinci kategoriden gelmektedir. Ulusal azınlıkların özerklik, ayrılma ya da hukuki birtakım hak talepleri, en uç noktada, mübadele veya tehcir uygulamalarıyla karşılaşmıştır.

Etnik azınlıklarla ilgili olarak bir projektif anekdot daha eklemek gerekirse, Smith'in etnik gruplara dair belirlemeleri sunulabilir: Smith, etnik grubu şöyle tanımlar: "Soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırt edilen bir kültürel kolektif tip." Ona göre etnik bir topluluğun nitelikleri şunlardır: "a. Kolektif bir özel ad, b. Ortak bir soy miti, c. Paylaşılan tarihi anılar, d. Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, e. özel bir yurt ile bağ, f. Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu."⁴⁸

Smith'in tanımında dikkat edilmesi gereken bir nokta, etnik grubun farklılığını belirleyen nitelikleri sayılırken "ya da" bağlacının kullanılmasıdır. Çünkü örneğin din, dinsel kimliklerin oluşmasında temel niteliktir, ancak dinsel topluluk ile tüm etnik kimlik özdeşleştirilemez. Farklı etnik gruplar aynı dine mensup olabilirlerken, din yeni bir topluluk da yaratabilir.⁴⁹ Ayrıca bir etnik grubun zamanla niteliksel değişikliğe uğrayarak, grubun farklı kimlik göstergelerinin ön plana çıkabileceği de göz önüne alınmalıdır.⁵⁰

Dinsel ve dinsel azınlıkların, ortak bir kültür ve tarihe sahip olmaları yönüyle, birer kader topluluğu olarak algılanmaları, bun-

ların etnik azınlıklar içinde düşünülebilmesine de neden olmaktadır.⁵¹ Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesinde, etnik azınlıkların karakteristik niteliği olarak, onların kültürü öngörölmüştür. Kültür, öğrenilmiş, saklanmış ve öğretilen; eğitimle yeni kuşaklara aktarılan, aşılana bir muhtevadır.⁵² Değişken bir yapı olan kültür, insanların bir arada yaşamalarından kaynaklanan davranışların tümünü kapsayan, oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. Kültür; öğrenilen, tarihi, sürekli, toplumsal, ideal ve idealleştirilmiş kurallara dayanan, ihtiyaçları karşılama ve doyum sağlamaya yönelik, değişken, soyut, en önemlisi de bütünleştirici⁵³ bir niteliğe sahiptir.

Kültürel unsurlardan oluştuğu kabul edilen aidiyet olgusu da toplumun ferde kazandırdığı, kişinin farkında olmadan hayat tarzı olarak yaşadığı gelenek, görenek, din, dil, eğitim, duygu düşünce gibi değerler toplamıdır.⁵⁴

Stuart Hall, kültürel kimliğin, ilki köktenci, dar ve kapalı, ikincisi; tarihsel, çok boyutlu ve açık olmak üzere en azından iki algılanış biçimi olduğunu savlar.⁵⁵ İlk algılayış biçiminde kültürel kimlik, ontolojik varlığı tamamlanmış bir gerçek ya da öz olarak görülür. Kültürel kimlik insanların içinde saklı bulunan, onları bir arada tutan ve belli bir tarihsel "öz" ile sabitleyen "bir tür kolektif gerçek benlik"tir. Bu benlik değişime uğramış, unutulmuş, yeri kaydırılmış olabilir, ancak özünü daima korur. Bu algıya göre etnik ya da coğrafi köken, dinsel kimlik konumu, bölgesel ya da ulusal dil gibi nitelikler taşıyabilen bu özü keşfetmek ve ayrıcalıklı kimlik konumuna getirmek gerekir.⁵⁶

Kültürel kimliğin diğer algılanma biçimi olan tarihsel algılamada ise kimlik, üretilmiş, her zaman bir kurulma süreci içinde olan, sabit bir özü olmayan, hiçbir zaman tam bir oluşma özelliğine sahip olmayan ve bu anlamda, ontolojik bir varlık ya da gerçeklik konumuna tekabül etmeyen, ilişkisel bir kurgudan ibarettir. Keyman, bugün globalleşme süreci içerisinde, köktenci biçimin giderek güçlendiğini ve siyasal mekânın tanımlayıcı öğesi konu-

muna geldiğini savlamaktadır. Bu savı güçlendirmek, duruma örnek teşkil eden Amerika ve Avrupa’da gelişmekte olan, yeni ırkçılık hareketlerinde gözlemlenebilen köktendincilik, etnik milliyetçilik gösterildiğinde mümkündür.⁵⁷ Kültürlerin sayısı ırklara oranla çok daha fazla iken,⁵⁸ ırk söylemleri, kültürel söylemlerden daha fazla rağbet görmektedir.

Ulus devlette millet = devlet = halk şeklinde formüle edilebilen, bu yapıyı oluşturan unsurlar arasında bir eşdeğerlilik öngören anlayış önem taşımaktadır. Ulus devleti oluşturan bu unsurları, etno-kültürel kıstas, jeopolitik kıstas (ülke ve hâkimiyet) ve sosyo-politik kıstas (vatandaşlık ve bir topluluğa ait olma bilinci) şeklinde özetlemek mümkündür. Böyle bir görüngü, ulus devleti, belli bir ülke üzerinde, bir siyasi kimlik (devlet) ve bir kültürel kimlik (millet) arasındaki karşılaşma olarak tanımlamayı da mümkün kılar.⁵⁹ Bu ulus devlette yaşayan ulusal azınlıklar için ise yurttaşlık bağı ayrı bir öneme sahiptir.

Elbette yurttaşlık temelde “bir anlamlar demeti”⁶⁰ olarak algılanmalıdır. Bu anlamlar demeti şöyle belirlenebilir: “Tanımlanmış yasal ya da sosyal statü, siyasi kimliğin bir aracı, bir sadakat odağı, görevlerin bir gereği, bir hak beklentisi ve iyi sosyal davranışın bir ölçüsü.”⁶¹

Yurttaşlığın karakteristikleri olarak da; bir siyasi topluluğun üyesi olmak (ki bu nitelik yurttaşlığın en *soysal* niteliği addedilmektedir), statüde yurttaşlığa sahip olmak (yani tek taraflı bir iradenin kıstaslarıyla yaşamak), yurttaşlık haklarına sahip olmak (kişisel ve etnik kimliğe dair tüm imalarına rağmen, yurttaşlık pozitif bir yasal statüdür; yani bir dizi sorgulanabilir hak ve görevle ilişkilidir) gibi unsurları sayabiliriz.⁶² Ulus devletlerde daha çok görev ve sorumlulukları ile ve devlet merkezli tanımlanan yurttaşlık olgusunun tebaa ile içselleştirilmesi sorununa karşı, toplum-sallaşan bir perspektifte, birey-insan eksenli düşünülmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir noktadır.⁶³ Vatandaşlığın görev ve sorumluluklar yanında hukuku da barındırdığı unutulmamalıdır.

Kişi için vatandaşlık, görev ve sorumluluklardan önce, sağlayacağı haklar/hukuk için istenen, gereksinen bir statüdür. Vatandaşlık hakları, bu öncelik gözetilerek ve ulusal azınlıkları herhangi bir ayrımcılığa tabi tutmadan gerçekleştirilmelidir.

TARİHSEL GELİŞİM

Batı Avrupa'daki Süreç

Azınlıkların Ortaya Çıkışı ile Birinci Dünya Savaşı Arasındaki Dönem

Bugünkü anlamıyla azınlık kavramının temeline moderniteyi koymak, kavramın 16. yüzyıldan itibaren, modern devlet olgusunun ortaya çıkışından sonra, kullanılmaya başlanması nedeniyle mümkündür. Nitekim Antikçağ'da ve Ortaçağ'da azınlık mefhumu yoktu.

Eski Yunan ve Roma'da sınıf farklılıklarına dayanan ve kölelik kurumuna da sahip bir toplumsal yapılanma söz konusu idi. Ancak kimse azınlık, çoğunluk diye nitelenmiyordu. Ortaçağ'a gelindiğinde Avrupa'da Hıristiyanlar karşısında Yahudiler azınlık durumunda oldukları halde, yine bu şekilde nitelenmemişlerdi.⁶⁴

İsa'nın çarmıha gerilmesi olayından sorumlu görülen Yahudiler, Hıristiyan kitlelerin ve belli bir süre sonra da (Hıristiyanlığın resmi din niteliği kazanmasından sonra) devletlerin pek çok kez şiddet ve baskılarına maruz kalmışlardı.⁶⁵ Ortaçağ İspanyası'nda Yahudi ve Arap kökenli azınlık gruplar, dinlerini özgürce yaşamak bir yana, öldürmeye varan işkencelerle Hıristiyan olmaya zorlanıyorlardı. Bu dönemde Litvanya Büyük Dukalığı Yahudilere özel bir koruma sağlamıştı. Daha çok ekonomik alanda söz konusu olan bu koruma, prensin hoşgörü belirtisi olarak nitelenen imtiyazlardı. Yine Polonya'da da Yahudilere bu tür imtiyazlar tanınmıştı. Ancak bunlar, hükümdarın inisiyatifi doğrultusunda ve önceden haber verilmeksizin geri alınabiliyordu.

Polonya'da bu dönemde Yahudiler prensin mülkiyeti, sarayının serfleri olarak kabul edilmişlerdi. Bunlar sadece, prensin

bir temsilcisi tarafından yargılanabiliyorlardı. Kéhilla denen toplulukları iç özerkliğe de sahipti. Ancak bu tür hoşgörölü politikaların ardından çoğu zaman sömürü niyetleri çıkabiliyordu. Örneğin 13. ve 14. yüzyıllarda “sünger yöntemi” olarak bilinen bir uygulamaya göre; önce başka ülkelerde ezilmiş Yahudiler birtakım güvence ve imtiyazlarla ülkeye çekiliyor, topluluk genişleyince bu verilenler geri alınarak mallarına el konuyor, topluluk ülkeden atılıyordu. Bir müddet sonra bu cemaate mallarını ve haklarını satın alarak ülkeye geri dönebilecekleri bildiriliyordu.⁶⁶ Bu tür sömürü örneklerine pek çok tarihi kaynaktan rastlamak mümkündür. Bu vahşi uygulamalar, devlet olgusunun gelişimi, özellikle devlet düzeninin öncelikli gereksinimlerimizden olan güvenliği sağlama görevini yükümlenmesi, vatandaşlık hukukunun gelişmesi ve bireyin önem kazanması gibi gelişmeler sayesinde, uzun bir süre sonra ancak hızını kesebilmiştir.

Avrupa’da azınlık haklarının gelişimi dinsel temelde başlamakla beraber, ilk başta, yani İlk, Orta ve Yeniçağlar’da, gelişmeler farklı dinleri kapsayıcı olarak değil, bölgede hâkim din olan Hıristiyanlık bünyesinde yaşanmıştır. Hıristiyanlığın mezheplere ayrılması ile oluşan azınlık grupları Avrupa’nın önceliği olmuştur diyebiliriz. Bu dönem için Yahudilerin veya Müslümanların, Avrupa’da meydana gelen azınlık hakları gelişmelerinden yararlanabildiğini söylemek güçtür.

Yeniçağ ile feodal yapıların kırılarak, mutlak krallıkların kurulması, merkezi, güçlü bir otoriteye sahip devlet oluşumlarını meydana getirmiştir. Ardından yeni, kudretli kralların yani kral-devletin mutlak gücünü sınırlama isteği/ihtiyacı, Rönesans ve Reform hareketlerine sebep olmuştur. Bunlardan reformist hareketler, Ortaçağ’dan iyice beslenerek gelen ve Avrupa’da dönemin en güçlü kurumu olan ‘Kilise’nin dogmalarına karşı verilen bir savaşım olup, sonuçlarından biri de ilk azınlık grupları olan *dinsel azınlıkların* ortaya çıkmasıdır.⁶⁷ Bu dönemde Hıristiyanlık; Katoliklik ve Protestanlık olmak üzere ikiye ayrılmıştır ve başat ko-

numda Katolik cemaat yer almaktadır. Azınlık haklarının Avrupa’da gelişimi işte bu gruplar üzerinden başlamıştır.

Azınlık kavramının dinsel boyutu aşır, *ulusal azınlıklar* ölçğinde tartışılması ise Fransız Devrimi sonrasında olmuştur. Devrim sonrasında kullanılmaya başlanan ulusal azınlık kavramı, gelişen ulusçuluk akımının kaçınılmaz bir sonucudur. Ulusçuluk, ilk evrensel tanımlı ulus anlayışından kopularak, sınırları belli bir toprak parçası üzerinde, aynı din, dil ve ırktan insanların meydana getirdiği homojen bir birliktelik olarak algılanan bir ulus anlayışının gelişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu kriterler dışında kalan gruplar yeni bir tür azınlık olgusunu oluşturmuştur.

Ulusal azınlıklar için Fransız Devrimi’nden sonra ilk önemli kırılma noktası, artık ulusçuluğu bilen dünyanın birinci savaşı sonrasında, imparatorlukların yıkılmasıyla oluşan modern ulus devletler akımı olmuştur. Parçalanan imparatorluk toprakları üzerinde irili ufaklı pek çok yeni ulus devlet kurulurken, azınlıklar sorunsalı uluslararası düzenlemelerin ana konularından biri haline gelmiştir.

İlk Azınlık Grubunun Doğması: Dinsel Azınlıklar

Kavram olarak ‘azınlık’ sözcüğünün ilk gündeme gelişi, 16. yüzyılda Avrupa’da Katolikler ile Protestanlar arasında yaşanan din savaşlarına son vermek için yapılan düzenlemeler ile olmuştur.⁶⁸ Avrupa’da o dönemde toplulukları birbirinden ayıran en önemli özellik din alanında olduğu için, din azınlık haklarının da esasını teşkil etmiştir.⁶⁹

Dinin azınlık hakları için belirleyici niteliği, Avrupa’nın dış siyasetinde de etkili olmuştur. Avrupa devletleri, diğer dinlere mensup devletlerin yönetimi altındaki yabancı ya da azınlık konumunda bulunan Hıristiyanlar için, söz konusu devletlerden sürekli bir hak-ımtiyaz talebi içinde olmuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu gibi siyasal bütünlüğünü nispeten erken kurmuş bir ülkede, Avrupalının azınlık durumu yüzyıllarca süregelmiş, dolay-

sıyla 16. yüzyıldan itibaren her fırsatta, söz konusu topluluklar lehine, Osmanlı İmparatorluğu da birtakım müdahalelere maruz kalmıştır. Bu konu, Türkiye'nin azınlıklar konusunda izlediği süreç içinde ayrıca ele alınacaktır.

Avrupa'da azınlık hakları açısından yaşanan gelişmeler içinde tarihsel bir öncelikle 1598 Nantes Fermanı dikkat çekicidir. Bu ferman ile Fransa'da Protestan cemaate bazı dinsel özgürlükler tanınmış ve toplu ibadet etme ve yurttaşlık haklarından tam olarak yararlanma hakları kabul edilmiştir.⁷⁰

İlk olarak 1648'de Vestfalya Kongresi'nde "dinsel azınlıklar"dan ismen bahsedilmiş, ilk önemli azınlık koruması da Otuz Yıl Savaşları sonunda imzalanan ve egemenlerin toprakları yeniden paylaşmalarını düzenleyen Vestfalya Anlaşması ile sağlanmıştır. Vestfalya Anlaşması'nda 1648 tarihli olan Osnabrück ve Münster Barış Anlaşmaları esas alınmış, bu anlaşmalarda ise 1522'de Passau ve 1555'te Augsburg'da yapılan dini anlaşmalarda verilen azınlık hakları teyit edilmiştir. Bunlardan Osnabrück Anlaşması'nın 5. maddesi ile Protestan ve Katolik mezheplerinin hukuki eşitliği kabul edilmiş, ayrıca farklı bir inanca sahip olan hükümdarın, Katolik ve Protestan halkının dini inanç ve özgürlüğü ile bunu icra etme özgürlüğü koruma altına alınmıştır. Diğer inançların dışarıda bırakıldığı bu düzenlemelerde, mülkiyet hakkına zarar gelmeksizin, göç etme özgürlüğü de tanınmıştır. Osnabrück Anlaşması'nın 10. maddesi ile devredilen bir ülkenin halkının, dini inanç özgürlüğünün korunması da hükme bağlanmıştır. Tabii burada kastedilen dini inanç, söz konusu iki mezhebi kapsamaktadır.⁷¹ Tüm bu korumalar ve verilen haklar, egemen ülkeye krallarının birer başışı niteliğinde olup, aynı şekilde tek yanlı irade ile geri alınabilmekteydi.

Aynı dönemde şu anlaşmalar ile azınlıklara benzer güvenceler getirilmiştir: 1660'ta İsveç, Polonya ve Livonya arasında yapılan Oliva Anlaşması⁷² ile İsveç, Polonya tarafından kendisine devredilen Livonya'da yaşayan Katolıklara din özgürlüğünü garan-

ti etmiştir. Oliva Barışı aynı zamanda, azınlıklar için açık bir koruma öngören uluslararası ilk anlaşmadır. Yedi yıl süren Fransız – İngiliz savaşına son veren ve Kanada ve Kuzey Amerika'nın Fransa tarafından İngiltere'ye devrini düzenleyen 1763 Paris Anlaşması ile İngiltere bir iyi niyet göstergesi olarak, kanunları karşısında devraldığı bölgede yaşayan ve Fransızca konuşan Katoliklere inanç özgürlüğünü garanti etmiştir.⁷³

1773 Varşova Anlaşması'nda Prusya, Polonya'nın kendine devredilen alanında, yine Katolikler için, diyanet işlerinde özgürlük ve mülkiyet haklarını devam ettirme hakkı tanımıştır. Sardinya Krallığı'nın, Obersavoyens'in bir kısmını Cenevre'ye devretmesi sırasında yapılan 1815 tarihli protokol ile de Cenevre, Katolik azınlığın korunmasını garanti etmiştir.⁷⁴

Hıristiyanlar dışındaki vatandaşları da içine alarak, inanç özgürlüğünün ve medeni haklarda eşitliğin tanındığı ilk anlaşma Belçika ile Hollanda arasında imzalanan ve 1814 tarihli Viyana Konferansı'nda yapılan protokol olmuştur. Protokolün ikinci maddesi ile tüm inançların korunması ve tüm vatandaşların resmi görevlere inançlarından bağımsız olarak başvurma imkânı garanti altına alınmıştır.⁷⁵

1829'da Edirne Antlaşması ile bağımsızlığını kazanan Yunanistan, 1830 Londra Konferansı'nın 3 No'lu Protokolü ile bu ülkedeki Katolikler için din, ibadet, mülkiyet gibi haklarda güvence vermeyi kabul etmiş, ayrıca bu protokolle Yunan vatandaşları için medeni ve siyasal haklar alanında, din bakımından ayırım olmaksızın, eşitlik ilkesi vurgulanmıştır. 1881'de Teselya'nın Yunanistan'a katılmasını düzenleyen İstanbul Anlaşması'nda da yine dinsel azınlıkların korunması ile ilgili düzenlemeler yer almıştır.⁷⁶

Azınlık Kavramının İçeriksel Genişlemesi: Ulusal Azınlıklar

Modern devletin doğuşu ve devinimi özellikle ulusal azınlıkların ortaya çıkışında önemli bir mekanizma sağladığından, bu olguya kısaca değinmekte yarar vardır:

Modern devletin doğuşu, siyasal bütün bir merkezi krallık ile somutlaşmıştır. Bu yapılanmanın fiziki anlamda ortaya çıkışı, 18. yüzyıl sonları ve olgunluk dönemi, 17. yüzyıl olarak belirtilmektedir.⁷⁷ Ancak bu yapılanmanın düşünsel temellerini, 15. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Bu temele Akal, 12 Ekim 1492 sabahı saat ikiyi oturtmaktadır.⁷⁸ Buna göre; “Avrupa, 1492’de yeni bir dünyayı keşfeder ve bir sömürgeleştirme sürecinde, onu hızla farklılaştırırken, kendisini ve dünyanın geri kalan bölümünü de değiştirip, yeniden düşünmeye çalışır. Bir yanıla tüm zamanların fatihlerini, diğer yanıla tüm zamanların özgürlükçülerini temsil eden ‘modern insan’ 1492’de doğar ve gelişmeye başlar.”⁷⁹

Modern devlet, geniş bir kapsamla ve tarihi yönüyle; feodalitenin parçalanmış iktidar yapısının, coğrafi ve siyasal merkezi yapılanma ile tasfiye edilmesi sonucu ortaya çıkmış, iç ve dış egemenlikle donanmış, coğrafi / mekânsal (territoryal) bir egemenlik birliği olarak tanımlanabilir.⁸⁰

12. ve 13. yüzyıllarda olgunlaşarak, 16. yüzyıla dek egemen olan sistem feodalite, toplumun tarımsal sektördeki genişleme hareketinin tamamlanmış biçimi olarak görülebilir (bu hareketin biraz daha devamı ile lonca sistemine varılmaktadır).⁸¹ Bu çağdaki ekonomik ve siyasal örgütlerin feodal yapısı, yerelliği şimgeliyordu. 15. yüzyılla birlikte iletişimin gelişmesiyle, ekonomi düzeni kent dışına çıkarak, açık ekonomi hâkim olmaya başladı. Bu düzeni, açık pazarlarla sürekli ilişkiye girerek mal alışverişini yapan tüccarlar gerçekleştiriyordu. Kentlerdeki loncaların tekeli bu sayede yavaş yavaş çözülmüyordu. 16. yüzyılda tüm krallıklar hem ulusal kaynakları işletme hem de ticareti koruma gereği duydular. Tüccarların bölünmüş ve düzensizlikler içindeki ekonomiden duydukları sıkıntı onları merkezi, güçlü bir yönetim yanlısı yapmıştı. Kazancını ancak tüm güçlerin kralın elinde toplanmasıyla garanti altına alacağına inanan ve ‘burjuvazi’ diye adlandırılacak olan bu yeni orta sınıf, krala verdiği destekle bir anlamda mutlak monarşinin kurucusu sayılabilir.⁸²

Merkezi devletin kurulmasıyla güven içinde ticaret yapılabilen bir ortam oluşmuş, bu ortamda insanlar yoğun bir iletişim içine girmişler ve aynı gruba üyeliğin bilincine varmışlardır. Kendi içinde ulusal bir dil (Latince yerine Fransızca gibi), ulusal bir din, ortak bir amaç, ulusal karakter gibi sadece o siyasal birim içinde ortak olan özellikler geliştirmişlerdir.⁸³ Uluslaşmanın bu ilk özgülleri dört yüz yıl kadar bir sürede, yavaş yavaş oluşmuş, ancak merkezi devlet hızlandırıcı ve hatları daha belirginleştirici bir etki yapmıştır. Ulus, buna bağlı olarak, ancak 16. yüzyıl sonlarında, merkezi devlet içinde yaşayan insanların bahsedilen ortak noktalarının ayırıcına vardığında doğmuştur.

Bu değişimlerden kilise de payını almış ve yönetimdeki ağırlığını kaybederek, kralın denetimine girmiştir.⁸⁴ Bunun yanında, mutlakiyetçi krallığı bir arada tutan Hıristiyanlık ortak dininden öte bir değerler bütünü, fazla gecikmeyerek, kendine daha sağlam bir yer edinmek isteyen burjuvazinin desteğiyle, Protestanlıkta varlık bulmuştur. Zaten iyiden iyiye tüketim sınıfı olarak görülen aristokratlara (dolayısıyla Katolikliğe) karşı, çalışıp üreten bir toplumu teşvik eden Protestanlık, sarsıcı bir taraf kazanmıştır.⁸⁵ Bundan sonra iktidarın yüzü tekrar bir değişim sürecine girmiştir.

Önceleri, İlkçağ'daki ilahi kaynaklı iktidar inancı, Ortaçağ'da da hâkim inanış olmuş ve Saint Paul'un söylemindeki gibi her iktidarın Tanrı'dan geldiği kabul edilmişken,⁸⁶ 15. yüzyıldan itibaren, Rönesansla birlikte, bu düşünce sisteminden uzaklaşarak, Eski Yunan ve Roma düşüncesine dönülmüştür. Bir farkla ki; artık bunların Ortaçağ'da yapıldığı üzere, Hıristiyanlık ilkelerinin altında ele alınması yerine, doğrudan değerlendirilmesi yolu benimsenmiştir.⁸⁷ Reform hareketlerinin de etkisiyle, dine bakış tamamen değişmiş, dogmatik fikirler, yerini analitik düşünmeye bırakmıştır. Mutlak monarşi, Ortaçağ uygarlıklarının feodal anayasacılığını ve serbest şehir devletlerini ortadan kaldırarak hukuku da teolojinin etkisinden arındırmış, akılcı ve insancıl temellere oturtmuştur.⁸⁸

Rönesans'ta temel eğilim otoritelerden bağımsız olmayı istemek idi. Bireyleşme, uluslaşma, işte bu temelin uzantısı bir karakter izler. Tek tek uluslar artık sadece evrensel Hıristiyan topluluğunu oluşturan parçalardan olmayıp, bireyleşmenin toplum sınırlarında oluşumuna eşlik etmişler, bağımsız kültürler oluşturmuşlardır. Hıristiyan Ortaçağ kültürünün, skolastik düşüncenin, Latincenin yerini; ulusal kültür, ulusal dil ve bilimsel düşünce almıştır.⁸⁹

Modern devletin ortaya çıkmasında önemli aşamalardan biri, feodal sadakat bağlarının yani kişilere yönelik siyasi itaat bağlarının çözülerek, yerine soyut bir iktidar kaynağı olan kurumlara yönelik siyasi itaat bağının yerleşmesidir. Böylelikle iktidarın kaynağı soyut bir temele taşınmış olmakta ve gelecekte ulus kurgusunun bu kaynakta yer alması sağlanmaktadır.⁹⁰ Öyle ki kralın ölümlü bedeni ile krallık kurumunun manevi varlığı birbirinden ayrılarak egemenliğin kaynağına, Bodin'in kattığı süreklilik vasfıyla, "krallık" yerleştirilmiştir.⁹¹ Ancak kral da artık devletle bütün varlığı ve kendi fiziki varlığı ile birlikte düşünülmüş, kralın soyut kişiliği "kral devlet"i yaratmıştır. Hobbes'un Leviathan'ında ulusun yeri ise kralının ardıdır.⁹²

Erözden'in belirlemelerine göre, süreç şu şekilde devam edecektir: "İktidarın ülkeselleşmesi ve süreklileşmesi iktidarın kullanım aracı olan devlet aygıtını iyice soyut hale getirmiştir. Buna karşılık, iktidarın ilkesinin sahibi, yani kral, her ne kadar somut kişiliğini aşan bir boyutta kavransa da somut bir bedene sahip bir ölümlüdür. Oysa devlet aygıtının giderek kişisellikten sıyrıldığı bu soyutlama düzleminde, siyasi iktidarın iki boyutunun, ilkesinin ve kullanımının temsilcilerinin, eşdeğerde ve eşzamanlı olarak soyutlanabilirliği mümkün olan temsilciler olarak kurgulanması neredeyse mantıki bir zorunluluktur. İşte bu noktada, siyasi toplumu oluşturan bireylerin toplamından daha üst düzeyde, süreklilik ve bölünmezlik unsuru içeren bir bütünsellik olarak kavranan ulus, kurumsallaşan siyasi iktidarın giderek soyutlaşan

kullanım aracı karşısında, monarktan daha kusursuz ve çok daha soyut bir temsilci olarak ortaya çıkmaktadır.”⁹³

Ulusun egemenlik erkine sahip olması için öncelikle içsel türdeşliğine kavuşması, ayrıcalıklardan arınması, eşitlik prensibi-ne dayandırılması gerekecektir. Bu da Fransız Devrimi öncesinde olgunlaşmış şartlar bünyesinde mevcuttur zaten. Ancak kavranan, dönemin özelliklerine içkin bir ulus kavramı olmuştur. Bununla kastedilen, bugünkü anlamından oldukça uzak olarak, özellikle bir soydan, bir kültürden gelen uluslar olmayıp, evrensel nitelikte iktidarın sahibi olarak ulus olgusudur.

Bu ilk “ulus” anlayışında, “siyasal iktidarın meşruluğunun yüz yüze ilişkiye dayalı cemaat temeline veya ilahi kaynaklı bir kut-sallığa oturtulduğu Antik ve Ortaçağlardan farklı olarak, meşruluğun ortak toplumsal rızaya (*consensus*) dayandırılmak istendiği”⁹⁴ görülmektedir. Buna bağlı olarak, 11.-17. yüzyıllar arasında bir halkın temsilinden çok, belli bir ülke üzerindeki toplumun aracı grup ve tarikat-larını yansıtan devlet meclisleri de artık imtiyaz korumasından, bir milletin temsili, onun meşruluğunu sembolleştirme, hatta milli hü-kümranlığı cisimleştirme yönünde şekillenmeye başlamıştır.⁹⁵

Daha sonraları ulus kavramı, taşıdığı evrensel nitelikten uzaklaşarak, farklılıklar üzerinde durulması yönünde önemli bir içeriksel değişim geçirmiştir.⁹⁶ Ulus tanımı artık, sınırlı bir coğra-fi alan üzerinde var olan ve ortak ve önceden belirlenmiş, değişti-rilemez özellikler taşıyan bireylerden kurulu bir toplumsal grup şeklinde ele alınacaktır. Buna gerekçe olarak şöyle bir mantık ileri sürülmüştür: “Evrenselci ulus düşüncesi, mevcut siyasi birimle-rin meşruiyet talebini karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Evrensel ölçekte verilen ulus tanımı, tek başına Fransız Devleti’nin meşru-iyetini sağlayamamaktadır, çünkü Fransız Devleti’nin kendisini, çevresindeki diğer devletlerden ayırt edecek, ayrı bir siyasi birim olarak varlığını korumasını haklı kılacak, bir başka meşruiyet oda-ğına ihtiyacı vardır. Bu odak da toplumsal somutluğu da kavraya-cak olan sınırlı ölçekli bir ulus anlayışı olacaktır.”⁹⁷

Özet olarak: “Bir kavram olarak soyutluk düzleminde kalan ulus, içeriği itibariyle, ilk aşamada, evrenselci, kapsayıcı ve geneldir.” Belirli bir ya da birkaç ülke ile sınırlı değildir, tek bir siyasi birimi ele almaz, toplum sözleşmesini *benimseyen* herkesi içine alır (evrensel olma),⁹⁸ ulusa dahil olma genel geçer kurallara bağlı değil, belli bir ilkeyi benimsemeye dayalı olarak kolay edinilebilir (kapsayıcı olma) ve özgürlük ülküsüne inanan ve sosyal sözleşmeyi *kabul eden* herkesi içine alır (genel olma). Bu niteliklerle donanmış bir ulus kavramı, maddi anlamda herhangi bir sınırı olmayan soyut bir devlet ile onun soyut halkını meşrulaştırmada yeterli olabilir. Ancak “ülkesi, sınırları, bürokratik aygıtı ve halkıyla birlikte var olan somut bir X devleti, kullandığı siyasi iktidarı, genel bir ulus kavramıyla meşrulaştıramayacaktır. Onun diğer uluslardan farklılığı belirgin olan X ulusunu kavramsallaştırmaya gereksinimi vardır. Aksi halde, diğerlerinden ayrı bir devlet olarak var oluşunun gerekçesini yaratamayacaktır. Genel bir ulus kavramının yetersiz kalıp, “her devlete bir ulus” gereksiniminin ortaya çıkmasıyla birlikte, ulus yine soyut bir kavram olarak, tikel boyuta oturur. Artık ulus kavramının edinmesi gereken unsurlar iki yönlü bir etki gösterecek biçimde belirlenecektir. Bu unsurlar bir yandan, içe yönelik olarak, türdeşliği sağlayacak nitelikte olmalı, diğer yandan da dışarıya karşı farklılığı ortaya çıkarabilmelidir.”⁹⁹

Mutlakıyetçi düşünce, devleti kutsallaştırdığı ölçüde, kişiselleşmiş siyasi iktidar tipine yani kral-devlete yaklaşım, zaten varlığı tartışılır olan ulusu, devlet içinde neredeyse eritmiş, liberal düşünce ise ulusu yücelterek, devleti somut bir uygulama aracı olarak tasarlamıştır.¹⁰⁰ Yani mutlak monarşinin tasfiyesiyle egemen olan ulus devlet olgusunun, kendisini bir bütün olarak meşrulaştırma gücü ulus olmuştur.¹⁰¹

Fransa monarşisinde yerlileri topraklarından mahrum etmeksizin, onları yabancılaştırmaksızın, toprak mülkiyetini garanti ederek ve milletleri, özerkliğini (otonomi) koruyarak Fransız hükümlerinin kabulüne dayalı bir bütünleştirme söz konusu idi.¹⁰²

Ulus kurgusunun devrim sonrasında geçirdiği sözü edilen içeriksel değişim ile ‘farklılıklar’ın daha fazla önemsenmesini kutsadığından bahsedilmiştir. Ulusçuluk akımının, devlet örgütlenmeleri üzerinde yarattığı köklü anlayış farklılıkları da meşruluk temeline oturmuş bulunan, işte bu kurgunun silsilesidir. Değişen ulus kavramı, siyasi açıdan bağımsız ve egemen bir devletin varlığı halinde, toplumsal türdeşlik (daha çok dil ve soy birliğine dayanan bir türdeşlik)¹⁰³ temelindeyken, bağımsız ve tam egemen bir siyasi yapının henüz kurulmadığı toplumlarda, yaratılmak istenen devletin atfedildiği objedir.¹⁰⁴ Ulus ve halkın aynı olguyu ifade etmediği, Latince “*natus*”tan türeyen ulus sözcüğünün artık, ortak soy ve ortak kimlik ile birleşmiş bir topluluğu ifade ettiği¹⁰⁵ ve ulusun, etnik grupların belli bir siyasi aşaması olduğu¹⁰⁶ düşünülürse, etniklik fenomenine dayandırılmış bu ulus olgusunun, azınlık unsurların tayininde de etnisiteyi, farklılığın özü olarak yoğurmaya başlayacağı görülebilir. Buradan hareketle ulusçuluk, ulus devletleri ebedi varlıklar haline getirmenin ideolojisi olarak, doğal yapısında heterojen olan toplumsal yapılanmaları, seçilmiş, belli bir kültürel temel (ya da üst kimlik) üzerinde homojenleştirme güdüsüyle, üst kimlik ile alt kimlikler arasında asimilasyon ve dışlamaya yönelik bir baskı ilişkisi kuracaktır.¹⁰⁷ Bu homojen toplum sevdası Aydınlanma Çağı bilimsel çalışmalarında özellikle “natürallizm”in etkisiyle ırkçılığın da temelini atmıştır. 17. yüzyılda bitki ve hayvanların tasnifi şeklinde gerçekleştirilen doğa bilimlerine, 18. yüzyılda insanların tasnifi de dahil edilmiştir. 1735’te “Doğa Sistemi” adlı eseri ile Charles de Linne, diğer canlılarla birlikte insanları da –fiziki ve moral özelliklerine göre– türlerine ayırmıştır. İnsanları Amerikalı, Asyalı, Avrupalı ve Afrikalı olmak üzere dört farklı gruba ayıran Linne’yi, pek çok fen bilimci takip etmiştir.¹⁰⁸ ırkçılığın babası olarak da görülebilen Gobi-neau’ya göre beyaz, siyah ve sarı olmak üzere üç ırk vardır. Bunlardan beyaz ırk üstün niteliklerle tanımlanırken, siyah ırk en

kötü betimlemelere konu olmuştur. Bu çalışmalarla ırk kavramının kendisinin icadı, ırkçılığın varlığını sürdürmesinde önemli bir etken olmuştur.¹⁰⁹

Nitekim bu gelişmelere paralel olarak 21.07.1814 tarihli, Hollanda Krallığı'nın kurulmasına dair anlaşmada, ırk ayrımının yasaklanması yoluyla azınlıkların korunması sağlanmıştır.¹¹⁰ Napolyon Savaşları'ndan sonra yapılan ve Avrupa siyasi haritasının yeniden düzenlendiği¹¹¹ Viyana Kongresi'nde (1815), ilk kez ulusal azınlıkların himaye edilmesi söz konusu olmuş,¹¹² azınlıklar ilk kez dinsel topluluklar yerine, ulusal gruplar olarak tanımlanmışlardır. Bunun ardı, belirlenen siyasi bölge içindeki etnik ve ulusal grupların azınlık haline gelmesi olmuştur.¹¹³

Ulusçuluğun kitleler üstünde yarattığı, kendi vatanına sahip olma, aynı soy, dil ve dinden olanlarla bir arada yaşama düşüncesi, kısa bir sürede, milletlerin ideolojisi haline gelmiştir. Dolayısıyla, dönemin imparatorluklar halinde örgütlü devlet yapıları, büyük bir çözülme dalgasına girmiştir. Bu, imparatorluklardan kopma, kendi ulus devletini kurma dalgası, ulusların kanlı toprak kazanımları ile sonuçlanmış ama hiç etnik bakımdan homojen devlet kurulamamıştır.

19. ve 20. yüzyıl temel ideolojilerinden olan ulusçuluk ideolojisinin ana unsuru olan ulus olgusu, kısaca; kendi ortak tarih ve kültürü olan, ayrıca genellikle kendine ait belirli bir toprağa sahip bulunan bir etnik grup olarak tanımlanabilirken, esasen bir ulusun devleti olabilir de olmayabilir de. İşte bu hallerde ulusçuluk, ulusun devletini kurmak ya da var olan devletini savunmak amacını güttüğü bir harekettir.¹¹⁴

Ulusal azınlıkların korunması meselesi ise tüm bu gelişmelere bağlı olarak, dini azınlıkların korunması hükümlerinden (özellikle toprak devri durumlarında, kısmen ve dolaylı olarak) yararlandırma halinden sıyrılarak, bu grupların direkt korunması (yurttaşların özgürlüğü, demokrasi ve milliyetler prensibinin temellendirdiği biçimde) şeklinde gerçekleşmeye başlamıştır.¹¹⁵

Bir ulus devlet içinde ayrı bir ulus olarak tanınma, dolaylı da olsa, 1809'da Rusya ile İsveç arasında yapılan Frederikshamm Barış Anlaşması'nda, Rusya'nın Finlilere özerklik tanınması ile gerçekleşmiştir. Aynı yıl I. Alexander, Fin halkının bundan sonra "ulus" hiyerarşisine yükseldiğini ilan eder. Bu konuda ilk direkt tanıma ise 1815 Viyana Nihai Senedi'nde Polonyalılara ulusal temsil hakkı ve ulusal kurumlarını kurma hakkının verilmesiyle gerçekleşmiştir.¹¹⁶

1913 tarihli İstanbul Anlaşması ile Bulgaristan'daki Türk azınlıklar ile Osmanlı Devleti'ndeki Bulgar azınlıklara, ilgili devletler, çoğunluğun sahip olduğu hakları vermiştir.¹¹⁷

Dilsel azınlıklara yönelik ilk devletler hukuku düzenlemesi, 1914 tarihinde, Türkiye ile Sırbistan arasında yapılan anlaşmada, Sırlara bırakılan bölgelerde, Müslüman okullarında Türkçe ders verilmesinin kabulü ile olmuştur. Yunanistan ve Arnavutluk arasında 1914'te yapılan anlaşma ile de Yunanca koruma altına alınmış ve ilkokullarda Arnavutça ile birlikte öğretilmesi, resmi mercilerde ve mahkemelerde kullanılması kabul edilmiştir.¹¹⁸

1. Dünya Savaşı ile 2. Dünya Savaşı Arasındaki Dönem

1. Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa'da sınırların yeniden çizilmesi ve yeni sınırlardan memnun olmayan grupların varlığı, sağlanmış görünen barışa karşı tehditkâr bir durumdu.¹¹⁹ Bıçak sırtı bu dönemde, barışın sürekliliğini korumak amacıyla kurulan Milletler Cemiyeti, azınlık grup üyelerine yurttaşlık ve siyasi eşitlik hakları ile birtakım kültürel korumalar sağlamıştır.¹²⁰

Fakat bunlardan önce, 1918'de savaş sonunda yapılan Bükreş Anlaşması'nda, dini azınlıklar için oldukça kapsamlı düzenlemeler yapılmıştı. Burada hem çeşitli dinleri hem de bu din üyelerini koruma altına almak amaçlanmıştır. Anlaşma yürürlüğe girmemiştir ancak dini cemaatlere teşkilatlanma ve okul açma hakkı ile bireylere eşitlik temelinde inanç özgürlüğü tanınması açısından dikkate değerdir.¹²¹ Nitekim bu anlaşma azınlık haklarının gelişimi açısından döneme şekli veren anlayışı yansıtmaktadır.

1. Dünya Savaşı sonuna kadar, azınlık unsurların korunmasında dil, din ve etnisite esas alınmış, bu unsurlara bireysel haklar (kısıtlı da olsa, din ve vicdan özgürlüğü, dinin özgürce icra edilmesi, opsiyon hakkı gibi) ve kolektif haklar (yeni kiliseler kurma hakkı, muhtariyet verilmesi, anadilde eğitim hakkı gibi) tanınmıştır.¹²²

Savaştan sonra azınlıklarla ilgili olarak yapılan düzenlemeler, dört başlık altında toplanabilmektedir:¹²³

- a) Azınlıkların korunmasıyla ilgili özel anlaşmalar: 1919'da Paris Barış Konferansı'nda İtilaf Devletleri ile Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya, Yunanistan ve Ermenistan arasında yapılmıştır.
- b) Savaş sonrasında imzalanan barış anlaşmalarında öngörülen düzenlemeler: Avusturya ile 1919 St. Germain, Bulgaristan ile 1919 Neuilly, Macaristan ile 1919 Trianon, Türkiye ile 1923 Lozan Anlaşmaları.
- c) Bilateral anlaşmalarda yer alan düzenlemeler: Azınlıkların korunmasına ilişkin esaslar, bazı iki yanlı anlaşma hükümleri ile genişletilmiştir. Bunlar; Avusturya-Çekoslovakya (1920), Almanya-Polonya (1922), Polonya-Çekoslovakya (1925), Polonya-Rusya-Ukrayna (1920), Rusya-Türkiye (1921), Danzig-Polonya (1920), Litvanya-Letonya (1931), Yugoslavya-İtalya (çeşitli tarihlerde, sonuncusu 1925), Yunanistan-İtalya (1920), Yugoslavya-Romanya (1923), Estonya-Letonya (1934) arasında yapılan anlaşmalardır.
- d) Milletler Cemiyeti önünde yapılan tek yanlı deklarasyonlar: Milletler Cemiyeti'ne kabul edilme önkoşulu olarak belirlenen ve yeni üye olacak devletlerin, daha önce yapılmış azınlık anlaşmaları ilkelerini benimsemesi şartına istinaden; Arnavutluk (1921), Litvanya (1922), Letonya ve Estonya (1923), Finlandiya (tarih belirtilmemiş) ve Irak (1933), Milletler Cemiyetine alınmaları esnasında, azınlıkların korunmasına dair birer deklarasyon imzalamışlardır.

Azınlık hakları korumasını sağlayan bu metinler, azınlık uyruklarına beş hak kategorisini garanti ediyordu: a) İlgili ũlkenin yurttaşlığı, b) Yaşamın korunması, c) Bireysel özgũrlũk ve inanç özgũrlũđũ, d) Kanun karşısında eşitlik, e) Azınlık dilinin kullanılması ve eğitim, din ve yardım amaçlarına tahsis edilen kamu fonlarından yararlanmaya katılma.¹²⁴

1. Dũnya Savaşı'ndan sonra imzalanan tũm barış anlaşmaları, Milletler Cemiyeti garantisi altına alınmış, bŕylece azınlık sorununa uluslararası hukuk boyutu kazandırılmıştır. Milletler Cemiyeti'nin uygulamada ŕncelikli gŕrevi, barış anlaşmalarının yũrũrlũkteki bŕlgesel dũzenlemelerini garanti altına almak ve mevcut barış ortamını korumak olmuştur.¹²⁵ Ancak Milletler Cemiyeti Misakı'nda, Milletler Cemiyeti'ne, azınlıklara dair garantŕrlũk statũsũ veren bir hũkũm yer almamış,¹²⁶ azınlık himayesi Cemiyet Misakı'nda da anılmamıştır.¹²⁷

Savaş sonrası getirilen, yasa ŕnũnde eşitlik, ayrıcalıksız uygulama ve gerçek yurttaşlık olanaklarını ŕngŕren bu sistemin işlemesi oldukça zordu. Bu nedenle pek çok ũlke azınlık sorununu, karşılıklı mũbadele yoluyla çŕzmeğe çalıştı. İhtiyari, çoğunlukla da gayri ihtiyari mũbadeleler, Bulgaristan-Yunanistan, Tũrkiye-Yunanistan, Tũrkiye-Romanya, Almanya-komşuları, Bulgaristan-Romanya, Macaristan-Çekoslovakya, Polonya-SSCB arasında çeşitli tarihlerde gerçekteşmiştir.¹²⁸

Milletler Cemiyeti dŕneminde, Uluslararası Adalet Mahkemesinin Tavsiye Gŕrũřleri de, azınlık hakları ve bunların korunması konusunu netleştiren, standartlar geliştiren hũkũmler ũretmiřtir. Örnek olarak şu olaylar gŕsterilebilir: Polonya'da yerleşen Almanlar vakası (1923), Polonya Yukarı Silezyası'nda Alman Azınlık Okullarına Girme vakası (1931), Danzig'deki Polonya Uyruklulara ve Polonya Kŕkenli ya da Polonya'ca Konuşan Diğer Kişilere Yapılacak Muamele vakası (1932), Arnavutluk'taki Azınlık Okulları vakası (1935).¹²⁹

1. Dũnya Savaşı sonrasında oluşan sistemde, azınlık haklarına dair yũkũmler, yalnızca savaştan yenik çıkmış devletler ile ye-

ni kurulan devletlere kabul ettirilmiş, itilaf devletlerine bu tür yükümlülükler getirilmemiştir. Bu eşitlikten uzak düzene itirazlar daha çok, söz konusu yükümlerin sürekli genişletilmeye çalışılmasının da etkisiyle, devlet egemenliğine müdahale edildiği yönünde olmuş, bu da 2. Dünya Savaşı nedenleri arasında sayılabilmektedir.¹³⁰

Zaten savaş sonrası oluşan yapılanmalar, genelde ulus-devlet modeli iken ve çok etnili devletlerin aksine, ulus devlet retoriği, etno-kültürel cemaate mensubiyet bilincine dayandırılmış¹³¹ iken azınlık unsurlar, bu uluslaşmaya çalışan veya temelde uluslaşmış, ancak artık devletleşmeye, daha doğrusu ulusal devletleşmeye çalışan egemenlik alanlarında büyük birer sorun olarak görülmüş, baskı ve şiddet politikaları, tehcir, bilinçli asimilasyon hatta soykırım programlarına kadar, pek çok insanlık dışı olaya konu edilmişlerdir.

Bu tür olayların varlığı, Milletler Cemiyeti dönemi azınlık korumasının başarısızlığını ispatlar nitelikteyken bu dönemde yaratılan sistemin başarısızlığı çeşitli nedenlere bağlanmaktadır. Temel bir neden olarak, devletler hukuku düzeninin strüktürü itibarıyla, azınlıkların hak sahibi olarak değil, yararlanan statüsünde mütalaa edilmesi gösterilmektedir.¹³² Buna göre Milletler Cemiyeti azınlık koruması, anlaşmalara taraf devletlere (çok uluslu devletlere ve garantör devletlere) birtakım haklar ve yükümlülükler getirirken, sistem azınlıkları pasif birer kullanıcı olarak tasavvur etmişti.

1. Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen azınlıkların korunması sisteminin eksik yönleri şu şekilde özetlenebilir: Korumanın alan olarak dar olması; imzalanan barış anlaşmalarında sağlanan hakların korunması, uygulama alanı bakımından sadece bu devletlerde yaşayan azınlıklarla sınırlı nitelikteydi. Korumanın kapsam olarak dar olması; koruma hükümleri sadece belli kategorilere dahil olan azınlık grup haklarını kapsıyordu. Milletler Cemiyeti sisteminin eksiklikleri; Milletler Cemiyeti, işlevsel ve etkin bir koruma sistemini oluşturamadığı gibi, ulusal üstü bir örgüt mahiyetine ve yaptırım gücüyle desteklenmiş bir örgüt niteliğine de sahip olamamıştır.¹³³

2. Dünya Savaşından Sonraki Dönem

“Azınlık grubu” bir terim olarak, 1930’lardan itibaren ırksal, etnik, biyolojik ya da diğer bazı özellikler temelinde baskıya uğramış veya damgalanmış toplumsal grupları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Emperyalizmin hâkim olduğu bir düzende, daha önce de bahsedildiği üzere, bir topluluk sayısal çoğunluğu oluşturduğu halde, sözü edilen nitelikleri dolayısıyla ambalajlanarak, azınlık statüsünde değerlendirilebilmiştir.¹³⁴ Kolonyalizmin yarattığı azınlıklar, ırkçı, antisemitist düşüncelere kurban edilen gruplar, barışçı istikrarı arayan dünyanın önemli bir sorunu haline gelmişlerdir. İnsan hak ve hukuku için kapsayıcı bir koruma sistemine olan gereksinim, 2. Dünya Savaşı sonrası düzen için açıkça ifade edilmeye başlanmıştır.

2. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa’da oluşan yeni demografik ve territoryal durum, azınlıklar konusunda da yeni bir koruma mekanizmasına gereksinim doğurmuştur.¹³⁵

Birleşmiş Milletler çalışmaları, kolonilerde, eski manda ve vesayet bölgelerinde self-determinasyonu sağlamaya yönelik olarak başlamıştır. Amaç olarak, insan hak ve temel özgürlüklerine saygının herkes açısından, ırk, dil, din, cinsiyet gibi ayrımlar yapılmaksızın sağlanması kabul edilmiştir. Özel olarak azınlık haklarının korunmasından çok, bu hakların genel insan hak ve özgürlükleri dahilinde değerlendirilmesi sağlanmıştır. Dolayısıyla savaş sonrası pek çok ülke anayasasında, bu hak ve özgürlükler koruma altına alınmıştır. Yapılan barış anlaşmalarında da (birkaçı hariç) özel olarak azınlık haklarını koruyan hükümler getirilmemiş, sadece diskriminasyon yasağı ile koruma öngörülmüştür. Ancak bu hak, bireysel haklar bünyesinde değerlendirildiği için, azınlık grupların kolektif haklarını koruyucu nitelikte değildir. Milletler Cemiyeti’nin azınlık koruması sistemi yerine benimsenen, daha çok iki taraflı devletlerarası anlaşmalar olmuştur.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nca 1966’da kabul edilerek, 1976’da yürürlüğe giren “Medeni ve Siyasal Haklar Uluslara-

rası Sözleşmesi”ne dek, uluslararası bir belgede direkt düzenlenmeyen azınlık hakları, bundan sonra 1989’da başlayan Doğu Avrupa’daki etnik çatışmaların, ulus ve ulus-devletleri tehdit boyutunda yaşanması üzerine direkt çalışılır olmuştur. Bu tarihten itibaren, azınlık hakları için özel komisyonlar, özel belgeler düzenlenmiş, dolayısıyla azınlık korumasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu gelişmeler, “Azınlık Haklarının Uluslararası Kuruluşlar Aracılığıyla Korunması” başlığı altında ayrıntılı olarak inceleneceğinden burada, yukarıdaki kısıtlı belirlemelerle yetinilecektir.

Türkiye’nin İzlediği Süreç

Modern toplum, yanında yeni kavram ve bunlara dayandırılan yeni taleplerle doğduğunda, ulusal kimlik diye bir belirleyici henüz ortada yoktu. 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başları, bu milli aidiyet söylemlerini de cana getirmiştir. Bu dönemlerde oldukça geniş bir coğrafyada, çok uluslu niteliğine rağmen barış ve güvenin görece tam sağlandığı Osmanlı İmparatorluğu, toplumsal ve siyasal modernleşmesini, çağdaşlarından iki yüzyıl kadar önce gerçekleştirmişti. Merkezi, güçlü bir yönetim, tek elde toplanmış egemenlik,¹³⁶ sağlam yapılı, iyi örgütlenmiş bürokratik ağ¹³⁷ ayrıca yine bir tekel mahiyetinde örgütlenmiş mali yapı¹³⁸ Osmanlı Devleti’nin Avrupa’dan farklı yaşadığı gelişim sürecini gösterir.

Modernleşmenin genel kurallarından biri, dinin siyasal ve toplumsal bağlayıcı bir unsur olmaktan çıkmasıdır. Batıdan bir diğer gelişim süreci farkı, Türkiye’de modernleşmenin, dini kültür ile barışık bir süreç izlemeyip, tam tersine 19. yüzyılda (İslam’ın, modernleşmenin siyasal düzeydeki temel niteliği olan yurttaş kavramına, genel eşitlik prensibine karşı çıkması nedeniyle) İslami kültürle çatışmalar içinde gerçekleşmiş olmasıdır.¹³⁹ Nitekim İslam’da millet olgusu yoktur, ümmet olgusu vardır.

Buna bağlı olarak aydınlanma sürecinde, Batı dini dogmalardan koparak bilimsel ve teknik ataklar yaşarken, Osmanlı İmparatorluğu’nda (kapitülasyonların tek yanlı ayrıcalıklı züm-

reler yaratmasının da etkisiyle) dini nitelik yer yer daha da ağırlaştırmıştır.¹⁴⁰

Uluslaşma süreci de kurucu unsuru Türkler olan Osmanlı'da hayli geç algılanmıştır. Öyle ki geleneksel Osmanlı kaynaklarında Türkler, İslamiyet'in yayılması sürecinde "İslam'ın kılıcı" nitelemesiyle ve Osmanlı'nın kökeni olarak yerlerini korumuşlar, ancak yerleşik olmayan, hâlâ göçebe kültürünü devam ettiren Yörük ve Türkmenler üzerinden, aşağılayıcı tutumlara da maruz kalmışlardır.¹⁴¹ Yani hiçbir zaman Türklük, Osmanlı içinde en yüce mertebe olarak görülmemiştir.

Esasen yönetici zümre etnik saflığını kaybettiği ve kendini dini terimlerle tanımladığı için, Türklük giderek aşağılayıcı tabirlerle ifade edilir olmuş, bu durum 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. 19.yüzyılda milliyetçilik akımları arasında ve çöken İslam İmparatorluğu içinde Türk kimlik arayışları nihayetinde Ötüken'e dayandırılmaya başlamıştır.¹⁴²

Yine de 17. ve 18. yüzyıllarda şekillenen modern ulus devletlerden çokuluslu bir toplum niteliğine sahip olanlarda genel eğilim, şoven bir bürokratikleşme sürecini izlemek iken Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılda dahi böyle bir durumun varlığı tartışmalıdır.¹⁴³ Hatta ekonomik alanda, Avrupa'da Yeniçağ'da uygulanmaya başlayan merkantilist politikalar, Osmanlı'da ancak Tanzimat ile yürürlüğe sokulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı modernleşmesinin, Avrupa'da yaşandığı şekilde devlet kurmak (feodalizmden kopmak) ve ulus kurmak süreçlerini geçirmeden, safi devlet kurmak aşamasında yaşandığı ifade edilmektedir.¹⁴⁴ Güçlü bir devlet olma önceliği dolayısıyla Osmanlı'da izlenen politika, halklar üzerinde baskı yapmamayı gerektirmiştir diyebiliriz. Bu anlamda, Osmanlı'da azınlıklar için bir ayrımcılığın varlığından söz edilebilir ancak uluslaşma kaygısından uzak olunması dolayısıyla baskıcı hükümranlık tartışma götürür bir konudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda hiç de keskin olmayan bir "biz-onlar" ayırımı üzerine geliştirilen bu yönetim geleneğinin,

Türk uluslaşma süreci için de hem ket vurucu hem de muharrik bir unsur olduğu kabul edilmektedir.¹⁴⁵

Cumhuriyet Öncesi Dönem

Osmanlı İmparatorluğu daha kuruluşundan itibaren ve “fetih politikası” nedeniyle giderek artan bir oranda, bünyesinde daima azınlık grupları barındırmış bir devlet niteliğindedir.¹⁴⁶

Türkler Anadolu içlerinde ilerlerken, karşılarında Ortodoks Bizans İmparatorluğu bulunuyordu. Bizans, kendisinden farklı mezheplere inanan Hıristiyan Ermeniler ve Süryani cemaatler ile kendinden farklı diğer kültürleri baskı altında tutuyordu. Bu dönemde yayılmasını sürdüren İslamiyet’in diğer dinlere karşı hoşgörülü duruşu sayesinde, baskı altındaki pek çok Hıristiyan grubun, İslam hâkimiyeti altında korunarak yaşamayı tercih ettikleri bilinmektedir.¹⁴⁷

İslamiyet’in, Suriye ve Mezopotamya’daki ilk fetihlerinde, Bizans egemenliği altındaki bu bölgelerde yaşayan Süryaniler, Bizans’ın şiddete dayalı Ortodokslaştırma, Rumlaştırma, Süryani kilisesini ortadan kaldırma şeklindeki tutumu karşısında, Halife ordularını kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Selçuklular döneminde de kendilerine dinsel özgürlük tanıyan bu devlete bağlı kalmışlardır.¹⁴⁸

1054’te doğu ve batı olmak üzere, kesin olarak ikiye ayrılan Hıristiyan dünyasında, batıda Katolik Roma, doğuda Ortodoks Bizans yani İstanbul merkez kabul edilmişti. Bundan sonra, Doğu-Batı çekişmesi, özerk ve milli kiliseler üzerinde, artan bir baskı ve zulüm dönemini açmıştır.¹⁴⁹ Anadolu’da bu dönemde Türklerin Bizans karşısındaki başarıları, onları kurtarıcı gibi gören¹⁵⁰ Hıristiyan azınlıklarca, sevinçle karşılanmış, hatta Ermeni Krallığı, bir süre sonra, Alparslan döneminde, Türklerin himayesine girmiştir.¹⁵¹ Selçuklular, Ermeni cemaatine oldukça geniş bir dinsel özgürlük alanı tanımış, eşitlikçi bir tutumla bu cemaatin vakıflarını, İslam vakıfları ile aynı statüde saymışlardır.¹⁵²

Osmanlı, ilk fetih dönemlerinde, oldukça ilginç ve dönemiyle hiç benzeşmeyen bir politika izlemiş, fethettiği bölge halkına, bazen İslam hukukunu dahi zorlayan imtiyazlar tanımış ve fetih öncesi hukuk kurum ve kurallarını uygulamaya devam etmiştir. Fetihden önceki düzen ancak ağır şartlar içeriyorsa ortadan tamamen kaldırılmıştır. Ayrıca eski yönetici ve toprak sahipleri, askeri zümreye dahil edilebilmiştir.¹⁵³ Özellikle Balkanlar'ın fethi esnasında yöneticiler, kendi atlılarıyla birlikte Osmanlı ordusunda görev almakla beraber, önceden sahip oldukları topraklarda hâkimiyetlerini sürdürebilmişlerdir.¹⁵⁴

Fethettiği bölge halklarını kültürel anlamda bütünleştirmek (İslamlaştırmak veya Türkleştirmek), pre-modern imparatorluklardan farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devlet geleneği değildi. Yöneticiler kendilerine Türk veya Müslüman değil, Osmanlı diyorlardı. Osmanlı'da, 19. yüzyılda ulusçuluk tanıninceye kadar, milletlerin saf dinsel nitelikleri ön plandaydı.¹⁵⁵ Dolayısıyla Osmanlı millet teşkilatı etnik ve dilsel kimliğe değil, din ve mezhep farklılığına dayanıyordu.¹⁵⁶

İstanbul'un fethi ile çok uluslu bir niteliğe de bürünen Osmanlı İmparatorluğu'nda, geleneksel "farklılıklara hoşgörü" anlayışı devam ettirilmiştir. Reaya denen ve vergi veren angarya yükümlüsü, silah taşıyamayan zümreye, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi başta olmak üzere, herkes dahildir.¹⁵⁷

1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethi konusunda, Ortodokslar, "Katolik külâhını görmektense, Türk sarığını görme-yi tercih ettiklerini" dile getirmişlerdi. Fatih döneminde fethedilen Bosna'da, hiçbir zorlama olmaksızın, kitle halinde Müslümanlığın kabul edilmesi¹⁵⁸ gibi son derece istisnai bir durum da hesaba katılırsa, halkların Osmanlı'yı tercihindeki samimiyetleri netlikle görülebilir. Müslüman olmayan toplumların, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamayı yeğlemelerinin önemli bir sebebinin, Osmanlı'nın adalet öncelikli ahlak anlayışı olduğunu ayrıca belirtmek gerekir.¹⁵⁹

Fetihten sonra, Doğu Roma İmparatorluğu ile birlikte Ortodoksluğun merkezini de ele geçiren Türkler, Patrik ve Patrikhaneye geniş bir serbesti alanı tanıdılar, Osmanlı hükümdarları Ortodoksların koruyucusu haline gelmişlerdir.¹⁶⁰ Fatih Sultan Mehmet, Rum kilisesine dini özgürlük tanımakla beraber kiliseye, Rum-Ortodoks cemaati üzerinde sivil ve dini otorite yetkisini de vermiştir. Bu ayrıcalıklar daha sonra Ermeni ve Yahudi cemaatlere de tanınmıştır.¹⁶¹

Rum-Ortodoks cemaatinin milletbaşı ve ruhani lideri, İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in tayin ettiği üzere, Rum-Ortodoks Patriği'dir. Bundan böyle Bulgarlar, Makedonlar, Sırp'lar ve Kuzey Yunanistan ahalisi Rum-Ortodoks Patriği'nin ruhani, idari, mali, kültürel ve hukuki otoritesi altına girmiştir.¹⁶²

Ermeni cemaati için farklı bir uygulama söz konusuydu. Çünkü bu millet üç farklı dinden üyelere sahipti: Gregoryen olarak da adlandırılan Ortodoks Ermeniler, Katolik Ermeniler ve 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Protestan Ermeniler ayrı ayrı milletlerdir.¹⁶³ 1461'e kadar Ermenilerin ruhani liderleri, Eçmiyadzin (Erivan), Ahdamar (Van) ve Sis kateşikosları ile Kudüs'teki patrikleri idi. 1461'den sonra ise Bursa Ermeni Metropoliti İstanbul'a Ermeni milletinin başı olarak bir patrik tayin etmiştir. İstanbul patriği bundan böyle Ermeni milletinin ruhani ancak bunun da ötesinde idari ve mali lideri, eğitim ve sansür otoritesi kabul edilmiştir. Bu milletin ruhani liderleri olan kateşikoslar da artık patriğin idari otoritesine tabi olacaklardır.¹⁶⁴ 1461'den sonra Süryaniler kısa bir dönem Ermeni cemaatine bağlanmışlar sonra tekrar ayrılmışlardır.

Bu geleneksel teamül ile Ortodoks Hıristiyan cemaatin mahalli örgütleri ve farklı milletten Hıristiyan halkların ulusal nitelikleri muhafaza edilmiştir.¹⁶⁵ Tüm gayrimüslim cemaatler iç işlerinde ve ilişkilerinde kendi aralarından seçtikleri yöneticilerine bağlıydılar. Bu yöneticiler dönemlere ve yerlere göre voyvoda, melik, kethüda gibi isimler alırlardı.¹⁶⁶

Rum, Ermeni ve Süryani cemaatlerden başka Osmanlı Devleti'nde, Yahudiler de önemli bir yer teşkil ediyorlardı. Suriye ve Filistin'in fethi ile tanışılan Yahudiler,¹⁶⁷ II. Beyazıt döneminde, İber Yahudilerinin de İmparatorluğa göç etmesiyle,¹⁶⁸ sayısal olarak ciddi bir orana ulaşmıştır.

Bahsedilen, 15. ve 16. yüzyıl civarı olup, Avrupa yaşadığı teritoryal iktidar mücadelelerinde, halkların ve azınlıkların ezilip yok edilmesine sahne oluyordu. İspanya'da baskılara, işkencelere dayanamayan Yahudiler, çözümünü din değiştirmede bulmuşlardı. Ancak bu din değiştirme daha çok, varlıklarını sürdürülebilmek amaçlı, sahte olarak Hıristiyanlığı kabul şeklindeydi. Yahudiler, dışarıda Hıristiyan, evlerinde ise Yahudi'ydi. Ancak bu "dönme" grubun devletin üst kademelerinde görev alabilmesi dolayısıyla gerçekten Hıristiyan olup olmadıklarının, devlet eliyle tespit edilmesi yoluna gidiliyordu. Bu tespitler sonucunda, Yahudiliğini koruyanlar çeşitli işkenceler görüyor, hatta idamla cezalandırılıyorlardı. Kastilya ile Aragon'un birleşmesinden sonra, bu sahte Hıristiyanlık işine kökten çözüm olarak, İspanya Yahudileri bir fermanla üç ay içinde yurdu terke zorlanmışlardır.¹⁶⁹ II. Beyazıt'ın, buradaki Yahudileri, devlet gemilerini göndererek Osmanlı Devleti'ne getirdiği ve böylece katliamdan kurtardığı kaydedilmektedir.¹⁷⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul'un fethi ile Rumlara verilmiş olan imtiyazlar, bu Yahudi topluluğa da verilmiştir.¹⁷¹

İspanya'dan göç eden ve İber Yahudileri olarak da bilinen bu cemaat ülkeye geldiğinde, bazı, Romanca ve eski Yunanca konuşan cemaatler ile karşılaşmıştır. Ancak bu küçük cemaatler, Yahudi azınlık içinde çoğunluğu teşkil eden bu göçmen grup arasında zamanla erimişlerdir.¹⁷² 15. ve 16. yüzyılda meydana gelen bu yoğun göçün neticesinde, 15. yüzyıl sonundan itibaren Selanik dünyanın en büyük Yahudi merkezi haline gelmiş, İstanbul'da eli Yahudi cemaati birden ortaya çıkmıştır.¹⁷³ Osmanlı millet nizamında Yahudi cemaatinin ve bunların bir mezhebi olan Karayların (Karaim) ayrı milletbaşlıları vardır.¹⁷⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi, Türk, Rum, Ermeni mahalleleri olduğu, ancak buralarda toplumsal ayrımın, Ortaçağ Batı Avrupası'ndaki gibi keskin olmadığı, bilinen bir durumdur.¹⁷⁵ Devletin hükmettiği üzere ayrı mahallelerde oturma zorunluluğu, gayrimüslimler için de kültürel varlıklarını devam ettirme açısından benimsenmiş bir kuraldı. Çünkü hiçbir cemaat, diğer bir cemaatle bütünleşmeyi tercih etmezdi. Kültürel niteliklerini korumak için sosyal yaşamda kendi geleneksel kıyafetlerini giyer, kendi cemaatleri dahilinde evlilik yapar ve cemaat olarak aynı mahallelerde otururlardı.¹⁷⁶ Buralarda, genel olarak ahali arasında bireysel ilişkiler "mükemmel" denebilirken, toplu olarak cemaatler arasında düşmanlıklar da mevcuttur (Yahudi-Hıristiyan cemaatleri, özellikle Rumlar arasında).¹⁷⁷ Cemaatler arası husumetleri Devlet-i Aliyye çözerdi.¹⁷⁸ Bunlardan, her Pesah Bayramı'nda Yahudilerin "kan cürümü" işlediklerine dair yapılan şikâyetlere karşı Babıali, bunun gibi "abes dava"nın dinlenmemesini fermanlarında buyurmak suretiyle, Yahudi cemaatleri özellikle korumak zorunda kalmıştır.¹⁷⁹

Osmanlı halkı etnik kökene dayalı bir ayrım olarak Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil, Müslüman, Ortodoks, Katolik ve Yahudi olarak adlandırılıyordu. Bu gruplara "millet" denirken, sözcük ulus anlamında değil, Arapça karşılığıyla, din veya mezhep anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁰

Fatih'e dayandırılan Osmanlı "millet sistemi,"¹⁸¹ Osmanlı Devleti içinde yaşayan gayrimüslimleri, mensup oldukları dinlere göre teşkilatlandırmaya dayanıyordu.¹⁸² Bu sistem, Türk gelenekleri ile İslam felsefesinin bir sentezi olarak yorumlanmalıdır. Gerçekten de Osmanlı, İç Asya bozkır gelenekleri ile İslam medeniyeti sentezinde şeri hukuk ile "yasa" geleneğini (İslami kurullarla çalışmadan) birlikte yürütmüştür.¹⁸³ Bu şekilde Osmanlılar, İslamiyet'in "ümme" anlayışını geliştirebilmiş ve kendi "millet sistemi"ni kurmuşlardır. Nitekim bu sistem sayesinde de tüm gayrimüslim tebaanın yönetimi sağlanabilmiştir.¹⁸⁴

18. yüzyıl sonunda, Osmanlı'da üç büyük yerel cemaat vardır; Ortodoks Rumlar, Apostolik Ermeniler ve Yahudiler. 1831'de bir de Katolik Ermenilerin oluşturduğu bir cemaat ortaya çıkar.¹⁸⁵ Dinsel aidiyete göre tasarlanmış bulunan Osmanlı Millet Sistemi gereği, Bulgarlar, Sırpalar,¹⁸⁶ Ortodoks Arnavut ve Rum-Ortodoks Araplar Hellen unsurla birlikte Fener Rum-Ortodoks Patrikhane-si'ne tabi idiler.¹⁸⁷ Yahudiler ülkede oldukça dağınık yerleşmişler ve farklı diller konuşmuşlardır. Fakat bunlar, ruhban sınıf ve kilise gibi siyasi bir alanları bulunmadığından, Hıristiyan millet gibi tek merkezden idare edilmiyorlardı. 19. yüzyılda, İstanbul'daki hahambaşının diğer cemaatler üzerindeki üstünlüğü resmleştirilmiş-tir.¹⁸⁸ Bunlardan başka, Latin milleti diye adlandırılmış bulunan ve sayıları 18. ve 19. yüzyıllarda artan, İtalya ve Batı Avrupa'dan göç etmiş bir grup mevcuttu. Katolik olan bu grup, öncele-ri farklı diller (Macarca, Çekçe, Fransızca, İtalyanca) kullanırken, zamanla, Fransızca konuşur olmuştur. Bunlar da Katolik millet içinde nitelenmişlerdir.¹⁸⁹

İslamiyet'te, Hz. Ömer döneminden itibaren yapılan fetihler sonucu, gayrimüslimlerle bir arada yaşamaya başlanmıştır.¹⁹⁰ İslam hukukunda, Müslümanlarla barış içinde olan gayrimüslimler; zimmiler (İslam devletinin himayesini kabul edenler), muahedler (barış yapılmış olanlar) ve müstemimler (yabancı uyruklu fakat emniyet garantisi altındaki Müslüman olmayanlar) olmak üzere üçe ayrılır.¹⁹¹

Şeriat hukuku sadece Müslümanlar için olup, fıkıh yargılarının uygulanmasından ibarettir. Bu hukuk, zimmi ile müstemimler hakkındaki kurallarında eşitlik tanımaz. Müstemimler kendi ülkelerinin kanunlarına bağlıdırlar. Örneğin, İmparatorluk-taki İngiliz cemaati Osmanlı hukukundan fiilen muaftı, İngiliz konsolosluklarınca yürürlüğe konulan yasalara tabilerdi.¹⁹²

Zimmiler ise; İslam ülkesinin hâkimiyetini kabul etmelerine dayanılarak yapılan "zimmet anlaşması" sonucu bu statü-ye sahip olan, ehl-i kitaplardır. Bunların topraklarına el konul-

maz ancak bu topraklar üzerinden “haraç” vergisi alınır, güvenliklerinin sağlanması karşılığında ise “cizye” vergisi öderler. Dinsel özgürlükleri tanınır ve ibadethanelerine dokunulmaz. Özel hukuk ilişkilerinde zımmiler, kendi dinsel hukuk kurallarına göre idare edilir, kamu hukuku alanında ise İslam hukukuna bağlı olurlar. Kendi aralarındaki uyuşmazlıklar için, kendi cemaat mahkemelerinde çözüme ya da kadıya başvurma özgürlükleri söz konusu olmakla birlikte, Müslüman-Zımmi uyuşmazlıkları için kadılar yetkilidir.¹⁹³ Zimmet anlaşması ile zımmi vatandaş statüsünde olmaları dolayısıyla, bunlar da Müslüman vatandaşlar gibi, bütün vatandaşlık hak ve özgürlüklerinden yararlanmaktadırlar.¹⁹⁴

Osmanlı'nın “kanun” hukuku ise hükümdarlar tarafından konulan, kendi iradeleriyle biriken, zamanla değişen, pragmatik, fakat şeriat hukukunun da ulül-emre tanıdığı “maslahata göre kural koyma” hakkından doğan bir hukuktur ve sınırlarını, itfa makamı (en yüksekte şeyhülislamlık) belirler. Bu hukukta da eşitlik yoktur, sadece din anlamında değil, siyasal anlamda da kişiler birbirine eşit değildir.¹⁹⁵

Son İslam imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun mükemmelleştirdiği millet sistemine¹⁹⁶ göre, Osmanlı Devleti içinde ehl-i kitap cemaatlere, İslami siyasal düzenin hükümlerini kabul etmeleri koşulu ile bu ülkede yaşamaya hak tanınıyordu. Yine siyasal ve ekonomik açılardan Müslümanlarla eşit sayılmıyorlardı. Bunlar, siyasal elite tam olarak dahil edilmezlerdi (yani askeri komutanlık, sadrazamlık, vezirlik gibi devlet görevleri bunlara verilmezdi).¹⁹⁷ Zımmilere özel hayatlarıyla ilgili her türlü özgürlüğü tanıyan Osmanlı Devleti, devlet görevlerine girme hakkını, Eflak ve Boğdan voyvodaları ile çevirmenler dışında, sadece Müslümanlara tanımıştır.¹⁹⁸

Özel alanda ise gayrimüslimlerin tarım, ziraat gibi alanlarda faaliyet göstermedikleri, hekimlik, çeşitli alanlarda ustalık, ticaret gibi daha şehirli işlerle meşgul oldukları bilinmektedir.¹⁹⁹

Batının sınıf ayrımı karşısında, –İslamiyette bütün Müslümanlar eşit sayıldığından– Osmanlı’da eşitsizlik nispidir. Çünkü Müslümanlar toplumsal statülerini kolaylıkla değiştirebilirler, zımmiler de şayet Müslüman olurlarsa, devlet hizmetine dahi girebilirlerdi.²⁰⁰

Osmanlı ülkesi içinde yaşayan gayrimüslimlere, sosyal ve hukuki alanda birtakım kısıtlamalar getirilmişti.²⁰¹ Bu konuda ayrımcı ya da eşitsizlikçi mütalaa edilen uygulamalara örnek olarak; cizye ödemeleri, silah taşıma yasağı, ata binme yasağı, özel biçimde ve renkte giyinme zorunluluğu, kiliselerin çan çalma yasağı²⁰² gibi uygulamalar gösterilebilmekle beraber, bu uygulamalardan en çok cizye, tartışma konusu olmuştur. İslam hukuku gereği, askerlik hizmeti karşılığında alınan ve “kafa vergisi” de denilen bu vergi, Osmanlı’da da bir askerlik bedeli olarak alınırdı. Cizye, bazı Müslüman gençlerin de askerlikten muafiyet karşılığı ödemiş oldukları bir bedeldir.²⁰³ Dolayısıyla ayrımcılık boyutu tartışmalıdır. Bu verginin Osmanlı İmparatorluğu’na has olmayıp, Roma, Bizans ve Sasani İmparatorlukları’nda da devlet dini dışındaki unsurlardan, farklı isimler altında alındığı ayrıca belirtilmelidir.

Özel biçimde ve renklerde giyinme zorunluluğu konusuna gelince, Osmanlı’da toplumsal yaşamda kılık kıyafetlerin renk, desen ve modellerinin gayrimüslim–Müslim, yöneten–yönetilen, kadın–erkek gibi ayrımlar dikkate alınarak belli kural ve uygulamalara tabi olduğu görülmektedir. Yani Osmanlı’da kılık kıyafet düzenlemeleri yalnızca gayrimüslimler-Müslümanlar arasında değil, tüm sosyal gruplar arasında yapılmaktaydı. Padişah ile diğer devlet erkânının kıyafetlerinde kullanılan kumaş türü dahi farklı idi. Esasen Müslim ya da gayrimüslim tüccarlar ile zanaatkârlar aynı sınıfa mensup olup, hakları da aynıydı. Zengin Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar tıpkı Müslümanlar gibi giyinir, ata biner ve davranırlardı. Gayrimüslimlerin giyimine yönelik uygulamaların ekonomik şartlara, dönemsel gelişmelere de bağlı farklılıklar gösterebildiği görülüyor.²⁰⁴

“Kuruluş süreci ve ilk yüzyıllarda bu türden bir ayrımın varlığının ileri boyutlarda olduğunu düşünmek için yeterli bilgiye sahip olmamakla beraber 1330’da Anadolu’da bulunan İbn Battuta’nın eserinde bazı verilere rastlamaktayız... Burada aktarılanlara karşılık 15. yüzyılda gayrimüslimlerin bu konuda ciddi kısıtlamalarla karşılaşmadıkları söylenebilir. Nitekim 15. yüzyıl ortalarında Türkiye’ye gelmiş bulunan Musevi İsak Zarfati’nin, Almanya ve Macaristan’da ağır kısıtlamalarla karşı karşıya bulunan dindaşlarını Osmanlı topraklarına davet ederken, özendirici gerekçelerden biri olarak bu durumu ileri sürmesi dikkat çekicidir.”²⁰⁵

Gayrimüslimlere yönelik bir ayrımcılıktan söz edilememesinin, Osmanlı’da azınlıklara tam ve eşit haklar sağlandığı anlamına gelmediği açıktır. Ancak bu tür, kılık kıyafetle ilgili uygulamalar için örf ve dinin zorlaması kadar, Doğu Roma ve İran örneklerinin de etkisinden söz etmek mümkündür.²⁰⁶

Osmanlı’da “şikâyat defterleri” denen ve toplumsal şikâyetler üzerine yazılan padişah hükümlerini içeren defterler hazırlanırdı. Reaya-asker, zımmi-Müslüman herkesin şikâyet için arz sunma hakkı vardı. Bu hakkı kadı vasıtasıyla da kullanmak mümkündü.²⁰⁷ Bu uygulama, Osmanlı’da adalete ve halkın memnuniyetine verilen önemi açıkça göstermektedir.

Tarihçilerin önemli bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu’nun bir Türk Devleti olmaktan çok, fethedilen ülke halklarının ve kültürlerinin de temsil edildiği, yaşama hakkına sahip olduğu bir imparatorluk olduğu konusunda fikir birliği içindedirler.²⁰⁸ Bu durumun bir sebebi, Türklerin Osmanlı’dan önce de belli düzeyde kozmopolit bir çevrede yaşamış olmalarıdır. Öyle ki Anadolu’da, İslamiyet’i kendi geleneksel inançları içinde yorumlayarak, farklı biçimlerde uygulayan pek çok tarikat da varlık göstermiştir.²⁰⁹ Bu aynı dinden olup çoğunluktan farklı mezheplere inanan gruplar yanında, fetih politikasının, farklı etnik ve kültürel topluluklarla birlikte yaşama adabını geliştirdiğini söylemek mümkündür. Türklerin fethettikleri yerlerde, yönetim geleneklerinin temel

prensipleri olan hakkaniyet ve adaleti, özenle uygulamaya çalıştıkları bilinmektedir.

Osmanlı millet sistemi esas itibariyle, bugünkü azınlık anlayışına karşı oldukça farklı bir resim çizer. Buna göre; milletlere (ki bunlar ulusal ya da etnik değil, dini aidiyetlerine göre belirlenmişlerdi), ait oldukları grup içinde bireysel ve kolektif bir özgürlük, güvenlik alanı sağlanıyordu. Kendi kültürel yapısını bu nizam içinde koruyabilen gruplar, şu anki modern toplum siyasal örgütlenmeleri içindeki azınlık statüsünde olan unsurlar gibi bir kimlik ispatı, asimilasyon paniği, kültürel çatışma ve varlık savaşı içinde değillerdi.²¹⁰ Nitekim gayrimüslim cemaatlerin çatışmaları devletle olanlardan ziyade, kendi içlerinde yaşanıyordu. Örneğin Bulgar, Sırp, Ortodoks Arnavut ve Rum-Ortodoks Araplar, bağlı oldukları Fener Patrikhanesi ile çatışma içindeydiler. Çünkü Patrikhane, bünyesindeki cemaatlere ibadet ve eğitimde kendi dillerini kullanma izni vermiyor, yüksek rütbeli ruhbanı hep Helen unsur arasından seçiyordu.²¹¹

16. yüzyıldan itibaren, İmparatorluk içinde yaşayan Hıristiyan tebaanın korunmasında, kapitülasyonlar yoluyla önemli müdahaleler söz konusu olmuştur. Bu kapitülasyon anlaşmaları, Osmanlı Hıristiyan azınlıkları lehine yapılan ilk düzenlemelerdir.

Avrupa'da dini özgürlüklerin tanınmaya başlaması ve bu cemaatlerin Batılı kültürle tanışmaları gibi sebeplerle, Ortodoks halk 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetiminden hoşnut olmaya başladı.²¹² Bu ve benzeri sorunların çözümünde, Osmanlıya özgü bir düzelmeye mümkün görülüp padişaha tavsiyelerde bulunulması, 19. yüzyıl ıslahatlarına benzer çözüm önerileriyle, daha 16. yüzyılda Lütü Paşa, Gelibolulu Mustafa Ali, 17. yüzyılda Koçi Bey, Mustafa Naima ve Kâtip Çelebi'de görülebilmektedir.²¹³ Ancak bunların ilk aşamada gereğince uygulanmaması veya dönemin ihtişamı içinde başka çözüm tekniklerinin, ayrıcalık anlaşmalarının tercih edilmesi söz konusu olmuştur. Öyle ki devletin en güçlü dönemlerinde (1535'te Kanuni tarafından Fransa'ya ilk ola-

rak ticari birtakım ayrıcalıklar tanınmasıyla başlamıştır)²¹⁴ “lütuf” mahiyetinde verilen kapitülasyonlar zamanla yabancılar tarafından “hak” gibi görülmeğe başlamıştır.²¹⁵

1535-1740 tarihleri arasında, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan kapitülasyon anlaşmaları ile Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan halk, Fransız kralının himayesi altına sokulmuş ve bu halka ayrıca, dinlerini özgürce icra etmeleri imtiyazı tanınmıştır.²¹⁶ İlk kapitülasyonların Fransa’ya verilmiş olması, Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki, Avrupa’da güçler dengesinin sağlanmasında Fransa’nın rolüne dayanan, geleneksel bir dostluğun varlığına²¹⁷ bağlanabilir.

Fransa, 1630’lardan itibaren, Ermeniler arasında, Cizvitler aracılığıyla Katolikliği yayıyordu. Bunun meyvesini özellikle 1740 kapitülasyonu ile alacaktır. Bu anlaşma ile Fransa, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Katoliklerin himayesini resmen üstlenmiştir.²¹⁸

1774’te Çariçe II. Katerina ile Sultan I. Abdülhamit arasında yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyan dinini ve kiliseleri korumayı kabul etmiş, Rusya, İstanbul’da kurulan kilise nedeniyle, kendi bakanı üzerinden, sultan nezdinde şikâyetle bulunma hakkı elde etmiştir.²¹⁹ Anlaşma uyarınca Osmanlı İmparatorluğu, kendisine iade edilen Eflak ve Boğdan’da Hıristiyan dininin özgür olarak icrasını engellememe ve yeni kiliselerin yapımı ile eskilerin onarımını engellememe, manastırlara veya eşhasa ait olup da ellerinden alınmış bulunan mülklerin iadesi, ruhban imtiyazının kabulü, Müslüman kapı ket-hüdalıklarının lağvedilerek yerine Ortodoks maslahatgüzar tayin edilmesi ile vergiye dair birtakım yüküm altına girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ayrıca Rusya’nın bu bölgelere müdahale hakkını da kabul etmiştir.²²⁰ Rusya, artık Osmanlı Ortodoks cemaatinin diplomatik himayesi hakkına da sahiptir.²²¹ Anlaşmaya göre, Osmanlı hükümdarı da halife sıfatıyla, Rusya’da yaşayan Müslüman halk üzerinde diplomatik himaye sahibidir.²²²

İmparatorluğun, artık yavaş yavaş ulusal akımlara kapılan milletlerce, yeni istemlere maruz kalacağı dönem de başlamıştır. Fransız İhtilali'nin özgürlük ve eşitlik ilkeleri, bireysel tabandan sıyrılarak, halklar için ideolojik boyutta yaşanır olmuş, Sanayi Devrimi Avrupa pazarını genişletirken, ulaşım, dolayısıyla iletişim gelişmiş ve bu ideler İmparatorluk içinde de yayılarak ulusları milliyetçilikle tanıştırmıştır.²²³ Gayrimüslim unsurlar, milliyetçilik ve romantizm ile tanıştıktan sonra, etnik aidiyetlerini dinsel temelde değil ulusal geçmişlerinde hissetmişlerdir.²²⁴ Milliyet duygusu o zamana kadar dinsel farklılıklar, üstünlükler ve dinsel aidiyet nedeniyle görülen zulümler vurgulanarak, dini inançlarla da pekiştirilmişti.²²⁵ Ancak ihtilal ideleri, evrensel nitelikten uzaklaştırılarak, ulusu diğer etnik, kültürel hatta ırksal özellikleriyle de öngörür nitelikteydi. Halkların farklılığına dayanan özgürlük anlayışı etkisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk olarak, 1812 Bükreş antlaşması ile Sırlara özerklik tanınmış, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Sırları cizyeden muaf tutmayı kabul etmiştir.²²⁶ 1817'de tanınan Sırp Prensiği, 1882'de krallık olmuştur.²²⁷

Ulus anlayışında meydana gelen değişimler dolayısıyla ortaya çıkan ayaklanmalara, ayrılma isteklerine ve sair sorunlara, imparatorluğa özgü çözümler üretmeye çalışan padişahlar olmuş, ancak millet nizamı klasik yapısını 19. yüzyıla kadar fazla değiştirmeden korumuştur.²²⁸ Artan sorunlar, daha radikal bir düzeyde ilk olarak, II. Mahmud tarafından ele alınmıştır. Ondan sonra yepyeni bir devrin başladığını, II. Selim'in tamamlanamamış girişimleri ve özellikle Sened-i İttifak ayrı tutulursa, anayasacılığa, belki anayasallığa ilk keskin adımların atıldığını belirtmek gerekir.²²⁹

Buna göre, II. Mahmud döneminin azınlık unsurları da ilgilendiren en radikal kabulleri; "yönetilenlerin reaya değil, tebaa ve halk olarak nitelenmesi, kapıkulluğunun kaldırılması ve yerine sınıf, ırk, din farkları gözetilmeden devşirilen bir sivil bürokrasinin yetiştirilmesi"dir.²³⁰ II. Mahmud, döneminde, vatandaşlar arasındaki ayrımlara son vermek için dil, din farkı gözetilmeyeceği-

ni, herkesin eşit olduğunu ve can ve mal güvenliklerinin sağlanacağı ilan etmiştir.²³¹ Tanzimat Fermanı ile millet sistemi kaldırılarak, yerine Osmanlı vatandaşı deyimi konulmuştur.²³²

Bundan sonra Abdülmecit döneminde, Mustafa Reşit Paşa'nın hazırladığı Gülhane Hattı Hümayunu önemli bir belge niteliğindedir.²³³ Osmanlı devlet geleneğinde, tahta yeni çıkan padişahın bir "hattı hümayun" ilan etmesi olagelmişti.²³⁴ Buna göre ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı (Gülhane Hattı Hümayunu) ile vilayetlerde mali ve idari sorunları çözmekle görevlendirilen olağanüstü yetkili "muhasıl"lara yardımcı olmaları için ruhani reislerle, Müslüman ve gayrimüslim halkı temsilen, yine halkın seçecekleri²³⁵ temsilcilerden oluşan ve sivil bürokrasinin uygulamaya geçmesi olarak değerlendirilen muhasıllık meclisleri kurulmuştur.²³⁶

Yabancı devletlerin Tanzimat Fermanı'nı yeterli görmemesi sonucu, 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı'nda ise Gülhane Hattı Hümayunu'nda verilen haklara da değinilerek, bunların gerçekleşmesi için alınacak önlemlerden bahsedilmiştir. Burada, daha önce zimmilere tanınmış olan haklar teyit edilmiş, gayrimüslim cemaatler iç işlerinde serbest bırakılmış, bunlara askeri ve sivil okulların kapısı açılmış ve söz konusu cemaatlerin Osmanlı Devleti'nde mülk edinebilmeleri kabul edilmiştir.²³⁷

Daha çok Müslüman olmayan azınlıkların, daha doğrusu Hıristiyan halkın haklarını korumak üzere, özellikle İngiltere ve Fransa'dan gelen dış baskılar sonucu kabul edilen diğer düzenlemeler ise şunlardır: Devlet memuru olmada vatandaşlar arasında ayırım gözetilmeyecek, hiç kimsenin malına el konulmayacak, ülkede yaşayan her türlü topluma öğretim özgürlüğü tanınacaktır.²³⁸ Ayrıca bu belge ile cizye kaldırılmış, Hıristiyan halk için de askerlik ödevi konması öngörülmüştür. Kimsenin dinini değiştirmeye zorlanmayacağı kayıt altına alınmış, ek bir not ile de din değiştirmenin cezalandırılmayacağı belirtilmiştir. Artık gayrimüslimler için hakaret ifade eden nitelemeler kullanılmayacak, mahkemeler-

de Hıristiyanların tanıklığı kabul edilecek, tanıklar kendi din kitapları üzerine yemin edebilecektir.²³⁹

Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı arasındaki farkı, Islahat Fermanı ile Müslüman-Müslüman olmayan arasındaki farkın ortadan kaldırılmış olması olarak özetlemek mümkündür.²⁴⁰

1856'da İngiltere, Fransa, Osmanlı Devleti, Sardinya ve Rusya arasında yapılan Paris Anlaşması'nda (m. 9), bir buçuk ay önce Osmanlı sultanının, tebaasına, tüm dinlerin eşit kılındığı ve özgürce icra edilebileceği konusunda garanti verdiği hattı hümayuna atıf yapılmıştır.²⁴¹

1862-65 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki tüm milletler için birer nizamname hazırlanarak yürürlüğe girmiştir.²⁴² Bu nizamnameler ile her millet için laik üyelerin de bulunduğu genel meclisler ve eyaletlerde yerel meclisler kurulmuştur. Bu sayede gayrimüslimler, dahil oldukları "millet" yöneticilerinin baskılarından, kısmen de olsa, kurtulmuşlardı.²⁴³ Bu hükmi şahıslar, cemaatlerin vakıf, okul ve içtimai tesislerinin idare ve denetimini yürüteceklerdi. Patrikhanelerin yetkilerinin azaltıldığı ve dinin dışında laik unsurların ön plana çıkarıldığı bu yeni sistemin, ulusçuluk ve ayrılıkçılığı artırdığı düşünülmekle beraber, Babıali'nin diğer sisteme, yani ruhban elindeki yönetime nazaran yeni sistemde, cemaatlerin üzerinde daha fazla kontrol sahibi olduğu da söylenebilir.²⁴⁴

1878 Ayestafanos Anlaşması ile Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsız devletler olmuşlardır. Dini azınlıkların korunması 1878 Berlin Anlaşması ile genişletilmiş, bu anlaşmada ayrıca Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığı teyit edilmiş, Bulgaristan muhtar ve sultana vergi ödemekle yükümlü, özerk bir prenslik haline gelmiştir (1908'de de bağımsızlığını kazanmıştır). Oluşan yeni devletler ile Osmanlı Devleti, dini inançların korunmasıyla mükellefiyeti ve dini inanç nedenli diskriminasyon yasağını kabul etmişlerdir.²⁴⁵

Berlin Anlaşması'nda ayrıca, bir devletler hukuku prensibi olarak, yeni devletlerin tanınması için bir koşul mahiyetinde, bu

devletlerin azınlıkların korunmasını yükümlenmesi öngörülmüştür. Anlaşma, Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslim azınlıkların haklarının korunmasına yönelik yükümlülükler içerirken burada Yahudilerin korunmasına yönelik ayrıca kaydedilmiş hükümler de bulunmaktadır.²⁴⁶

Bu ve bundan sonra Osmanlı'dan ayrılan devletlerle yapılacak olan diğer anlaşmalarda, örneğin, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan ile 1913'te ayrı ayrı yapılan anlaşmalarda, bu bölgelerde kalan Müslüman halkın haklarını koruyan hükümler de yer almıştır.²⁴⁷ Osmanlı Devleti ile büyük devletler arasında yapılan 1881 tarihli, bazı toprakların Yunanistan'a bırakılmasına ilişkin anlaşmada, Yunanistan'dan, Müslümanlara dinlerini özgürce icra etme hakkı ve kendi dini nitelikli mahkemelerine sahip olma hakkını garanti yükümü istenmiştir.²⁴⁸

Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanan 1913 tarihli İstanbul Anlaşması'nda Bulgaristan'da yaşayan Müslüman halka medeni ve siyasal haklardan istifade bakımından eşitlik ile din ve vicdan özgürlüğü tanınmıştır (aynı yükümler Türkiye'de yaşayan Bulgarlar için de söz konusu idi). Aynı yıl Yunanistan'la yapılan anlaşmada, Yunanistan'a bırakılan topraklarda yaşayan Müslümanlara yaşam, mülkiyet, şeref, din ve geleneklerini koruma hakkı tanınmıştır. Ayrıca büyük devletlerin 1915'te Yunanistan'a çektikleri notada, Yunanistan'a bırakılan topraklarda, Müslüman azınlıkların himayesi talep edilmiştir.²⁴⁹

20. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki Avrupalılar kapitülasyonlarla korunuyorlardı. Avrupalı halk din ve vicdan özgürlüğüne, mesken dokunulmazlığına, seyahat özgürlüğüne, ticaret özgürlüğüne sahipken, konsoloslarının da oldukça geniş yetkileri vardı. Aynı uyruklu iki yabancıya davalarına bu konsoloslar bakıyorlardı. Farklı uyruklu yabancıların davaları Osmanlı mahkemelerinde görülebiliyordu. Fakat bunların bağlı oldukları ülke konsolosluğunun çevirmeni, bu mahkemelerde bulunmak zorundaydı. Ayrıca dava hukuk veya ticaret davası ise bu-

na, davalının bağı bulunduğu konsolosluk bakıyordu. Dava taraflarından birinin Osmanlı vatandaşı olması halinde dava, Osmanlı mahkemelerince görölüyor, ancak ilgili konsolosluk çevirmeninin bulunması yine gerekiyordu. Suçlu bulunan yabancılar, kendi ülkelerinde cezalarını çekiyorlardı.²⁵⁰

1876 Kanun-i Esasi ise din özgürlüğü, öğretim ve öğrenim özgürlüğü, mülkiyet hakkı gibi temel haklar yanında, 11. maddede devletin dininin İslam olması ile birlikte, diğer din mensuplarına, ibadetlerini özgürce yapmaları hakkını tanıyordu.²⁵¹ Ancak daha da önemlisi; bu belgede “reaya” tabirinin kullanılmamasıdır. Yani bütün tebaa eşit öngörölmüş ve bu ilke her hükümde kendini hissettirmiştir.²⁵² Kanun-i Esasi, yasalar önünde eşitlik yanında fırsat eşitliğini de (özellikle kamu görevlerine erişebilirlik) koruma altına almış, vatandaşlık görevlerinde de (vergi, askerlik) eşitlik esasını öngörmüştür.²⁵³

Kanun-i Esasi kabul edildikten sonra, 1877’de kurulan Meclis-i Mebusan’da, 1840’lardan beri vilayet idaresine katılan her dinden halk, ülke yönetiminde de söz sahibi olurken, mecliste, dönemin hiçbir çokuluslu imparatorluğunda görölmeyen miktarda (1/3 oranında), gayrimüslim mebus/azınlık temsilcisi yer almıştır.²⁵⁴ Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Türk, Arap, Rum, Sırp, Bulgar, Ermeni milletlerinin temsilcilerinden oluşan, kozmopolit yapıdaki bu mecliste²⁵⁵ mebuslardan 69’u Müslüman, 46’sı ise Hıristiyan ve Yahudi’ydi.²⁵⁶

Tüm bu çabalar, içeride ve dışarıda yaşanan paylaşım hesaplarını dindirememiş, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1. Dünya Savaşı’na girerek, tamamen ortadan kalkmasına engel olamamıştır. Bir kurgudan yola çıkılarak yapılan propaganda ve politik-diplomatik başarılar, imparatorluğun yıkılarak yerine küçük, idaresi kolay devletler kurulmasıyla örtüşmektedir. Avrupa ülkelerinin, Dünya Savaşı’ndan sonraki egemenlik alanlarına bakıldığında da amaçsal başarıyı yakaladığı görülebilir. Nitekim 18. yüzyıldan itibaren kolonyal devletler olarak güçlenen, Rusya, Fransa, İngiltere

ve Avusturya'nın bilinen amacı, kendilerine yeni sömürgeler bulmaktı. Bu nedenle, zengin Osmanlı toprakları bu ülkeler için dağılmalı, Osmanlı İmparatorluğu aradan çekilmeliydi.²⁵⁷ Provokasyon ve yardım vaatleri ile Türk olmayan veya Müslüman olmayan halklar isyana ve imparatorluktan ayrılmaya yönlendirildi.²⁵⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslim cemaatler için, 19. yüzyılda dini mitlerin yerini seküler mitler almış, milliyetçilik, sosyalizm gibi ideolojiler etkili olmuştur. Örneğin, Ortodoks Rumlar, yüzyıllardır korudukları Ortodoks kimliğini terk ederek, Hellen kimliği söylemleri ile doldurulmuşlardır.²⁵⁹ Ancak Hellen ve Slav milliyetçi düşüncelerinin, Avrupa merkezli eğitim odakları kadar, popüler söylemlerle de geliştiğini belirtmek gerekir.²⁶⁰

18 ve 19. yüzyılların etkin siyasi düşünceleri, yalnız azınlık unsurları değil, Osmanlı unsurları da etkilemiş, devleti meydana getiren ulusların tek tek bu bütünden kopmaları, kalanların ise karışıklık, yeni talepler ve sürekli bir isyan içinde olmaları, dışarıdan yapılan baskı ve haksız, ölçüsüz müdahaleler, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Osmanlı kimliği arayışlarını da başlatmıştır.

Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük arasında kalan²⁶¹ dönem aydınları (Jön Türkler ya da Yeni Osmanlılar, ileride İttihatçılar), hem birbirine çok yakın hem de çok uzak teoriler üretmişlerdir. Bunları birbirine yaklaştıran, "İmparatorluğun devamını sağlamak" ortak arzusuna çözüm arayışları olarak meydana çıkmaları iken, bu aydın kesim mensupları, ortak dileğin gerçekleşmesinde önerilen, inanılan yöntem itibariyle birbirlerinden ayrılmaktaydılar. Tanzimatçıların²⁶² ideal çözüm olarak savundukları Batıcılık fikrine karşı olunması da bu ideolojilerin diğer bir ortak noktası olarak görülmektedir.

Osmanlıcılık savunucuları, çok etnili ve çok uluslu bir imparatorluğun mensupları olarak, imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm unsurların memnun olacağı bir çözüm üretmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda, bir "genel yurt" olarak görülen topraklarda yaşa-

yan herkes “tek toplum” olarak algılanacaktı.²⁶³ Esasen bu fikir bütünlüğü amaçlarken, birçokları tarafından milliyetçilik unsurunun sadece bir ihtilaf kaynağı olarak görülmesine rağmen, Osmanlıcılığın savunularının yayınlarından, belirgin bir şekilde, bunların Türklerle ayrı bir önem verdikleri hissediliyordu. Bunun sebebi olarak, Osmanlı gibi azametli bir imparatorluğun esas kurucularının Türkler olması gösterilmekte,²⁶⁴ durumun çelişkisi de ideolojinin sağlam temellere oturtulamadığını göstermektedir. Yine de Tanzimat dönemi devlet ileri gelenlerince desteklenen “Osmanlı” kimliği, bir milli kimlik olarak değil, tam tersine milli kimlik taleplerini basturmaya yönelik bir politik kimlik olarak ortaya atılmıştır.²⁶⁵

İslamcılık, İttihatçıların temel ideolojik direklerinden biri olarak ifade edilmektedir. Ancak Müslümanlık üst kimliğine dayandırılan bu ide, Ortadoğu’da yeni bir dengeleyici güç oluşturmak isteyen İngiltere öncülüğündeki büyük devletlerin, Araplara milliyetçiliği empoze etme çalışmaları ile dıştan, İttihat ve Terakki’nin laiklik politikaları nedeniyle de içten tutunamamış, istenen birliği sağlayamamıştır.²⁶⁶ Milliyetçi akımın, Araplar ve özellikle Müslüman Arnavutlar içinde etkili olması ve Arnavutların 1912’de imparatorluktan ayrılması, Osmanlı-İslam sentezine ağır bir darbe vurmuştur. İslamcılık, Balkan Savaşları’ndan sonra, Türkler dışında korunacak ve dayanılacak başka bir Müslüman halk kalması sonucu, terk edilmeye yüz tutmuştur.²⁶⁷

Türkler 19. yüzyıl ortalarına kadar Türk kimliği ile değil, Müslüman kimliği ile ön plana çıkmış, İslamiyet Türkler için en önemli aidiyet belirteci olmuştur.²⁶⁸ Hatta Cumhuriyetin ilk yıllarında bile Türklük asla etnik-kültürel yönden tanımlanmamış, İslami kimlik ile örtüşen biçimde kullanılmıştır.²⁶⁹ Ancak cumhuriyeti temellendiren Jön Türklerin²⁷⁰ dönemin ulusçuluk nehri içinde, liberal romantizmden etkilenmediklerini söylemek de anlamsızdır.²⁷¹

Esasen, Türk milliyetçiliğinin kökenlerini 8. yüzyılda saf Türkçe ile yazılan Orhun Kitabeleri’ne kadar dayandıran görüşlerle karşılaşmak mümkündür. Kitabelerde, tüm Türkleri birleştir-

mek idesinden bahsedilmekte, bu söylemler ışığında kitabelerin koyu bir milliyet anlayışı ile yazıldığı ileri sürülebilmektedir.²⁷²

Türk milliyetçiliğinin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya yerleşen Türklerde bilinçli bir hal aldığı da iddia edilmektedir. Buna göre; 13. yüzyıl ortalarından itibaren milliyetçilik, dönemin diplomasisi Arapça ve Farsça dillerini bilmeyi gerektirdiği için, bu görevlere getirilen,²⁷³ İran kökenli Selçuklu yönetici zümresinin Türkleri aşağılaması ve Moğolların zulmü sonucu, bilinçli bir hal almıştır.²⁷⁴ Türklerin temel ulus olma niteliğini korumakla beraber, devşirme sistemi ile yönetici kadronun oluşturulmasının etkisiyle siyasal bağlamda ikinci plana itilmiş oldukları açıktır.²⁷⁵ Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun millet nizamı içinde, milliyetçiliğin değil koyulaşması, oluşması bile, yabancı veya azınlık unsurlar arasında dahi yüzyıllar süren, güdümlü bir siyasetin mucizesi olabilmıştır ancak.

Sultan Abdülaziz döneminde başlayan Türkçülük hareketinin sistemli bir biçimde yapılanması şöyle olmuştur: Türklük ile ilgili olarak milli bir coğrafya, dil ve tarih için araştırmalar yapılmış (ilmi ve hissi unsur), Türk sözcüğüne ve Türklüğe itibar kazandırılmaya çalışılmış (şuur cephesi), Türklere devletin kurucu unsuru olarak bakma tavrı geliştirilmiştir (siyasi cephe).²⁷⁶

İmparatorluğun hâkim etnik topluluğunu zaten Türkler oluşturuyordu. Bu nedenle, özellikle Balkan Savaşları'nın etkisiyle²⁷⁷ İttihat ve Terakki yönetimi bu hâkim unsur üzerinden hızlı bir uluslaşma politikasına başladı.²⁷⁸ Türkçülük akımının, 1913'ten itibaren, resmi devlet ideolojisi olarak da benimsendiği söylenebilir. Öyle ki 1915'te kabul edilen bir kanunla, ülkedeki tüm yabancı kuruluşlarda Türkçenin kullanılması zorunluluğu getirilmiştir. 1. Dünya Savaşı sonlarına gelindiğinde ise Türkçülük artık Turancılığa dönüşmüştür.²⁷⁹

Tüm bunlara rağmen T. Akçam, 1908 sonrasında Anadolu'da Müslüman topluluklar arasında, gayrimüslimleri tasfiye etmek için bir anlaşma yapıldığını, dolayısıyla ulusal nitelikte görü-

nen fakat esasta dini temelde yaşanmış bir uluslaşma, modernleşme evresinden bahsetmektedir.²⁸⁰

A. N. Yurdusev de İslam'ı 20. yüzyılda ancak oluşabilen Türk kimliğinin başat belirleyicisi olarak gösterir. Ancak diğer belirleyici unsurların da bu dönemde görünür hale geldiği, dil, etnik Türklük duygusu, coğrafya ve ülke birliği unsurlarının daha çok elit kesim üzerinde etkili olduğu vurgulanmaktadır.²⁸¹

Sonuç olarak, çağdaş biçimiyle yurttaşlığın, bireyi ulus devlete bağlayan bir ilişki olduğu ve bu ilişkide, yurttaşlığın, bireyin kamusal alan içinde yer almasını sağladığı²⁸² göz önüne alınırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda, modern ulus devletler çağında neyin eksik olduğu daha net görülür. Yurttaşlık haklarının dahi verildiği böylesi bir büyüklük içinde, toplumsal bağlılığın korunması ve güçlenmesi, çıkar sahiplerince bilinçli olarak engellenmiş, "ulus olmak" homojen bir birliktelik olarak lanse edilmiştir. Ancak imparatorluktan ayrılarak kurulan yeni devletlerin, bütünüyle homojen birer ulus devlet olabildiklerini söylemek imkânsızdır.

Yine de eğer şu an Osmanlı İmparatorluğu'nun eski toprakları üzerinde, Romanya'dan Yunanistan, Suudi Arabistan, Irak ve Cezayir'e kadar pek çok ulus devletten söz edilebiliyorsa, bu, İmparatorluğun kendisini meydana getiren unsurlara, dini ve etnik özerklik prensibini uygulaması sayesinde mümkün olabilmektedir.²⁸³

İ. Ortaylı'nın da belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu ve İslam devletlerinde "millet" olarak teşkilatlanma ve kendi cemaatine ait olma, modern dünyadaki azınlık statüsü ve psikolojisinden objektif ve sübjektif unsurlarıyla birlikte oldukça farklıdır. Güven içinde ve birlikte var olabilmenin gerçekleştiği bu ülkede ekalliyet sözcüğü, imparatorluğun son on yılında devlet ve toplum hayatına girmiştir.²⁸⁴ O da yine Batılı söylemler dahilinde.

Cumhuriyet Sonrası Dönem

"Sosyal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerin tümünü içeren 'kimlik' kavramı, aynı ölçütlerde top-

lumlar için de geçerlidir. Toplumların kimliği, onları diğer toplumlardan ayıran, kendine özgü kültür ve değerleri ile ‘ulusallık’ şeklinde ortaya çıkar.”²⁸⁵ Oysa cumhuriyet dönemine gelindiğinde, kurulan yeni ulus devlette, ulusal kimlik henüz ortaya konulamamıştı. İslamlık ve Osmanlılık kimlikleri içinde eritilmiş bulunan Türk kimliği üzerinde, Osmanlılık kültürü baskındı.²⁸⁶ Dolayısıyla kendi egemen ulus devletini kurmak amacındaki Türkiye’de, Kurtuluş Savaşı süresince ve sonrasında oldukça yoğun bir uluslaşma ve ulusallaşma dönemi yaşanmıştır.

Milli devletin oluşturulması sürecinde, muharrik güç olarak kaçınılmaz surette şekillendirilen milli kimlik, milliyetçiliğin vatandaşlık-vatan bağlarıyla belirlenen bir siyasi-hukuki kimlik ile etnik kökene dayanan kutsal öz kimlik unsurlarına dayanmaktaydı.²⁸⁷ Ulusal kimliğin ortaya çıkarılmasında, dil ve tarih eksenli çalışmalar yapılmaya başlandı.²⁸⁸

Milli mücadele sonrası oluşturulan yeni devlete Türk değil, Türkiye Devleti denilmesini Tanör şöyle açıklamaktadır: “Ulusal Kurtuluş Savaşı esas olarak Türk milliyetçiliğinin damgasını taşımakla birlikte, Türk olan ve olmayan unsurların antiemperyalist birliğini temsil ediyordu... Bu bakımdan ‘Türkiye Devleti’ ibaresi, etnik kökeni, dili ve kültürü ne olursa olsun, belli bir siyasal coğrafya (Misak-ı Milli sınırları) içinde yaşayan insanların siyasal birleşmesinin en üst noktası olan yeni devleti bütün kucaklayıcılığıyla ifade ediyordu.”²⁸⁹ E. Özbudun da dönemin siyasal ortamı gereği, milli mücadele kadrosunun, İslamcı muhafazakârlarla ve Türkler dışındaki Müslüman etnik gruplarla da ittifak içinde bulduklarına dikkat çekmektedir.²⁹⁰

1. Dünya Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti ile İttifak Devletleri arasında imzalanan ve daha sonra TBMM hükümetince tanınmayarak geçerliliğini kaybeden Sevr Anlaşması’nda (10 Ağustos 1920), azınlıklarla ilgili özel bir bölüm yer almaktaydı.²⁹¹ Bu düzenlemeler, azınlıkların her derecede okul açabilmesini, dini müesseseler kurabilmelerini öngörüyor, Osmanlı hükümetinin

bunlara karışmaması ve itilaf devletlerinin bu maddenin uygulanması konusunda her türlü tedbiri alabilmesi kabul ediliyordu.²⁹² Ancak Türkiye, Osmanlı'nın mirası olarak görülen bu hezimetini kabul etmemiş, dolayısıyla Sevr yürürlük kazanamamıştır.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra imzalanan Lozan Anlaşması ise Türkiye'de azınlıklar ile ilgili olarak, bugün de geçerliliğini koruyan temel belge olma niteliğiyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin yükümlülüklerini düzenlemiştir. Sevr ile bir politik baskı aracı olmaya son derece açık şekilde öngörülen azınlıklara dair düzenlemeler, temelde Sevr'in reddi niteliğinde, Lozan görüşmelerinde de reddedilmiştir. Türkiye tarafından istenen, istisnai, esasen imtiyaz niteliğindeki, bağımsız Türkiye Devleti'nin egemenliğine, bir başka devlet tarafından müdahale edilmesini öngören kuralların dayatılması değil, I. Dünya Savaşı sonrasında genel olarak kabul edilmiş ve Milletler Cemiyeti'nce de onaylanmış uluslararası yöntem ve kurallarla belirlenen tavra iştirak etmek olmuştur.²⁹³

Anlaşma öncesinde yapılan müzakerelerde Türk tarafı, azınlıklarla ilgili olarak özellikle iki husus üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki azınlık haklarının karşılıklılığı iken, ikincisi azınlıkların korunmasının, Türkiye'nin varlık ve bütünlüğüne karşı saldırılarda bulunmak için bir bahane olarak kullanılmamasıdır.

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Anlaşması'nın 38-58. maddeleri arasında, Türkiye'deki azınlıkların hakları düzenlenmiştir. Azınlık statüsünün tanınmasında sadece din esas alınarak, gayrimüslimleri azınlık statüsünde kabul eden anlaşmada Rum, Musevi, Ermeni, Nasturi ve Bulgarlardan söz edilmiştir. Azınlık olarak kabul edilen gruplar için; yaşama ve özgürlüklerinin koruma altına alınması, Türk vatandaşlığını kazanmaları, medeni ve siyasal haklardan eşit olarak yararlanmaları ve nüfus yoğunluklarının bulunduğu yerlerde, kendi dilleriyle eğitim yapabilecekleri okullar açma hakları tanınmıştır.²⁹⁴

Lozan Anlaşması azınlıklar için, aile hukuku ve ahkâmı şahsiye konusunda kendi örf ve âdetlerinin icrasında serbesti tanı-

mıştır. Ancak 19 Eylül 1925'te önce Yahudiler, daha sonra 17 Ekim 1925'te Ermeniler ve 27 Kasım 1925'te Rumlar, Adalet Bakanlığı'na başvurmuşlar ve böyle bir ayrıcalığa gerek duymadıklarını beyan etmişlerdir.²⁹⁵ Böylece bundan sonra, diğer Türk vatandaşları gibi, 1926'da kabul edilen Medeni Kanun'a tabi olmuşlardır.²⁹⁶

Bir ulus kan, soy, ırk birliğine, farklı ırktan insanların aynı siyasal yapı içerisinde birleşmelerine, dil birliğine, toprak, ülke birliğine, siyasal faktörler ve ortak çıkarlara, ortak dine ya da birlikte yaşamak isteği ve iradesine dayanılarak kurulur. Bunlardan son unsuru diğerlerinden daha gerçek bulan ve diğer unsurları, bu unsurun oluşmasında uygun ortamın hazırlayıcıları olarak gören anlayışa katılmamak mümkün değildir.²⁹⁷ İlk oluşum neredeyse imkânsız bir durumdur. Ulus daha çok tarihsel değerlerle açıklanmalıdır. Çünkü bir ulus içinde kan ve soy birliği biyolojik bir gerçek olmaktan çok bir inançtır.²⁹⁸ İnsanlık tarihinin uzun ve yoğun sarmalı düşünülürse, saf bir ırkın varlığının imkânsız olacağı kabul edilmelidir.

Ulusun daha çok tarihsel değerlerle açıklanması fikri ile özdeşleşen bir ulusçuluk anlayışı şöyle özetlenebilir: "Milli varlığın doğal ve tarihi şartları, milliyetçilik duygusunu insanlarda yaratır. Bunlar ise şöyle sıralanabilir. Yaşayan dil birliğinin dayandığı tarihi bir bağlantı, törelerin, sanatın, ahlaki unsurların, yurt bütünlüğüne dayanan siyasi kuruluş, bu suretle millet fertleri arasında bağlantı kuran tarihi hatıraların, dil birliğinin milli hislere kaynak olması, beraber yaşama isteği, millet bütünlüğünü sağlar."²⁹⁹ Ulusçuluğun bir ateşten çember gibi nice halkın acılarına kaynak olduğu hatırlanırsa, yine beraber yaşama isteğinin ön plana çıkması gerektiği açıktır.

Genelde iki tip milliyetçilikten söz edilir; kötü milliyetçilik ve ehvenişer milliyetçilik³⁰⁰ (veya açık milliyetçilik, kapalı milliyetçilik).³⁰¹ Kötü milliyetçiliğin klasik örneği Almanya'da 20. yüzyılın ilk yarısında hâkim olan anlayıştır. Bu tür, romantizmden³⁰² etkilendiği olup, etnik ve kültürel öğelerin ön plana çıktığı bir anlayış-

la güç bulur. Ehvenişer milliyetçilik ise Fransız milliyetçiliğinin unsurlarını taşır. Öyle ki bu türde, Aydınlanma Felsefesinin temellendirdiği bir düşünce olarak, kozmopolitik, evrensellik ve aydınlanma öğeleri ön plana çıkar. Türk milliyetçiliğinde her iki tür milliyetçiliğin izlerini de görmek mümkün. Türk milliyetçiliği hem medeniyetçi hem de kültürcü olarak nitelenebilir. Burada, “medeniyeti al, kültürü koru” anlayışı hâkimdir.³⁰³ Atatürk siyasetinde romantik fikrin oldukça azaltıldığı görülmektedir.³⁰⁴

Türkçülüğün önemli isimlerinden Ziya Gökalp, kültürü iki ögeden oluşturur: Medeniyet ve hars. Medeniyet uluslararası niteliktedir. Dolayısıyla uluslararası kolayca aktarılabilir. Hars ise ulusal niteliktedir ve ulusun benliğini oluşturan hars aktarılamaz.³⁰⁵

Atatürk milliyetçiliğini kültürel millet görüşüne dayandırmak şu tanımına bakınca doğruluk kazanacaktır: “ a) Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, b) Beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olan ve c) Sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet namı verilir. Bu tarif tetkik olunursa, bir milleti teşkil eden insanların rabitalarındaki kıymet, kuvvet ve vicdan hürriyetiyle insani hisse gösterilen riayet kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten maziden müşterek zafer ve yeis mirası; istikbalde gerçekleştirilecek aynı program ümitleri beslemiş olmak; bunlar elbette bugünün medeni zihniyetinde, diğer her türlü şartların üstünde mana ve şümül alır.”³⁰⁶

18. yüzyıl ünlü düşünürlerinden Johann Gottfried Herder, kültürel kendi kaderini tayin hakkı ile bütün bir milliyet anlayışına sahiptir. Ona göre bir halkın diğerinden üstün tutulması kabul edilemezdi. Birbirine eşit değerde olan ulusal kültürler çeşitlilik içinde kalmalı ve bunlar bir arada barış içinde yaşamalıydı. Ancak evrenselliğin sunduğu soyut birliktelik oldukça kuşku dolu bir ideydi. Kültürler birbirine karıştırılmamalıydı.³⁰⁷

Kurulmaktan öte var olmaya çalışan yeni Türkiye Devleti, coğrafyasında pek çok kültürel-etnik farklı toplumu da barındırı-

yordu. Dönemin başında, bu farklı toplumlar, milli kimliğin hars ve soy unsurlarında aynı kabul edilmişler, farklılıkları kabul edilmemiştir. Hatta Kürtlerin aslen Türk oldukları savı bu dönemde ortaya atılmıştır. Azınlıklar için genel tavır daha çok, Türk kültürünü benimseyerek millet içinde mevcudiyetlerini sağlayacakları yönündedir.³⁰⁸ Cumhuriyetin ilk yıllarında daha çok, böyle bir olgunun, azınlıkların, deklare edilmeden inkârı gözlemlenebilir.³⁰⁹ Osmanlı'nın son yüzyıllarında azınlık hakları taleplerinin, çoğunluğun varlığını sona erdirecek raddeye ulaşmış olmasının bu tavrın oluşmasında bir etken olduğu söylenebilir.

Yeni Türk Devleti'nin kendinden saymadığı, "öteki" kabul ettiği kimlik olarak Osmanlı kimliğini gösteren T. Bora, bu nedenle Türkiye'nin farklı bir İslam devleti modeli kurguladığını, bu devlet içinde de gayrimüslimleri azınlık kabul ettiğini savlamaktadır.³¹⁰

1924 Anayasası'nın görüşmelerinde de Türk olmayan fakat Müslüman olan etnik gruplar söz konusu edilmemiş, 88. maddede düzenlenen vatandaşlık konusunda sadece Müslüman olmayan azınlıkların durumu tartışılmıştır.³¹¹

1924 Anayasası'nda "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur,"³¹² denilerek Müslüman olmayan azınlıkların eşit vatandaşlık haklarına sahip olmaları sağlanmıştır. "Vatandaşlık itibarıyla" ibaresinin kullanılması, onların sosyolojik açıdan Türk olarak algılanmadıkları şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu durum bizi, Türk kimliğinin bu dönemde hâlâ İslam ile özdeş olduğu sonucuna da götürür. Nitekim Türk-Yunan mübadelesinde dil unsuru değil, din unsuru baz alınmıştı.³¹³

Bu dönemde ortaya konan Türk milliyetçiliği, diğer milletlerle olan ilişkiler açısından şovenizm, yayılcılık ve saldırganlıktan uzak, barışçı ve insancıl bir anlayış; iç hukuk açısından ise etnik ya da ırksal unsurları öngörmeyen, kültür, ülkü ve kimlik ortaklığına dayanan sübjektif bir millet anlayışıdır.³¹⁴

Atatürk'ün bilinçli bir uluslaştırma süreci izlediği bilinmektedir. Bu doğrultuda Anadolu'da yaşayan tüm halkı Türkiye

halkları şeklinde genellemiş, daha sonra materyalist bir halkçılık ve gerçekçi bir sınırlama ile bunları Türkiye halkı başlığı altında toplamıştır. Din ve ırk öğelerindense, dil ve tarih öğelerini ön plana çıkarmış ve tüm toplulukları ortak bir savaşım sonucu kurulan ulusal sınırlar çerçevesinde, Türk ulusu olarak bütünleştirmeye çalışmıştır.³¹⁵ “Ulusal bütünlük anlayışı cumhuriyet devletinin gövdesini oluşturmuştur”³¹⁶ da denebilir. Ancak Türk kimliğinin milli ve dini bir karakter taşımakta olduğu unutulmamıştır.³¹⁷ Bununla birlikte toplumsal bütünlüğün sağlanmasında, ulus devlet temeline dayalı simgelerin kullanılması, etnik farklılıkları gücendirmiş, geleneksel bütünleştirici unsur olarak dinin ihmal edilmesi ise bu süreci hızlandırarak³¹⁸ ayrılıkçı görüşleri ateşlemiştir.

Kemalizm, klasik milliyetçi anlayışta temel unsurlar olan, soy, ırk ve dil birliği unsurlarını ön plana çıkarmaktan kaçınmıştır. Dolayısıyla Kemalizm’in bir milliyetçilik olmadığı ve teoride ve pratikte projesinin de kültürel vurgularla donanmış bir milliyetçi proje olmadığı görüşü, bu açıdan doğru kabul edilmelidir. Zaten Osmanlı döneminin ardından demografik unsurlar üzerinde birleştirici tek payda İslam idi. Politik toplumun inşası, bu dönemde, yurttaşlık bilincinin geliştirilmesinde araç olacaktı. Romantik milliyetçilikten uzak durarak toplumsal bilincin oluşturulmak istenmesi daha önce yukarıda bahsedilen, Osmanlı’nın, sonrasında ise Türkiye’nin ulus değil, devlet kurma süreci yaşadığı tezini doğrular niteliktedir. Çünkü Tanzimatçıların Osmanlı kimliği ile arzu ettikleri ile erken Cumhuriyet dönemi devlet erkânının arzu ettikleri hal, fiili ya da potansiyel milliyetçilikleri yatıştırmak yönündedir.³¹⁹

Lozan Anlaşması’yla azınlık olarak kabul edilen gruplar da dahil olmak üzere, farklı dinlere mensup olanlar ile farklı etnik kökenden gelenlerin de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak tanımlanmış olması, Atatürk milliyetçiliğini ırkçılıktan uzak, dinsel ve etnik farklılıkları içinde barındıran ve tümüne eşitlik sağlayan bir ulusçuluk olarak nitelendirmeyi gerektirmektedir.³²⁰ Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan

herkes din veya ırk ayrımı olmaksızın, anayasa hukuku ile tanınan siyasi haklar, idare hukuku ile tanınan kamu yönetiminde görev alma hakları, ceza hukukunun uyruğun geri verilmemesi ilkesi ve devletler genel hukuku ile Türk vatandaşlarına tanınan her türlü haktan, azınlıklar için de hiçbir istisnaya yer verilmeksizin, eşit olarak yararlanabilir.³²¹

Ancak tek parti döneminde girilen ve toplumsal destekten yoksun tutulan radikal modernist kültür politikaları, özellikle geleneksel taşra yaşamına indirdiği ağır darbeler sonucunda, içten içe “hâkim millet” temelli, dinselîği, ırkçılığı ve maneviyatı ön plana çıkaran bir Türk etnikliğinin popülist ve bazen de devlete karşı mesafeli olabilen boyutlarını şekillendirmekte temel kabul edilmektedir.³²² Zaten Tanzimat’la başlayan süreç ve Kemalist geleneğin devlet-toplum (merkez-kenar) çatışmasını şiddetlendiren, ideolojik nitelikli ve kuvvete dayalı olarak uygulanan projesi, bölünmeleri artırmış, demokratiklik yerine modernleştiricilik yönünün ağır basması nedeniyle devlete olan güveni zedelemiştir.³²³

Bununla birlikte, “Türk milliyetçiliği, zaman zaman Balkanlar, Kafkasya ve Asya’ya yönelik açılımlar taşısada da ağırlıklı olarak Anadolu taşrasını vurgulayan, popülist ve totaliter bir demokratizm ile taçlanan; muhafazakâr ve ırkçı-dinsel temalara sahip olarak gecikmeli ve sancılı süreçlerden sonra şekillenmiş bir ideolojidir... İdeali ise “hâkim millet” olarak Türklerin, kökü belki İslam öncesinde yatan, ama mutlaka Osmanlı geçmişlerinde mükemmelleştirdiğine inanılan üstünlüklerinden ilham alarak, ihyasının sağlanmasıdır. Türk milliyetçiliği 1920’lerde ortaya atılmış olan politik projenin reddiyesidir...”³²⁴ Yine inkâr edilemez bir gerçektir ki milliyetçilik idesi, üzerinde çok kolay oynanabilen, oldukça hassas bir olgudur. A. Şenel’in de belirttiği gibi “Ulusçuluğun dozu biraz kaçırıldı mı ırkçılık karşınızdadır.”³²⁵

Görüldüğü üzere, Türkiye’nin kuruluş yıllarında izlenen politika ve esas alınan ideolojiler son derece karmaşık bir görünümündedir. Ne milliyetçi, ne sosyalist, ne muhafazakâr, ne çağdaş,

ne batıcı, ne modernleşmeci, ne yerel, ne evrensel... Ama diğer yandan, kurguya bunların hepsinden birer parça yamalanmış durumda. Bunun nedeni, üst üste yıllarca savaşmış olmanın yorgunluğu, Sevr Anlaşması'ndan gelen ve hâlâ atlatılamamış derin parçalanma korkusu, Milletler Cemiyeti gibi uluslarüstü sayılabilecek yeni bir kuruluşun varlığı dahilinde gelişen-değişen dünyaya ayak uydurma, benzeme isteği, bu benzeme esnasında yok olmama, tahrip olmama ya da varlık gösterebilme gereği vs. baskın etkenler olabilmiştir. İstenen; toplumsal ve siyasal anlamda yeniden ve sağlam biçimde yapılanabilmektir. Bu amaç için muhalif görüş ve örgütlenmeler bertaraf edilmiş, İslamcı ve solcu yapılanmalar bastırılmış, amaç önünde bir engel olarak görülen ama aynı siyasal geleneğin devamı niteliğinde olan İttihat ve Terakkiciler bile tasfiye edilmiştir. Bu yöntemlerle yukarıdan, devlet eliyle bir modernleşme sağlanmıştır.³²⁶

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte modern ulus devlet, yurttaşları yerel, bölgesel, dinsel, etnik gibi cemaat aidiyetinden, ulusal sınırları belirlenmiş bir ulus devlet uyrukluğuna dönüştürmek üzere, geleneklerin meşrulaştırıcı-yaptırımcı işlevine başvurmak ve bir dizi "ulusal gelenek" imal etmek durumunda da kalmıştır. Buna göre, yeni devlet Türkiye Cumhuriyeti; "Çok cemaatli bir geçmişi tevarüs eden 'ulus' kimliğini kurabilmek ve kendini "ötekiler"den ayırt edebilmek üzere kendi tarihine ve coğrafyasına müracaat edecek, deneyim çoğulluğundan az çok türdeş ve iç tutarlılığa sahip bir "kültürel sentez"i imal etme çabasına girişecektir. Ağırlıklı olarak yazı aracılığıyla standartlaştırılan ulusal dilin yanı sıra, ulusal ve türdeş eğitim programları, ulusal edebiyat ile basın yeniden üretilen "ulusal gelenekler" in, üzerinde yayılabildiği gelenekleri oluşturmuştur."³²⁷

Ulusal nitelikleri belirleyerek, bir ulus oluşturmak ve bu "ulus" içinde etnik, kültürel vs. nitelikleriyle farklılık gösterenlere de farklılıklarını yaşayabilecekleri bir özgürlük alanı bırakmak çelişkisi içinde ulus devleti kurmak, her zaman ve her toplum için

sancılı bir süreçtir. Türkiye de bu süreçte birtakım hatalı uygulamalara sahne olmuştur. Sonuçları ve etkilerinin uzun vadeli olması nedeniyle en çok tartışılan uygulamalar; 1936 Beyannamesi ve 1942 Varlık Vergisi olayları iken, devletin açık korumasından yoksun olmaları nedeniyle saldırılara açık hedef halindeki azınlık vatandaşlara karşı girişilen toplumsal linç kampanyaları; 6-7 Eylül 1955 olayları³²⁸ ve 1964 Kıbrıs krizi sırasında yaşanan azınlık karşıtı olaylar (ki bu dönemde 50.000 kadar Rum sınır dışı edilmiştir) olarak gösterilebilir.

Bunlardan hukuki boyutları nedeniyle 1936 Beyannamesi ve Varlık Vergisi uygulaması bizim için ayrı bir öneme sahiptir. 1936 Beyannamesi bugüne de yansıyan etkileri nedeniyle çalışmanın son bölümünde değerlendirilmiştir. Burada ise Varlık Vergisi uygulamasından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

4304 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, 11 Kasım 1942'de TBMM'nde görüşülerek kabul edilmiş, 12 Kasım'da Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Resmi açıklamalara göre Varlık Vergisi, II. Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarında elde edilmiş olan spekülasyon kazançları vergilendirmek ve piyasada tedavülde olan para miktarını azaltmak amacıyla çıkarılmıştır.³²⁹

4304 sayılı kanuna göre (m. 7), her il ve kaza merkezinde oluşturulan komisyonlar aracılığıyla 12 Kasım – 17 Aralık 1942 tarihleri arasında kimin ne kadar vergi ödeyeceği belirlenmiştir. Tahakkuk edilen vergiler 18 Aralık'ta ilan edilmiştir. Kanunun 12. maddesi, verginin 15 gün içinde ödenmesini öngörmektedir. Gecikmeler için ilk hafta % 1, ikinci hafta % 2 faiz tahakkuku söz konusu olacak, bu süreler içinde vergisini ödemeyen mükelleflerin malları haczedilerek, bunların satışından elde edilecek tutar vergi tahsilatı olacaktır. Vergisini belirtilen süreler içinde ve hacze rağmen ödeyemeyenler için, bedenlen çalışmalarını yani vergilerini fiziki çalışma yoluyla ödemeleri gibi bir uygulamaya gidilmiş, bunlar "çalışma yerleri"ne yollanmıştır. İlk kafile, 27 Ocak 1943'te Aşkale'ye gönderilen, 32 kişilik, İstanbullu,

gayrimüslim bir gruptur. Bu çalışma mükellefiyeti sadece gayrimüslimlere uygulanmıştır.³³⁰

Vergilendirmenin çok kısa zaman aralıklarında yapılması, tüm mükellefler içinde gayrimüslimlere tahakkuk ettirilen tutarların, dramatik boyuttaki oransız, eşitliksiz durumu, tahakkuk ettirilen vergi miktarlarının belirlenmesinde kullanılan usulün sadece matematiksel değil, fakat ölçülemeyen kriterleri de (yaşam tarzı, tüketim kalıpları, göz önünde olma vs.) kapsamaması, konunun diğer sorunlu noktalarıdır.³³¹

Verginin mükellef profili daha sonra genişletilerek, artık sadece büyük sermayedarlar değil, seyyar çalışanlar (şoför, mavnacı, küçük komisyoncu, tellal, kabzımal) ile özel sektörde çalışan hizmet erbabı (memur, sekreter, müstahdem) da vergilendirilmiştir. Ancak burada Müslümanların muafiyeti yine ayrımcı devlet politikasını açığa çıkarmaktadır.³³²

Varlık Vergisi yurtdışından pek çok tepki almış, gayrimüslim vatandaşlar üzerinde bir travma yaratmış, devlet erkânından pek çoğunu vicdan muhasebesine zerk etmiştir. Nihayet devlet, 15 Mart 1944'te çıkarılan bir kanunla, varlık vergisiyle ilgili olarak o güne kadar tahsil edilememiş tüm alacaklarından vazgeçmiştir.³³³

Söz konusu verginin alınması gerekçelerinden çok, vergilendirme öncesi, esnası ve sonrasında yaşanan aşırı ve ayrılıkçı milliyetçi söylemlerle ve bir dışlama kabarmasıyla şekillenen siyasi ve toplumsal tutum, sorunu iki kat daha büyütülmektedir. Nitekim ortamın sahih yapısı, dönem başbakanının konuşmaları, gazete ve dergilerde konuyla ilgili yayımlanan yazı ve haberlerin niteliği ve bir kampanyaya dönüşen aşağılayıcı, kışkırtıcı karikatürlerin kullanımında rahatlıkla görülebilir.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde daha ılımlı bir azınlık politikası hâkimken, tek parti döneminde milli duyguların açıklıkla azınlık vatandaşları hırpalayabildiği görülmektedir. Bu genellemeye münferit birtakım olaylar üzerinden değil, devlet erkânının genel söyleminden hareketle varılmaktadır.

Türkiye dünyadaki gelişmelere paralel bir değişim göstermiş, Birleşmiş Milletler'in kurulmasıyla girilen yeni, insan haklarına dayalı sistemin de bir katılımcısı olmuştur. Dolayısıyla uluslararası hukukta yaşanan azınlık hakları gelişmeleri, Türkiye'nin gündemini sürekli meşgul etmektedir. Özellikle 1990 sonlarından itibaren ülkemizde yaşanan gelişmeler umut vaat etmektedir.

Türkiye'de bugün Türk (Sünni, Alevi, Sünni-Yörük, Alevi-Yörük), Türkmen (Sünni, Alevi-Kızılbaş, Alevi-Tahtacı, Alevi-Abdal), Azeri (Şii, Karapapak), Uygur, Kırgız, Kazak, Özbek, Tatar (Özbek Tatarları, Kırım Tatarları, Nogay Tatarları) Balkar ve Karacaylı, Kumuk, Göçmen (Bulgar Türkleri ile diğer Balkan ülkelerinden gelen Müslüman göçmenler, Dağıstanlı Müslüman göçmenler), Sudanlı, Eston, Yahudi, Kürt (Alevi, Sünni, Yezidi), Zaza (Sünni, Alevi), Osset, Ermeni, Hemşinli, Arnavut, Kuban Kazakları, Rus (Molokanlar), Polonez, Çingene, Rum (Hıristiyan, Rumca konuşan Müslüman), Alman, Arap (Nusayri, Sünni, Hıristiyan), Süryani, Keldani, Çerkes, Çeçen ve İnguş, Gürcü ve Laz olmak üzere elli civarında, farklı dinsel ya da etnik grup mensubu yaşamaktadır.³³⁴

AZINLIK HAKLARI

AZINLIK HAKLARININ BELİRLENMESİ

Azınlık Haklarının Belirlenmesinde Temel Sorunlar

Kendi Kaderini Tayin Hakkı

Ulus devletler içinde varlığını sürdüren farklı kimliklerin, devlet içinde farklılıklarının tanınmasına yönelik talepleri şu üç amaç için ileri sürülebilmektedir:

- a) Kültürel kimliğin korunması temelli, basın-yayın, eğitim vb. hakların tanınması.
- b) Ulus devlet içinde özerk bir alana sahip olma.
- c) Ulus devletten ayrılarak bağımsız yeni bir ulusal devlet kurma.¹

Kendi kaderini tayin hakkı azınlık unsurlar için kabul edilmiş haklar arasında mütalaası tartışmalı olgulardandır. Yukarıda sayılan üç amacı da kapsayan kendi kaderini tayin, burada, azınlık topluluklarınca talep edilebilirliği yönünden ele alınacaktır.

Kendi Kaderini Tayin Hakkının Genel Değerlendirmesi

Uluslararası belgelerde halkların kendi kaderlerini tayin hakkı tanınmış olmakla beraber, bu hakkın azınlık halklar için geçerli olup olmadığı, azınlık hakları konusunda temel sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kökene Aydınlanma Felsefesi'ne dayandırılabilen self-determinasyon ilkesi,² ideal devlet modelinin ulusal devletler olduğunu savunan akım içinde, Kuzey Amerika bağımsızlık hareketi ile yeni ulusların doğuşu, Fransız İhtilali ile ise Avrupa halkları-

nın ulusal kimliklerinin uyanması³ süreçlerinde, halk egemenliğini simgeliyordu.

19. yüzyılda milliyetçilik anlayışının değişmesiyle self-determinasyon anlayışı da değişmiş, ulusal self-determinasyon hakkına dönüşmüştür.⁴ Romantizmin öngördüğü gibi bir ulusal devlet kurmanın mümkün olmaması, birden fazla etnik unsurun birlikte yaşama zorunluluğu, her ulusun mevcut devlet yapısı içinde korunmasını, saygı görmesini içeren bir milliyetler prensibini⁵ gerekli kılmıştır.⁶ Bunun gerçekleşmediği hallerde yani azınlık ulusların baskı altında kaldığı hallerde, bu ulusun hakları iyileştirmelerle, reformlarla korunacak, özerklik tanınacak veya en aşırı halde baskı yapan devletten ayrılma gerçekleşecektir.⁷ 19. yüzyılda tüm bu alternatif durumlar yaşanmış, I. Dünya Savaşı'na da ulusal zemin hazırlanmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, devletler arasında güç kullanımının yasaklanması sırasında, self-determinasyon hakkının gerçek anlamını yavaş yavaş kazandığını belirten Doehring, savaş sonrasında kurulan yeni devletler içinde kalan azınlık halkların korunması amacıyla, Milletler Cemiyeti'nin biçimsel güvencesi altında oluşturulan sistemi, "dolaylı bir kendi kaderini belirleme hakkı"nın tanınması olarak görmektedir.⁸

Lenin'e göre: "Ulusların kendi kaderini tayin hakkı, ancak siyasal anlamda bağımsızlık hakkını, ezen ulustan siyasal bakımdan serbestçe ayrılma hakkını içerir."⁹ Ancak self-determinasyon hakkı II. Dünya Savaşı'na kadar, ilgili devletlerce kabul edildiği ölçüde uygulanmış, yani tüm devletler tarafından kabul edilme zorunluluğu olmadığı için bu prensibe tamamen zıt uygulamalar yaşanmış, bu uygulamalara uluslararası arenada da kayıtsız kalınmıştır. Self-determinasyon hakkının hukuki bir ilke niteliğine kavuşmasında bu durum bir engelleyici addedilmektedir.¹⁰

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, uluslararası işbirliğini, barışı ve güvenliği sağlamak amacıyla kurulan Milletler Cemiyeti Mısak-ı'nda düzenlenmemiş olan self-determinasyon hakkı, ancak II.

Dünya Savaşı sonrasında, Birleşmiş Milletler Anlaşması'nda düzenlenebilmiştir.¹¹

Birleşmiş Milletler Anlaşması m. 1/2'de: "Milletler arasında, milletlerin hak eşitliği prensibine ve kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin hakkına saygı üzerine kurulmuş dostane münasebetler geliştirmek ve dünya barışının sağlanması için elverişli her türlü diğer tedbirleri almak" amaçlar arasında sayılmış, m. 55'te ise: "Milletler arasında hak eşitliği prensibine ve her milletin kendi mukadderatını tayin etmesi hakkına saygı gösterilmesine dayanan barış ve dostluk münasebetlerini sağlamak için lüzumlu istikrar ve refah şartlarını yaratmak üzere Birleşmiş Milletler" ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda, ırk, cins, dil ve din ayrımı yapmaksızın insan hak ve özgürlüklerinin korunmasını amaç edindiğini kayda almıştır.¹²

Anlaşma'nın XI. Bölümü "Muhtar Olmayan Ülkeler Hakkında Demeç," XII. Bölümü ise "Milletlerarası Vesayet Rejimi" başlıklarını taşımaktadır. Bu bölümlerde self-determinasyon hakkı ismen kullanılmamıştır. Ancak düzenlemelerin içeriğinde, söz konusu muhtar olmayan ülke halklarının self-determinasyonunu ilerde kazanacakları yönünde ifadeler kullanılmıştır. Muhtar olmayan ülkelerin idare sorumluluğunu yüklenen Birleşmiş Milletler üyeleri öncelikle, bu ülke halkının refahını en iyi seviyeye getirmeleri, bunu gerçekleştirmek amacıyla da bu ülke halkının kültürüne saygı çerçevesinde sosyal, ekonomik, siyasal ve eğitim ile ilgili ilerlemeyi sağlamak ve korumak ile yükümlendirilmiştir. Ancak esas dikkat çekici ibare, 73. maddenin (b) bendinde geçmektedir. Buna göre; bölgeyi idare eden devlete, muhtar olmayan ülke halkının kendini yönetme kabiliyetinin geliştirilmesine yönelik sorumluluk yüklenmiştir. Benzer bir yüküm vesayet altındaki ülkeler için (bu ülkeler m. 77/1'de belirtilmiştir), uluslararası bir vesayet rejiminin düzenlendiği XII. Bölümde, m. 76/b'de de görülmektedir. Burada; "...işbu ülkeler halkının kendi kendilerini idare kabiliyetini veya bağımsızlığa doğru tedrici gelişmelerini de

kolaylaştırmak” Birleşmiş Milletler vesayet rejiminin amaçları arasında sayılmıştır.¹³

Ancak bu hükümler, kendiliğinden uygulanma niteliğine sahip olmamaları, üye devletlere çerçevesi belli bir yüküm yüklediği gerekçeleriyle eleştirilmiş,¹⁴ nihayetinde Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu Başkanı Kruşçev’in 23 Eylül 1960’ta BM Genel Kurulu Başkanı’na gönderdiği mektupla “Sömürge Ülkelerine Bağımsızlık Verilmesine ilişkin Bildiri”nin XV. Genel Kurul Toplantısı gündemine alınmasını istemesi¹⁵ ile self-determinasyon hakkı yeni bir aşama kaydetmiştir. 14 Aralık 1960 tarihli “Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri” Birleşmiş Milletler’in 1514 (XV) sayılı kararı ile kabul edilmiştir.¹⁶ Bildirinin 2. maddesinde; “bütün halkların kendi kaderini kendilerinin tayin etme hakkı vardır” denilmekte, 3. maddede ise siyasi, ekonomik, sosyal ve eğitsel hazırlığın yetersizliğinin hiçbir şekilde, bağımsızlığın geciktirilmesi için mazeret olmayacağı belirtilmektedir. Bu düzenlemelerle Birleşmiş Milletler’in ilk düzenlemeleri karşılaştırıldığında, kurumun çelişkili bir tutumda olduğu söylenebilir.¹⁷ Ancak bu durumun bir gelişim işareti olarak da algılanması mümkündür.

Bildirgenin önemli bir hükmü de 6. madde ile düzenlenmiş olan, bir ülkenin bütünlüğünü ve milli birliğini koruma şartıdır. Bunları tehlikeye atacak girişimler BM Anlaşması’nın amaç ve ilkelerine ters düşecektir.

Self-determinasyon hakkı BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından ayrı ayrı düzenlenen ve 1966’da BM Genel Kurulu’nda kabul edilerek imzaya açılan, Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin m. 1/1’ inde; “Bütün halklar kendi kaderini belirleme hakkına sahiptir. Bu hak yoluyla, bütün halklar, kendi siyasal statülerini belirler ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerinin özgürce takipçisi olurlar,” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁸ Bu şekilde self-determinasyon hakkı sadece sömürge devlet-

ler için geçerli bir hak olmaktan çıkarılarak, evrensel bir nitelik kazanmıştır.¹⁹ Ayrıca, m. 1/3'te de; "Kendini yönetemeyen ve vesayet altında bulunan ülkeleri yönetmek sorumluluğunu taşıyanlar da dahil bu sözleşmeye taraf devletler, kendi kaderini belirleme hakkının gerçekleştirilmesini geliştireceklerdir ve Birleşmiş Milletler Şartı hükümlerine uygun olarak, bu hakka saygı göstereceklerdir," denilmektedir.²⁰

24 Ekim 1970'te BM Genel Kurulu'nun kabul ettiği "Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliği ile İlgili Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirgesi"nde self-determinasyon hakkı, artık uluslararası hukukun klasik ilkeleri arasında sayılmıştır. Burada da yine ülke bütünlüğü ilkesi özellikle öngörülmüştür. Buna göre; self-determinasyon hakkı, ırk, inanç ya da renk ayrımı yapmaksızın, ülkenin tüm halkını temsil eden bir yönetime sahip, egemen ve bağımsız devletlerin ülke bütünlüğünü veya siyasi birliğini kısmen ya da tamamen bozacak şekilde yorumlanamaz.²¹

Bildiride ayrıca self-determinasyon hakkının kullanım biçimleri; hükümler ve bağımsız bir devletin kurulması, bağımsız bir devlet ile serbestçe birleşme veya ortaklık kurmak ve serbestçe tayin edilecek diğer herhangi bir statüye girmek şeklinde belirtilmiştir. Sömürge ülkeler veya muhtar olmayan ülkelerin kendi ülkesi ile burayı idare eden devletin ülkesi, birbirinden ayrı statülerde değerlendirilmiştir. Bu durum, geçici olarak idare edilen ülkelerin, sınırlı bir uluslararası hukuk kişiliğine haiz olarak değerlendirildiğini göstermektedir.²²

AGİK sürecinin ilk belgesi olan 1975 Helsinki Nihai Senedi, self-determinasyon hakkını İlkeler Hakkında Bildiri başlığı altında ve VIII. maddede değerlendirmiştir. Madde, Birleşmiş Milletler Şartı'nın ilke ve amaçları ile devletlerin toprak bütünlüğü de dahil, uluslararası hukukun ilgili normlarına uygun hareket etmeyi ve halkların eşit haklarına ve kaderlerini kendilerinin tayin etme hakkına saygı göstermeyi ve bu hakkı tanımayı katılımcı devletlere yükümlenmektedir.²³ Bu senette self-determinasyon, kolonyal bağla-

mın ötesinde kullanılabilir şekilde düzenlenmiştir. Ancak yine bölgesel bütünlük ve mevcut sınırların korunması ilkelerinin de kabulü, hakkın daha sınırlı yorumlanmasını gerektirmektedir.

Bir uluslararası hukuk ilkesi olarak, ülke bütünlüğünün korunması²⁴ koşuluyla halkların self-determinasyon hakkı ilkesine bundan sonra, 1989 Viyana Belgesi, 1990 Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı, 1991 Moskova Belgesi de yer vermiştir.²⁵

Kendi Kaderini Tayin Hakkının Azınlıklar Bakımından Değerlendirilmesi

Self-determinasyon hukuksal olmaktan çok siyasal bir prensip olarak nitelenmiş,²⁶ ancak sömürge sürecinin tasfiyesi ile hukuksal algılama süreci başlamış,²⁷ kavram 1970 sonlarında pek çok ders kitabında, hukuki normlar arasında veya uluslararası pozitif hukukun ilgi alanında değerlendirilmiştir.²⁸

Uluslararası belgelerde 'halk'lara tanınmış bir hak olan self-determinasyon hakkının, azınlıklara yönelik bir hak olarak kabul edilip edilemeyeceğinin, söz konusu belgelerde geçen 'halk' unsurunun tanımlanması suretiyle açıklık kazanabileceği öngörülebilirken,²⁹ hakkın tartışmasız sahibini 'mevcut ve egemen bir devletin ulusu' olarak oldukça sarih biçimde belirten yazarlar³⁰ da mevcuttur.

Halk kavramı, ulus ve etnik grup kavramlarından farklı olarak siyasi bir topluluk olarak yorumlanmakta ve etnik azınlıkların self-determinasyon talepleri, bir devlet içinde yer alan etnik grup ya da dil gruplarının ya da azınlıkların, içinde yaşadıkları topluluktan ayrı bir halk kavramı altında düşünülemeyeceği gerekçeyle reddedilmektedir.³¹

1920'de Aland Adaları'nda yapılan Uluslararası Hukukçular Komisyon toplantısında, self-determinasyonun devletlerin parçalanması anlamına gelmediği, bu kuralın ancak devlet egemenliğinin sorgulandığı çözülme veya transformasyon süreci içinde uygulanabileceği genel görüş olmuştur. Ayrıca bu süreç içinde kul-

lanılacak olan kendi kaderini tayin, belirsiz hale gelmiş olan devletin varlığını, politik normlar üzerinde yeniden yapılandırmak amacıyla kullanılır. Politik katılım şeklini ifade eden self-determinasyon, devletlerin varlığını kabul etmekle birlikte kolektif birey olma durumunu da gözden kaçırmaz. Yani ulusal azınlıkların toplumsal ve siyasal yaşamda eşit kabul edilmelerini öngörür, ayrımcılığı reddeder. Ancak bu görüşlerin zıt ucunda ‘biz’ (dolayısıyla onlar) ayrımının yapıldığı bir milli self-determinasyon anlayışı da mevcuttur ki bu anlayış daha çok, romantizmin milliyetçilik anlayışının, Rousseaucu görüş ile yapılandırılmış hali olarak değerlendirilebilir. Burada ayrı bir ulus olma, bağımsızlık istemini gerektirir, milliyetçiliğin coşkun söylemleri etkindir. Bugün bu iki farklı anlayışın birleşmesini isteyen bir görüş hâkim ki bunun gerekçesi, katı bir devlet anlayışı altında azınlıkta kalan unsurların bası altında, hatta yok olma tehlikesi altında kalma olasılığı ile tüm din, dil, ırk, kültür farklılaşmasına dayanan azınlıkların ayrı ayrı devletler kurmasının mümkün olmaması sonucu denge arayışları olarak gösterilmektedir.³²

BM, ilk düzenlemelerinden itibaren self-determinasyon prensibini, mevcut bir devletten ayrılma hakkı olarak değil, sadece sömürge ülke halklarının kendi kendilerini idare etme (sosyal, ekonomik, kültürel, eğitimsel ve siyasal anlamda) hakkı olarak kabul etmiş,³³ bu dönemde self-determinasyon hakkı, bağımsız bir devlet olabilme anlamında mütalaa edilmiştir.³⁴

Bu dönemlerde sömürgeci ülkelerin tavrı, “Belçika Tezi” olarak da bilinen ve kavramın uygulanabilir olmadığı, yalnız evrensel olmak kaydıyla uygulanabilirlik kazanabileceği şeklindeki yorumlarla özetlenebilir. Bu, kavrama evrensellik kazandırma çabasının temel amacının, önceleri Sovyetler Birliği’ne, daha sonradan ise bağımsızlığını henüz kazanmış olan ülkelere, kavramın kendilerine karşı da dönebileceğini göstermek, bu ülkeleri kavramın anlamını sömürgelere yönelik olarak kullanmaktan vazgeçmeye zorlamak olduğu söylenebilir.³⁵

Helsinki nihai senedinin on ilkesi içinde de sayılan devletlerin toprak bütünlüğü ile halkların eşitliği ve kendi kaderlerini tayin hakkı ilkeleri birlikte kullanılmaktadır. Ancak yine de self-determinasyon, 1966 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi ile Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmeleriyle sömürge halkları dışında evrensel bir nitelik, geniş bir anlam kazanmıştır. Bundan sonraysa self-determinasyon hakkı ile ülke bütünlüğünün korunması ilkesinin çatışması³⁶ sonucu yeni bir sorunsal meydana çıkmıştır.

Self-determinasyon ilkesi, içsel ve dışsal olmak üzere iki farklı kullanım alanında incelenebilmektedir:³⁷

1- Dışsal Kendi Kaderini Tayin Hakkı

Dışsal self-determinasyonun kökeni, W. Wilson'un 14 ilkesine (1920) dayandırılabilir. Ancak bir hak olarak, Birleşmiş Milletler'in kurulmasından sonra ve özellikle 1960'lı yıllarda uygulama düzeyine gelebilmiştir.³⁸ 1970 tarihli BM bildirisinde, halkların dışsal self-determinasyon hakları tanınmıştır.³⁹

Kısaca "ayrılma hakkı" şeklinde ifade edilebilen⁴⁰ dışsal (external) self-determinasyon, bir halkın veya bir ulusal grubun, plebisit ile bağlı olduğu devletten ayrılması ve aynı etnik kökenden gelen diğer bir devlet ile birleşmesi veya kendi bağımsız devletini kurması anlamına gelmektedir.⁴¹ Etnik bakımdan homojen olmayan bir bölgede, self-determinasyon hakkı için ya bölge halkının tümü (çoğunlukça tayin –çünkü böyle bir durumda azınlıkta kalan grup etkili olamayacaktır), ya da etnik gruplardan her biri ayrı ayrı hakkın sujesi olurlar (birlikte tayin).⁴²

Kendi ulusal devletini kurma ya da var olan ulusal devlet ile birleşme taleplerinin, diğer ulusal topluluk veya halkların self-determinasyon hakkı ile çatışabilirliği nedeniyle ayrı bir sorun da yaratabildiği, 1. Dünya Savaşı sonrasında kurulan ulusal devletler örneğinde görülmüştür. Dışsal self-determinasyon hakkı ile ülke bütünlüğünün korunması ilkesi arasında denge kurma amacı ta-

şıyan ve hakkın kullanımını hukuki meşruiyet ile temellendirmek isteyen bir çözüm önerisi, ayrılma talepli self-determinasyon hakkına başvurmada kültürel, dinsel veya dilsel değerlerin yok edilmesi tehlikesinin önkoşul olarak kabul edilmesini önerir.⁴³

Gerçekten de “ayrılma” (yani sömürge durumunda olmayan, bağımsız bir ülkeden ayrılma), teori ve pratikte, uluslararası düzeni altüst edebilme riski nedeniyle, meşru görülmemektedir. Ayrılmanın meşruiyetinin kabul edildiği hal, o ülkede demokrasi-nin (içsel SDR) olmaması halidir. Bu yorumun dayanağı, BM Genel Kurulu’nun 1970’te aldığı 2625 sayılı kararı ile İnsan Hakları Dünya Konferansı tarafından 25 Haziran 1993’te kabul edilen Viyana Bildirgesi ve Eylem Programı’nın bir ifadesinde bulunabilir. 2625 sayılı karara göre: “Aşağıdaki paragraflardan hiçbiri self-determinasyon ilkesine uyan ve ülkesinde yaşayan tüm halkı soy, inanç ve renk ayrımı yapmadan temsil eden bir hükümete sahip olan egemen ve bağımsız devletlerin teritoryal bütünlüğünü ve siyasal birliğini kısmen ya da tamamen ortadan kaldıracak ya da tehlikeye sokmaya izin verecek ya da bunu teşvik edecek biçimde yorumlanamaz.”

Viyana Bildirgesi’nin söz konusu ifadesi ise şöyledir: “...eşit haklar ve halkların self determinasyonu ilkesine uygun hareket eden ve sonuç olarak o toprakta yaşayan tüm halkı herhangi bir fark gözetmeksizin temsil eden bir yönetime sahip bulunan egemen ve bağımsız devletlerin teritoryal bütünlüğünü ya da siyasal bütünlüğünü tam olarak veya kısmen ortadan kaldıracak veya tehlikeye sokabilecek herhangi bir eyleme izin veya teşvik sağlamak biçiminde yorumlanamaz.”⁴⁴

Dışsal self-determinasyonun, ayrılma boyutunda, sadece koloni toplumlarının iddia edebileceği bir hak olduğu, bunun dışındaki toplumların yaşadıkları ülke bünyesinde içsel self-determinasyon haklarından yararlanabilecek olmaları dolayısıyla, bu ulusal grupların oturdukları toprakların devrine olanak olmadığı, bazı hukukçuların tersi iddialarına rağmen, yaygın kabul görmüş-

tür.⁴⁵ Dışsal self-determinasyon uygulamada, prensip olarak, belli bir toprak üzerinde, ayrı biçimde yerleşik olan ulusal gruplarca da talep edilebilmektedir.⁴⁶ Bu talepler genellikle özerklik uygulamalarıyla uzlaşma bulmaktadır.

14.12.1960 tarihli Sömürge Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Tanıma Bildirgesi'nin ilk maddesinde, halkların yabancı boyunduruğu, egemenliği ve sömürüsü altında bulundurulması, temel insan haklarının yadsınması olarak kabul edilmiş ve ikinci maddede tüm halkların kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip oldukları ve bu hak dolayısıyla kendi siyasal statülerini özgürce belirleyerek ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerinde özgür oldukları ilan edilmiştir. Ayrıca bu bildirme ile –daha önce sömürgeci devletlerin arkasına sığındığı– kolonyal ülkelerin siyasal, ekonomik ya da eğitsel bakımdan hazırlıksız oldukları gerekçeleriyle bağımsızlıklarının geciktirilemeyeceği kabul edilmiştir.⁴⁷ Bu belge tamamen dışsal self-determinasyonu tanıma yönünde düzenlenmiş olup, ulusal birlik ve toprak bütünlüğü tehditlerinin kabul edilemeyeceğini kaydederek, ulusal azınlıkların bu tür bir hak taleplerinin önünü kapatmıştır.

Tarih itibarıyla de dışsal self-determinasyonun İkiz Sözleşmeler'deki anlamının, sömürge ülkelerin, sömürgeci ülkelerden bağımsızlaşması olduğu sonucuna varılabilir. Yani bu yönüyle kavram dekolonizasyonu ifade etmektedir. Yine bu yönüyle self-determinasyonun, yalnızca sömürge halklara yönelik bir hak olduğu tekrarlanabilir (1960 BM genel Kurulu Kararı No: 1514).⁴⁸

Bir ülkenin sömürge sayılması, dolayısıyla SDR hakkına sahip olabilmesi için iki ölçüt gereklidir (1960 BM genel Kurulu Kararı No: 1541).⁴⁹

- a) Sömürgeci ülke ile sömürgesi arasında ülkesel kopukluk olacaktır. Yani arada deniz veya başka ülkeye ait bir kara parçası bulunacaktır.
- b) Sömürgeci ile sömürge arasında etnik farklılık olacaktır.

Bugün, BM İnsan Hakları Komitesi'nin Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin self-determinasyon hakkını düzenleyen 1. maddesine ilişkin genel yorumu, self-determinasyon hakkını bireysel insan haklarının tanınması ve korunması ile ilgili olarak, içsel boyutu temelinde değerlendirme yönündedir.⁵⁰

“Kendi kimliğini korumayı ve güçlendirmeyi arzu eden bir kültürel azınlığın son aşamada amacı, bağımlı bulunduğu ve azınlık statüsünde olduğu devletten ayrılmak olabilir.”⁵¹ Dolayısıyla B. Oran'ın da belirttiği gibi devlet, ayrımcılığı önlemek amacıyla sağlayacağı kültürel hakları sadece belli bir grup azınlığa değil, vatandaşlarının tümüne sağlayarak, demokrasiyi öne çıkarmalıdır. Vatandaşların tümüne değil de dezavantajlı bir azınlığa verilen haklar “pozitif haklar”dır ki bu, o grubun kendini tecrit eğilimini artıracığı gibi çoğunluğun da o grubu hedef olarak görmesine neden olur.⁵² Oysa genel olarak ülkede demokrasinin egemen olması hem çoğunluğun memnuniyetini sağlar, hem de azınlık unsurlarının ayrılmacı tutumlarını engeller.

1. Dünya Savaşı sonunda yıkılan imparatorluklar çağı, genel olarak ulus-devlet ilkesinin evrensel yayılım zaferi olarak algılanmış iken, 1990'larda blok-devlet rejimlerinin yıkılması-çözülmesi ise düzenin çöküşü ve bir kaos tehdidi olarak değerlendirilmiştir.⁵³ Bu anlayış farkı self-determinasyonun yorumunu da şekillendirmiştir.

2- İçsel Kendi Kaderini Tayin Hakkı

İçsel self-determinasyon, 1789 Fransız İhtilali ile ortaya çıkmış olup, halkların kendi rejimlerini (siyasal, ekonomik vb.) özgürce seçmeleri anlamına gelmektedir. Kavramın kısaca “demokrasi”yi ifade ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁴ Demokrasi, siyasi bir ide olarak, self-determinasyonun önemli bir boyutu iken, dolaylı biçimde devletler hukukunun da bir ereğidir. “Halkların egemenliğinin üstüne inşa edilmiş olan devletler hukukunun meşruiyeti, ancak halkların haklarını özgürce kullanmalarıyla oluşturulur.”⁵⁵

Bu, devletin bağımsızlığı kadar (dışsal SDR), halkın egemenliğini de (içsel SDR) gerektirir.

İçsel (internal) self-determinasyon hakkı daha çok, halkın, siyasi iktidarın kullanımına etkin katılımı,⁵⁶ kendi yönetim biçimini seçme özgürlüğü⁵⁷ olarak ifade edilmektedir. Uygulamada içsel self-determinasyon, bölgesel özerklik, eğitimde özerklik veya kültürel alanda özerklik şeklinde somutlaşmaktadır.⁵⁸

Azınlık unsurlar için ileri sürülebilecek bir hak olarak tasarlanan içsel self-determinasyonun, demokratik bir ide olarak düşünülebileceğini söylemiştik. Ulusal grupların bir arada barış ve huzur içinde yaşaması için öngörülen içsel self-determinasyonun çoğunlukçu düzende uygulanabilme şansı olmadığı açıktır. Touraine'e göre: "Demokratik yönetim biçimi en çok sayıda bireye en büyük özgürlüğü veren, olası en büyük çeşitliliği tanıyan ve koruyan siyasal yaşam biçimidir."⁵⁹ Demokrasiye; temel haklara saygı, yurttaşlık, yöneticilerin temsilciliği olmak üzere üç boyut öngören Touraine, demokrasiyi bu boyutlar arasındaki "karşılıklı bağımlılık" ilişkisinin oluşturduğunu belirtmektedir.⁶⁰

Öncelikle demokrasiden söz edebilmek için yöneticilerin temsilciliği yapılacak toplumsal eyleyenlerin varlığı gereklidir. Ancak sivil toplum pek çok toplumsal eyleyeni barındırmaktadır. Bu durumda demokrasinin, temsilciliği ölçüsünde bir *çoğulcu* yapıya ihtiyacı vardır. İkinci olarak, demokratik bir toplumda, seçmenlerin yurttaş olmaları ve kendilerini birer *yurttaş* olarak görmeleri gerekir. Son olarak, yöneticilerin erki *sınırlandırılmış* olmalıdır. Seçim olgusunun varlığı ve iktidarın çalışma sınırlarını belirleyen yasalar gereği, yöneticilerin erki, *temel hakların tanınması* ile sınırlandırılır. Bu şekilde doğru kurulmuş bir demokrasi sistemi, içsel self-determinasyonun kendiliğinden gerçekleşmesini de sağlar.

Self-determinasyon hakkını düzenleyen uluslararası belgeler incelendiğinde bu hakkın topluluklara tanınan kolektif bir hak olduğu sonucu ortaya çıkar. Oysa azınlık hakları bu belgelerde daha çok insan hakları çerçevesinde ve bireysel haklar temelinde de-

ğerlendirilmektedir. N. Çavuşoğlu, bu durumu, söz konusu hakların niteliksel olarak birbirinden farklı haklar olmasına bağlamaktadır. Öyle ki self-determinasyon hakkı özünde siyasal statüyü belirlemeye, azınlık hakları ise “kimlik hakkı” temeline dayanmaktadır. Ancak self-determinasyon hakkının içsel boyutu ile azınlık hakları arasında bir ilişki kurulabilmekte ve bu boyut çatışma çözücü bir enstrüman olarak kazanılmaktadır.⁶¹

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nde 1990'da ele alınan bir şikâyette komite, kendi kaderini tayin hakkı, doğal kaynakların kontrol edilmesi ve azınlıkların kültürel hakları üzerinde odaklanmıştı. Buna göre, Kanada'nın Alberta bölgesindeki Lubicon Gölü Kızılderili Şeridinde yaşayan yerliler, bölgede faaliyette bulunan yabancı şirketlerin, onları geleneksel yaşamlarını sürdürme ve kendi kaynaklarını kullanma haklarından mahrum bırakmalarından yakınıyorlardı. Komitenin kararı yerli halktan taraf olarak, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesinin ihlal edildiği yönünde verilmiştir.⁶² Nitekim 27. madde azınlıkların korunmasına yönelik iken, sözleşmenin ilk bölümünde düzenlenen kendi kaderini tayin hakkı içeriğinde: “Bütün halklar uluslararası hukuka ve karşılıklı menfaat ilkesine dayanan uluslararası ekonomik işbirliği yükümlülüklerine zarar vermemek koşuluyla, doğal kaynakları ve zenginlikleri üzerinde kendi yararına serbestçe tasarrufta bulunabilir. Bir halk sahip olduğu maddi kaynaklardan hiçbir koşulda yoksun bırakılamaz,” denilmektedir (m. 1/2).

Kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde azınlıkların korunması anlayışı, birey tabanlı değil, azınlık grubun tümüne yönelik olarak algılanmaktadır.⁶³ Bir ulus veya halk grubunun self-determinasyon hakkını kullanabilmesi için dil, din, ırk ve kültür bakımından homojen olması gibi objektif özellikler yanında, grup bu özelliklerini korumak için subjektif bir isteğe de sahip olmalıdır. Bir grup bağlı olduğu devletten kendi varlığını sürdüremeyecek şekilde baskı görüyorsa (soykırım, köleleştirme vb.) veya grup kendine has din, dil, kültür gibi özelliklerini oldukça zor koşullar

(örneğin yasaklar) altında sürdürüyorsa, bu grupların kendi kaderlerini belirleme hakkını kullanması, hukuka uygun görülebilmektedir. Burada hakkın hem içsel hem de dışsal boyutta kullanılabilir olduğu belirtilmektedir. Ancak iki noktada söz konusu azınlık unsurların yükümünden bahsedilmektedir. İlki; bağlı buldukları devlete karşı yurttaşlık görevlerini yerine getirmek, ikincisi ise; devlete sadakat esasına bağlı kalmak. Ayrıca yaşanan ülkenin tüm iktidarını ele geçirmek kendi kaderini belirleme olarak nitelenmemelidir.⁶⁴

Milletler Cemiyeti azınlık unsurların içinde yaşadıkları devletin her türlü yasalarına uymakla ve birer yurttaş olarak üzerlerine düşen yasal yükümlülükleri yerine getirmekle sorumlu olduklarını kabul etmiştir.⁶⁵ Devletler bu kuralı özellikle 1990'lardan sonra azınlık haklarının kabulünde bir önkoşul olarak ileri sürmüşlerdir.⁶⁶

Self-determinasyon hakkının artık genel kabul gören çerçevesi, insanların değişen derecelerde devlet politikaları ve kontrolden bağımsız olarak, önemli ekonomik, sosyal ve siyasi hareketleri takip etme hakları yönündedir. Devletler kendi sınırları içinde yaşayan yerli ve azınlık grup/halklarının, devletten ayrılarak, tam bağımsız sınırlar talep etmelerine genelde hoşgörüle yaklaşmamaktadır.⁶⁷

Azınlık Haklarında Özne Sorunu: Bireysel Haklar–Kolektif Haklar İkilemi

Azınlık haklarının korunması konusunda temel sorunlardan bir diğeri, korunacak olan hakların öznesinin belirlenmesinde ortaya çıkmaktadır. Korunan hak, tek tek azınlık grubun üyelerine tanınabildiği gibi, azınlık grubun tümüne yönelik olarak, kolektif nitelikte de tanınabilir.⁶⁸ Ancak azınlıkların toplu kimliklerini sürdürmek ve korumak için talep ettikleri haklardan kolektif nitelikte olanlar, şu an dünyada hâkim olan liberal hukuk sisteminde çeşitli yönleriyle tartışılmakta,⁶⁹ bireysel hakların gördüğü genel kabulü görememektedir. Bu noktada, azınlıkların etkin korun-

masında hangi hak öznesine ağırlık verilmesi gerektiği sorunu ortaya çıkmaktadır.⁷⁰ Hakların öznesi ile kastedilen, o hakka sahip olan yani o haktan yararlanacak ve onu kullanacak olan ya da olanlardır.⁷¹

Bireysel Haklar

Düzenlendikleri hukuk alanına göre haklar, özel haklar ve kamu hakları olmak üzere ikiye ayrılır. Özel haklar özel hukuktan, kamu hakları ise kamu hukukundan doğan hakları karşılar.⁷² Konumuz açısından ilgili grup kamu hakları olup, bunlar; kişilerin devlet karşısında, devletle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen ve kamu hukukundan doğan haklarını ifade eder.⁷³ Kamu hakları,⁷⁴ bireysel ve kolektif olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.⁷⁵

Bireysel hakları; kişilerin tek tek, birey olarak doğrudan sahip oldukları haklar ya da bireylerin sadece kendileri için talep edebilecekleri güvenceler olarak tanımlamak mümkündür.⁷⁶ İnsan hakları, medeni haklar ve temel özgürlükler bu alanda değerlendirilmekle⁷⁷ birlikte, temel hakların kolektif boyutu da ayrıca kabul edilmektedir.⁷⁸ 1982 Anayasası'nda bireylerin kamu hakları kişisel haklar, sosyal ve ekonomik haklar ve siyasal haklar kategorilerinde düzenlenmiştir.⁷⁹

Feodalizmin, bireylerin siyasal haklarını ve ekonomik imkânlarını ait oldukları gruba göre tanımlamasına bir tepki olarak ortaya çıkan liberal demokrasi, grup üyeliklerine bakılmaksızın, tüm bireyler için eşitlik ve özgürlük esasına dayanarak, temel medeni ve siyasi hakları güvence altına almayı amaçlar.⁸⁰

J. Donnelly, sadece bireyler insan olabileceğine göre, insan haklarına da ancak bireylerin sahip olabileceğini savunmaktadır. Buna göre; bireyler hem tek tek hem de bir topluluğun üyesi sıfatıyla, insan haklarına sahiptirler. İnsan haklarının söz konusu edilebilmesi için toplumun varlığı gerekmele beraber, bir topluluk üyeliği vasıtasıyla sahip olunan haklar, o topluluğun hakları olarak nitelenemezler. Bireylerin topluma karşı birtakım yükümlülükle-

rinin varlığı, toplumu bazı haklara haiz kılar. Ancak bu haklar insan hakları olarak nitelenemezler.⁸¹ Bu doğrultuda üçüncü kuşak insan haklarını da temelden reddeden Donnelly'ye göre; uluslar da dahil olmak üzere tüm gruplar hak sahibi olabilirler, ancak bu haklar insan hakkı olamazlar. Çünkü bireysel insan hakları ile kolektif haklar ya da grup hakları tür itibarıyla birbirinden farklıdır. Ayrıca kolektif insan hakları söylemlerinde ifade edilen haklar, devletlere bireysel hakları kolektif haklara yem etme imkânı verebileceği endişesiyle bu türün tamamen insan hakları kümesinden reddi önerilmektedir. Tabii bu kolektif hakların reddi olarak yorumlanmamalıdır. Kolektif haklar, bireylerin bir grup üyesi sıfatıyla kullanabildikleri haklar niteliğinde varlığını bulur.⁸² Ayrıca: "Bütün insan haklarının öznelere bireylerdir ve bireyler de toplulukların üyeleridirler. Kişiler insan haklarına hem bağımsız bireyler olarak hem de birer topluluk üyesi olarak sahip olabilirler."⁸³

Münferit bireylerin, belli bir gruba aidiyeti ilan edebilme hakları, ulusal grup haklarının dayanağı olarak gösterilirken⁸⁴ Ar-sava, azınlıkların korunmasında grup himayesinin gerekli olduğuna, kültürün, dilin ve dinin korunmasının, ancak bunların ortak kullanım ve icrası ile mümkün olabileceğine, bireyin tek başına kültüre sahip çıkamayacağına dikkat çekmektedir. Bunların ayrıca bireysel hak olarak da değerlendirilmesi gerekmektedir.⁸⁵

Azınlık kimlikleri doğrudan bir gruba mensubiyete dayanılmakta, bireysel haklar da genelde bu grubun yararına kullanılmaktadır. Ancak bazen, bireysel hakların kullanılması, grubun aşınmasına sebep olabileceği için grup içinde de bireysel haklara sınırlama getirilebilmektedir.⁸⁶ Bu tür bir kısıtlama her türlü toplumsal grup içinde yaşanabilir. Ancak azınlık toplulukların kendi kültürel veya etnik kimliklerini muhafaza edebilmek için bireysel özgürlüklere çoğu zaman daha dramatik boyutlarda müdahale ettikleri görülebilmektedir.

Günümüz azınlık himayesinde en temel uluslararası belge niteliğinde olan Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27.

maddesindeki düzenlemelerde öngörülen azınlık himayesi, bireysel nitelikte öne çıkmaktadır. Ancak azınlıkların varlığının kabulü, azınlıklar birer grup olarak varlık gösterdiğine göre, grup olgusunun kabulünü, bu grupların kültürel, dinsel ve dilsel niteliklerini korumayı öngören düzenlemelerin (bunları korumanın, kullanmanın bir gruba mensubiyeti göstermesi dolayısıyla) ise daha çok grup himayesini çağrıştırdığı kabul edilmelidir.⁸⁷

27. maddenin tanıdığı haklar, bireysel haklar ile kolektif haklar arasında yer alan haklar olarak değerlendirilebildiği gibi bunları tamamen bireysel haklar veya tamamen kolektif haklar ya da her ikisini de içinde barındıran hükümler olarak değerlendirilenler de mevcuttur. Arsava'ya göre, azınlık himayesi dolaylı bir grup himayesini ifade eder ve 27. madde bireysel hakları düzenlemekle birlikte, açık biçimde, grup himayesine dair emareler de içermektedir.⁸⁸ Çavuşoğlu ise 27. madde ve azınlıklara dair diğer uluslararası belgelerde kullanılan "azınlığa mensup kişi" ibaresinin, azınlık haklarında öznenin birey olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Donnelly gibi Çavuşoğlu da hakların topluluk ya da gruplara değil, bireylere ya da tek tek topluluk/grup üyelerine ait olabileceğine dikkat çekmektedir.⁸⁹

Kolektif Haklar

Birey haklarının karşısında, kategorik olarak, kolektif haklar durmaktadır. Toplu bir hareket veya bir topluluk olmaksızın hak ve özgürlüklerden bahsedilemiyorsa, kolektif hak ve özgürlükler söz konusu demektir.⁹⁰ Tanımlayacak olursak kolektif haklar; "öznelerini grup veya toplulukların oluşturduğu, bireylerin ötesinde topluluklarının da korunduğu ve hak sahipleriyle amaçları bakımından ancak birey gruplarınca kullanılabilen ve/veya bireylerin tek başlarına kullanmaları çok güç olan özgürlüklerdir."⁹¹

Kolektif haklarda, hakkın öznesi olarak doğrudan bir grup, topluluk veya halk gibi kavramlardan bahsedilmektedir.⁹² Kolektif hakların öznesi kısaca, birey toplulukları ve kişi gruplarıdır. Grup-

lar, örgütlenmiş/sürekli gruplar (dernekler, sendikalar, siyasal partiler) veya geçici gruplar (toplama, gösteri düzenleme veya toplu eylemde bulunma şeklinde ortaya çıkan gruplar) olabilir.⁹³

Azınlık gruplar, bunların dışında, özgül durumlar başlığı ve özel nitelikler gösteren topluluklar adı altında ele alınmıştır. Kaboğlu'na göre, azınlıklara özgü haklar ve onların korunması, bunların topluluk olarak ele alınması ile sağlanabilecektir.⁹⁴

Kolektif özgürlüklerin, "özgürlüklerin toplu yönü" olarak ifade edilmesi⁹⁵ dolayısıyla toplu hakların tanımı, "insan topluluklarının sahip oldukları haklardır" şeklinde yapılabilir. Buna göre grup hakları ve topluluk hakları, bu haklardan türemiş olan haklardır. Toplu haklar, ne tür bir topluluktan bahsedildiği ve hakkın ne anlamda kullanıldığını açıklığa kavuşturmayı gerektirir.⁹⁶

Konumuz itibariyle söz konusu olan azınlık topluluklarıdır. Buna göre; bir devlet içindeki azınlık topluluklar, özerk konumda olabildikleri gibi kolektif olarak da örgütlenmiş olabilirler. Özerklik, devlet olmayan teşekküllerin kendi işlerini hukuk ihdas etmek suretiyle düzenleme yeteneğiyle birlikte geniş anlamda, devlet olmayan kuruluşların kendini organize ederek, belli sınırlar içinde yönetmesini ifade etmektedir. Azınlık unsurların özerk olması, onların kamu tüzel kişisi olarak organize edilmesini gerektirecektir ki bu durumda tüzel kişilik, topluluğun organları olacaktır. Özerk azınlık birimi, topraklarında yaşadığı devletin denetimine tabi olmaktadır. Bu arada özerklik, kapalı yerleşim durumlarında bölgesel özerklik, dağınık yerleşim durumlarında ise fonksiyonel özerklik olarak adlandırılan sistemler olabilmektedir. Bölgesel özerklik, ulusal topluluğun belli bir bölgede, kamu tüzel kişisi olarak örgütlenmesini öngörürken, fonksiyonel özerklikte ulusal topluluklar, üyelerinin özellikleri dikkate alınarak, topraktan bağımsız olarak örgütlenmektedirler. Fonksiyonel özerkliğin, bölgesel kısıt göz önüne alınmaksızın, tanınan tüm haklardan yararlanılmasını sağlaması ve özerkliğin, devletin tüm ülkesini kapsamaması, bu sistemin daha olumlu karşılanmasına sebep olmaktadır.

Kolektif azınlıklar ise özerk azınlıklardan farklı olarak, yasadıkları devletin düzenlemelerine tabidirler. Bir de münferit azınlıklardan bahsedilmektedir ki bunlar, kolektif azınlıklardan farklı olarak, devlete karşı bireysel hak ve yükümlülüklere sahiptirler. Ancak bir azınlık bu üç statünün aynı anda özerk, kolektif ya da bireysel haklar açısından, farklı uygulamalarına da tabi olabilmektedirler.⁹⁷

Konunun haklar bazında, azınlık hakları yönüyle ele alınması doğrultusunda ise Kymlicka, etnik ya da ulusal bir grubun talep ettiği iki tür haktan bahsetmektedir. İlki, grubun kendi üyeleri karşısında talep ettiği haklar, ikincisi ise, grubun toplum karşısında talep ettiği haklardır. İlk tür haklar (iç kısıtlamalar), grubu içteki muhalif bireysel hareketlerden korumayı amaçlar. İkinci tür haklar (dış korumalar) ise grubu, dışarıdaki egemen toplumun ekonomik ve sosyal kararlarının etkilerinden korumayı amaçlar. Bu iki tür hak kolektif haklar başlığı altında toplanır. Daha önce de bahsedildiği gibi iç kısıtlamalar bireysel hakların tehdidi ile sonuçlanabilir.⁹⁸

Parekh, topluluk haklarının bireysel hakları tehdit etmesi eleştirileri ile bu haklara karşı çıkılmasını, tersi bir tehdidin, yani bireysel hakların topluluk haklarını tehdit edebileceği gerekçesiyle yanlış bulmaktadır. Ona göre, söz konusu edilen hakların görece önemine, içeriklerine ve sonuçlarına bakılmalıdır. Öyle ki bazı toplu haklar, bireysel hakları tehdit edebilirken (bir grubun ahlaki bakımdan kendisine uyulmasını dayatması, üyelerin gruptan çıkma hakkını ellerinden alması vs.), bu haklardan bazıları bireysel hakların ön koşulu olma niteliğine sahip olabilmekte (siyasi bir topluluğun kendini yönetme, bağımsızlık hakkı gibi), bazıları ise bireysel hakları güçlendirip, koruyan bir yapıda olabilmektedir (topluluğun kültür, dil, eğitim kurumlarını koruma hakkı, üyelerinin kültürel, dilsel vs. haklarını bireysel çabalara kıyasla kolaylaştırması gibi).⁹⁹

Dış korumalarla ise azınlık grubun, egemen toplumun kararlarının etkisini sınırlayarak, kendi ayrı kimliğini ve varlığını ko-

rumayı amaçladığı ifade edilmektedir. Bu hakların tehlikeli boyutu ise, gruplar arası adaletsizliğe sebep olabilmesi veya hak sahibi grubu ayrımcılığa maruz bırakabilmesidir.¹⁰⁰

Toplu haklar iki yoldan edinilebilir:¹⁰¹

- a. Bireyler haklarını bir araya toplayabilir veya haklarını topluluğa verebilir. Türemiş toplu haklar da denilen bu kategoriye, sendika, kulüp vs. hakları girer.
- b. Topluluk, haklarını topluluk olduğu için kazanabilir. Birincil toplu haklar denilen bu grup haklara, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyan ve Yahudilerin kendilerini yönetme hakları gösterilmektedir.

Konumuzu bağlayan birincil toplu haklar ikiye ayrılmaktadır: a) Topluluklara ait oldukları halde, yalnızca bireyler tarafından kullanılabilen haklar (bireysel olarak kullanılan toplu haklar). Örneğin azınlık konumundaki bir Müslüman işçinin, namaz kılmak amacıyla çalışmaya ara vermesi, bu hakların kullanımını ifade eder. b) Toplu biçimde kullanılabilen haklar (toplu olarak kullanılan toplu haklar). Bunlara örnek olarak da topluluğun önemli ülke meselelerinde kendisine de danışılmasını talep etme hakkı gösterilmektedir.

Kolektif özgürlükler, klasik anlamda, örgütlenme özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, gösteri ve yürüyüş özgürlüğü ve grev hakkını, yeni haklar anlamında, basın özgürlüğü ve görsel-işitsel iletişim özgürlüğü, eğitim ve öğretim özgürlüğü ve din özgürlüğünü kapsamaktadır.¹⁰² Ancak, yeni kolektif özgürlükler alanında ayrı bir kategori olarak topluluk haklarından bahsedilmektedir ki bunlar, yabancılar ve azınlıklar gibi belli bir kategoriye mensup olan, kendine özgü nitelikleri gösteren bir topluluğun yararlandığı, her türlü ayrıma karşı bu topluluğu koruyan hakları ifade etmektedir.¹⁰³

Gelişme hakkı, uluslararası barış hakkı, halkların hakları (kendini ve kendi kaderini belirleme hakkı) ve azınlık hakları, hak

sahipleri bakımından topluluk hakları olarak belirlenmektedir.¹⁰⁴ Genelde self-determinasyon hakkı çerçevesinde anılan azınlıkların grup hakları; yerel yönetimlerde, siyasette ve hükümette grup haklarının korunması, etnik grupların yasama ve yürütmede temsil edilmesi, kamu hizmetlerine katılımın garanti altına alınması, kültür ve eğitim alanında grup hakları şeklinde sayılabilir.¹⁰⁵

Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’de öngörülen kolektif haklar; halkların kendi kaderlerini tayin hakkı (m. 1) ile halkların doğal kaynaklarının kullanımını kontrol edebilme hakkı (m. 25) olarak belirlenebilmektedir. Bu sözleşmenin 15/1. maddesinde tanınan kültürel yaşama katılma hakkı, bilimsel gelişmelerin nimetlerinden ve sonuçlarından faydalanma, kendi bilimsel, sanatsal ve edebi eserlerinden kaynaklanan maddi ve manevi menfaatlerinin korunmasından yararlanma hakları, McChesney’ye göre, bu kolektif haklar ile birlikte düşünülmelidir. Çünkü bir azınlık grubunun ya da yerli halkın bir üyesinin 15. maddeden kaynaklanan bir hakkının ihlal edilmesi, aynı zamanda yukarıda adı geçen kolektif hakların bir ihlalidir. Bu maddeler birlikte düşünüldüğünde, azınlıklar ve yerli halklar tarafından kuşaklar boyunca üretilmiş geleneksel birikimin korunması ve tanınmasını da içerdikleri görülmektedir. Yani kendi kaderini tayin ve doğal kaynaklar üzerinde kontrol hakları, tüm insanların kendi ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini takip ve tayin haklarını da içerir.¹⁰⁶

Uluslararası belgelerde, bireysel hak-kolektif hak ayırımında yaşanan doktrin ikilemi, nispeten daha yumuşaktır.¹⁰⁷ Bu konuda düzenlenmiş belgeler incelendiğinde, birtakım kolektif hak kullanımlarından bahsedildiği, ancak bunların bireysel hak olarak değerlendirildiği görülmektedir. Azınlık hakları konusunda temel belge saydığımız, Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 27. maddesi ile Ulusal ya da Etnik, Dilsel ve Dinsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Bildirgesi’nin 3/1. maddesinde ve AGİK Kopenhag Belgesi’nin 32/6. paragrafında, azınlığa mensup kişilerin, “kendi gruplarının diğer üyeleriyle

birlikte toplu olarak” azınlık haklarını kullanabilecekleri belirtilirken, Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 27. maddeye ilişkin Genel Yorum’unda, maddenin, sözleşmenin diğer maddeleri gibi, “bireysel hakları” koruma altına aldığı belirtilmiştir.¹⁰⁸

Avrupa Konseyi Parlamenter Asamble’nin Protokol Önerisi ile Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşme’nin 3/2. maddelerinde, azınlığa mensup kişilerin, azınlıklara tanınan haklardan, bireysel ya da başkalarıyla birlikte yararlanabilecekleri belirtilmiştir. Protokolü Açıklayıcı Not’ta, söz konusu maddenin, bireysel hakların bireysel ya da kolektif kullanımına ilişkin genel ilkeyi ortaya koyduğu belirtilmiş, Çerçeve Sözleşme’yi Açıklayıcı Rapor’da ise bu ifadenin kolektif haklardan farklı olarak, hak ve özgürlüklerin birlikte kullanımını vurguladığı belirtilmiştir.¹⁰⁹ Çerçeve Sözleşme’de azınlık kavramının hem bütün olarak azınlık grubunu, hem de tekil olarak azınlığa mensup bireyleri kapsadığı görülmektedir. Açıklayıcı rapor, paragraf 13’te; “Bu bağlamda ‘kolektif hakların’ tanınması söz konusu değildir,” denilmek suretiyle, sözleşme ile kolektif hakların tanınmadığı açıkça belirtilmiştir.¹¹⁰

Azınlık haklarına yönelik olarak yapılan bireysel hak vurgusunu, azınlıkların, kendi kaderini tayin hakkını, ayrılıkçı talepler için kullanmalarının önlenmesi için geliştirilmiş bir formül olarak yorumlamak mümkündür.¹¹¹ Nitekim bireysel hakların korunmasına nispeten daha erken bir dönemde, Milletler Cemiyeti döneminde ele alınmaya başlanmış olmasına rağmen grup haklarının korunması olgusu, I. Dünya Savaşı sonrası ile 1989 ve sonrasında yaşanan kötü deneyimler sonucu dar yorumlanmak durumundadır.

Azınlık Haklarının Temel İlkeleri

Genel İnsan Hakları Kuralları ve Azınlık Hakları

Genel Olarak İnsan Hakları

İnsan haklarının uluslararası hukukta yerini almasını, azınlık hakları temelinde değerlendirmek mümkündür. Şöyle ki azın-

lıktaki Katolik ve Protestanların maruz kaldığı insanlık dışı muamelelere, toplumsal düzeyde gelen tepkiler sayesinde, 1815 Viyana Anlaşması ile milli ve dini azınlıkların korunması aşamasına gelinmiş, azınlıkların korunması düşüncesi “insancıl müdahale” doktrininin uluslararası düzeyde doğmasını sağlamıştır.¹¹²

Genelde ulusal ve uluslararası düzeyde ele alınan insan hakları, ilk önce devletler hukukunda insancıl savaş hukuku, sonra gruplara tanınan haklardan doğan azınlık koruması olmak üzere yerini almış, daha sonra Milletler Cemiyeti döneminde bu temel haklar uluslararası düzeye taşınmıştır.¹¹³

İlk olarak Amerikan bağımsızlık mücadelesi yıllarında, 1776’da Virginia Haklar Bildirisi’nde, insanların eşit yaratıldığı ve başta yaşamak, özgürlük ve mutluluğu aramak olmak üzere bazı temel haklara kayıtsız şartsız sahip oldukları deklare edilmiştir. Savaş bittikten sonra, 1787’de ise bu bildirinin temel alındığı, dünyanın ilk modern yazılı anayasası ilan edilmiş, insan hakları ilk hukuksal düzenlemelerine kavuşmuştur.¹¹⁴

Bundan sonra, 1789’da Fransa’da ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nde de insanların eşit ve özgür doğdukları ve öyle kaldıkları, toplumsal ayrılıkların ancak ortak yarar amacına dayandırılabilceği, hemen ilk maddede belirtilmiştir. Bu bildireye göre her türlü siyasal birleşmenin amacı, insanın doğal ve zamanla ortadan kalkamayacak özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve zulme karşı direnme haklarını korumaktır. Özgürlük ise başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilme gücü olup, doğal hakların kullanım sınırı, dolaylı olarak, toplumun diğer üyelerine aynı haktan yararlanmayı sağlayan sınırdır. Bu sınır da ancak yasayla belirtilebilir. Bildiride ayrıca, halktan gelen ve genel iradenin açıklaması olan yasanın üstünlüğü kabul edilmiş, tüm yurttaşların bu yasalar karşısında eşitliği vurgulanmıştır. Yurttaşlar arasında ayrımcılık olmaksızın, dinsel, düşünsel özgürlük alanı tanınmış, hak ve özgürlüklerin düzenlenerek yasal koruma altına alınması öngörülmüştür.¹¹⁵

Bu iki önemli olay, günümüzde de uygulanagelen, insanın sadece insan olduğu için sahip olduğu hakların temellerini atmıştır. Tabii bu durum “hak” ve “hukuk” varlıklarının insan zemininde ilk oluşumlarını ifade etmez. Milattan önce dahi varlığı bilinen ruhani alanda, özellikle Tanrı'nın yeryüzündeki her varlıkta, öz niteliğinde bulunduğunu kabul eden anlayışlarda, “öteki”nin hakları onun kutsallığına bağlanarak kabul edilir. Tanrı'nın aşkın, dünyanın ve evrenin dışındaki bir güç olarak görüldüğü inançlarda ise “öteki”nin hakları Tanrı'nın emirleri olarak, ödevler bağlamında kabul edilir.¹⁶

Bu inanışlar ne kadar eskiyse insan hak ve hukuku da (pratikte değil ama felsefi/düşünsel boyutta) o kadar eskidir diyebiliriz. Ancak bu hakların devletler düzeyinde belirlenip güvence altına alınması, halkların acı ve şiddet dolu yüzyıllarının sonrasında, isyan ve zorlamaya dayanan talepler sonucunda, geç modern çağda elde edilebilmiştir. V. Hacıkadiroğlu'nun deyimiyle: “Kimi gelişmiş toplumların kendi bireylerinden bir bölümünün özgürlüğünün en kaba biçimiyle gerçekleşebilmesi için bile II. Dünya Savaşı'nın sona ermesini beklemek gerekti.” Öyle ki ABD'deki siyahlar ayrımcı toplum ve devlet baskısını, çok şiddetli bir biçimde, yakın zamanlara dek yaşamış, kendi ülkesinde, nüfusu beyazlara oranla çok daha kalabalık olmasına rağmen azınlık statüsündeki Güney Afrika toplumunda ise siyasal kendi kaderini tayin, cumhurbaşkanının siyah olabildiği bir nihai dönemle fakat 1900'lerin sonunda ancak gerçekleşebilmiştir.¹⁷

Daha önce de değinildiği gibi, insan hakları genelde ulusal ve uluslararası düzeyde ele alınmaktadır. Galtung, insan haklarının ulusal düzeyini, devlet ile insanlar ya da vatandaşlar arasında bir sözleşme veya anlaşmanın parçası olarak nitelemiştir. Uluslararası insan hakları içinse bireyler-devletler-devlet toplulukları ya da örgütleri olmak üzere üçlü yapıda bir dünya öngörülmektedir.

Uluslararası insan haklarının gelişiminde, 1648 Vestfalya Sistemi, 1815 Avrupa Büyük Devletler İttifakı, 19. yüzyılda ulusla-

rarası hükümet ve halk örgütleriyle uluslararası hukukun (Lahey sistemi) ortaya çıkması ve 1919'da Milletler Cemiyeti'nin kurulması birer kilometre taşı olarak gösterilmektedir.¹¹⁸

Ulusal düzeyde insan haklarının tanınması ve korunmasında ise yukarıda kısaca değinilen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ile Fransız Yurttaş Hakları Bildirgesi kaynak teşkil etmiş, bunlardan sonra devletlerde yaşanan, bir anayasacılık dönemi olmuştur. Öyle ki 1900'lere gelindiğinde, henüz anayasası olmayan devletlere kuşkuyla bakılmış, bu devletler uluslararası alanda bası altında tutulmuştur.

İnsanoğlunun "akıl" varlığı özerk bir varlık olduğu kabulünü oluştururken "iradi" varlığı dolayısıyla da bu özerklik kabulü, özgürlüğe dönüşmüştür.¹¹⁹ Klasik bir yaklaşımla, özgürlüklerin tasnifinde, Jellinek'in üçlü ayırımına değinmek gerekir. Buna göre:¹²⁰

1. Klasik kişi hakları-olumsuz statü hakları; devletin müdahale edemeyeceği yaşama hakkı gibi mutlak nitelikli haklardır. Bunlar Batı'da 18. yüzyılda benimsenmiştir. Bireysel hak ve özgürlükler bu kategorideki hakları ifade eder.
2. Sosyal haklar ya da isteme hakları; bunlar sosyal ve ekonomik haklardır.
3. Siyasi haklar ya da aktif statü hakları; bunlar ise kamu yönetimine katılma haklarıdır.

Bu iki tür hak Batı'da 20. yüzyılda benimsenmiştir.

Bu gelişmeler ışığında günümüze kadar ortaya çıkan insan haklarını birinci, ikinci ve üçüncü kuşak olarak tasnif etmek mümkündür. Liberal öğretiyeye dayanan¹²¹ *birinci kuşak* haklar (klasik haklar-medeni ve siyasal haklar), özgürlük düşüncesine dayanır ve bireyi devlet karşısında korumayı amaçlar.¹²² Bunlar, 17 ve 18. yüzyıllarda belirlenmiş, Amerikan ve Fransız Devrimleri'yle uygulanmaya başlanmıştır. Son şeklini 10 Aralık 1948 İnsan Hak-

ları Evrensel Beyanamesi'nde alan bu hakların belli başlıları şunlardır: Düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlüğü, inanç ve ibadet özgürlüğü, yaşam hakkı ve kişi dokunulmazlığı, kişi özgürlüğü ve kişi güvenliği, mülkiyet hakkı (meşru yollardan mal-mülk edinebilme ve gerçek karşılığı ödenmeksizin kamulaştırma yapılabilmesi haklarını içerir), eşitlik hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, seçme ve seçilme hakkı, tarafsız bir yargıç önünde adil yargılanma hakkı, kamu hizmetlerine girme hakkı, çalışma özgürlüğü, konut dokunulmazlığı ve dernek kurma hakkı.

19. yy'dan itibaren insan hakları düşüncesinde bir değişim yaşanmış ve insan hakları artık sadece bir özgürlük alanı olmaktan çıkarak, devletten hizmet isteme yetkisi¹²³ olarak da algılanmaya başlanmıştır.¹²⁴ İkinci kuşak haklar olarak adlandırılan haklar, işte bu anlayışla ortaya çıkan ve eşitlik ilkesi temeline dayanan, temel ekonomik ve sosyal mal, hizmet ve olanakları pozitif olarak garanti eden haklardır.¹²⁵ Bu hakların belli başlıları ise şöylece sıralanabilir: Çalışma hakkı, sendika özgürlüğü, grev ve toplu sözleşme hakkı, işyeri yönetimine katılma hakkı, dinlenme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, parasız eğitim ve öğrenim görme hakkı, kültürel yaşama katılabilme hakkı, sağlık hakkı, beslenme hakkı ve konut hakkı.¹²⁶

Bilim ve teknik alanlarında meydana gelen gelişmelerin olumsuz etkileri sonucu ortaya atılan ve 1970'lerden itibaren bu ad altında sınıflandırılmaya başlanan¹²⁷ üçüncü kuşak haklar ise, "kardeşlik ve dayanışma" ilkeleri temelinde, ilk iki kuşak haklarının gerçekleşmesini engelleyen uluslararası eşitsizliği gidermeye yönelik haklardır.¹²⁸ Bunlar; gelişme ve kalkınma insan hakkı, barış hakkı (1984'te Halkların Barış Hakkı Bildirgesi ilan edilmiştir),¹²⁹ sağlıklı bir çevre, insanlığın ortak mirasından yararlanmaya katılabilme, iletişim ve insani yardım hakları şeklinde sıralanabilir.¹³⁰

1948 tarihli Evrensel Beyanname'de insan hakları, "insan türüne ait kişilerin muamele görmesine ilişkin ilkeler ya da talepler" olarak karşımıza çıkıyor. Bu ilkeler bildirgenin 26. maddesin-

de sayılmaktadır. “İnsanlara böyle bir muameleyi göstermeyi gerektiren temel kabul “bütün insanların özgür ve onurlu olabilmek ve haklar bakımından eşit doğduklarının” kabulüdür; Eşittirler, çünkü akıl ve vicdanla donatılmışlardır. Aynı nedenden dolayı “yani akıl ve vicdanla donatılmış” olduklarından dolayı bütün insanlar “birbirine kardeşçe davranmalıdırlar;” çünkü “insan haklarının göz ardı edilmesi ve önemsiz görülmesi insanlığın vicdanını infiale götüren barbarca eylemlere götürmüştür” ve çünkü “korku ve yoksulluğun olmadığı, insanların ifade ve inanç özgürlüğüne sahip olduğu bir dünya, sıradan insanların en yüksek özlemi olarak ilan edilmiştir.”¹³¹

İlk önceleri Birleşmiş Milletler düzeyinde insan haklarının korunması, ihlallerin denetim altına alınması *sözleşme-dışı usuller* ile gerçekleştirilirken, sonraları bu koruma, sözleşme usulüne dayandırılmaya başlanmıştır. Ancak sözleşme-dışı, yani bildirimlerle sağlanan korumanın üstün yanı, bir sözleşmeye taraf olmaksızın sadece BM üyesi olması dolayısıyla devletlerin insan haklarına saygılı niteliğe kavuşması ve basit şekil şartları altında olayları değerlendirme şansı tanınması iken, bu sistemin eksikliği, tek tek olayların incelenmesinin söz konusu olmaması dolayısıyla, bireysel şikâyetleri tatmin edememesidir.¹³²

İnsan hakları; “bütün insanların, hiçbir ayırım gözetmeksizin, yalnızca insan oluşlarından dolayı, insanlık onurunun gereği olarak sahip oldukları hakların bütününe kapsar ve bu niteliğiyle, gerçekleştirilmiş bir durumdan çok, varılmak istenen bir amacı, bir ideali belirler.”¹³³

Azınlık Haklarının Genel İnsan Hakları Kuralları İçinde Değerlendirilmesi

Milletler Cemiyeti’nden sonra kurulan sistemde azınlık hakları, evrensel insan hakları içinde değerlendirilmeye başlanmış, bundan sonra bu hakların korunması, özerk yerini 1989’a dek kaybetmiştir. Bu zaman aralığında azınlıklara dair BM bünye-

sinde tek direkt düzenleme Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. Maddesi olmuştur. AGİK'in 1975 Helsinki Nihai Sene-di de bunca kayıtsızlık karşısında önemli düzenlemeler içermekle beraber,¹³⁴ bağlayıcılık unsurundan yoksun olması ve evrensel değil bölgesel bir nitelik taşıması nedeniyle bu konuda ciddi bir etki sağlayamamıştır.

II. Dünya Savaşı yıkıntılarının bir uluslararası platformda onarılması, yenilenmesi ihtiyacına karşılık yapılan konferanslarda ortak yönelim, insan haklarının ön planda tutulması sayesinde pek çok sorunun, azınlık sorunu da dahil olmak üzere, çözülebileceği yolundaydı. 1945 San Francisco Konferansı'nda, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda sadece insan haklarına yer verilmesi kararlaştırıldı. 1946 Paris Barış Konferansı'nda da azınlık haklarına yönelik yapılabilecek özel düzenlemelere değinilmemiş, insan hakları, ayrımcılığın önlenmesi, yurttaşlık hakları ile siyasal haklarda eşitlik ilkeleri öngörülmüştür.¹³⁵

1948'de ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile kabul edilen ayrımcılık yasağı, düşünce ve inanç özgürlüğü, barış içinde toplanma ve dernekleşme özgürlüğü, topluluğun kültürel yaşamına özgürce katılım hakkı gibi kabuller, ulusal azınlıklar için bu dönemde ve sonrasında temel ilkeler niteliğindedir.¹³⁶

BM çalışmalarında, azınlıkların korunması meselesinin çözümünde, iki ayrı eğilim görülmektedir. Bunlardan ilki, azınlıkların doğrudan korunması amacıyla genel bir azınlık düzenlemesinin yapılması yönündeki görüşler olup, bunların doğrultusunda Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesi hazırlanmıştır. Bir de azınlıkların dolaylı olarak, genel insan hakları korumasına dahil edilmesi görüşü savunulmuştur. Bu görüşe hizmet eden genel insan hakları düzenlemeleri ise, Genosit Sözleşmesi ve Diskriminasyonun Her Türünün Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme olarak gösterilebilir.¹³⁷

Yine Birleşmiş Milletler'in bünyesinde düzenlenen, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nde devletlere, ayrımcılı-

ğın durdurulması, önlenmesi ve ayrımcılıktan kaçınma, insan haklarına saygı gösterme, insan haklarını koruma ve uygulanabilir kılmak için gerekli adımları atma, bu haklardan yararlanmayı asgari düzeyde de olsa sağlama, ülkesel düzeyde insan haklarının gelişmesi ve genişlemesi için çalışma gibi yükümlülükler öngörülmüştür.¹³⁸

Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanıp, imzaya açılan 21 Aralık 1965 tarihli Her Türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme,¹³⁹ tüm insanların özgür, onursal ve haklar bakımından eşit doğduğunu ilan eden İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'nin ilkelerini anarak, sömürgecilik ve bununla ilgili tüm ayrımcılık uygulamalarını kınamaktadır. Ancak sözleşmenin isminden veya anılan kaygılardan, sadece ırk ayrımcılığının yasaklandığı sonucu çıkarılmamalıdır. Burada kurumlaşmış ırk ayrımcılığı (apartheid), ayrımcılık (segregation) ve ayırım (separation) olarak sıralanan ırksal düşmanlıklar, her biçim ve görünüşüyle tasfiye edilmek istenmiştir. İnsanlar arasında ırk, renk ve etnik köken gerekçeleriyle gözetilen ayırımın, aynı devlette, bir arada yaşayan kişilerin uyumunu bozabileceği de sözleşmenin başında ifade edilmiştir. Hemen ilk maddede ırk ayrımcılığı; "... siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel alanda ya da toplum yaşamının başka bir alanında, insan hakları ve temel özgürlüklerin eşitlik temeli üzerinde tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanmayı önlemek ya da zedelemek amaç ya da sonucuyla ırk, renk, soy, ulusal ya da etnik kökene dayalı herhangi bir ayırım, dışlama, kısıtlama ya da yeğlemede bulunma" olarak tanımlanmıştır.

İfade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma, din özgürlükleri, siyasal katılma hakkı ile ayrımcılık yasağı ve yasaların eşit koruması hakları, çoğunlukla beraber azınlık grupların da kültürel haklarını koruyan önemli araçlardır.¹⁴⁰

Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik İlkesi

Eşitlik olgusu, 18. yüzyıldan itibaren, Batı toplumlarında yurttaşlığın gelişmesiyle ortaya çıkan "toplumsal katılım" kavra-

mının yaygınlaşması ile ilişkilendirilmektedir.¹⁴¹ Buna göre; “Modern yurttaşlık anlayışı, siyasal hakları ve toplumsal yükümlülükleri pekiştirmek üzere evrensel normlar ile laik bir değerler sisteminin öne çıkarılmasını ve belli bir eşitlik taahhüdünü öngörür. Bu çerçevede toplumsal eşitsizlik, kaçınılmaz ve doğal bir şey olarak görülmekten çıkmıştır artık.”¹⁴²

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nin ikinci bölüm m. 2/2’sinde, sözleşmeye taraf devletlerin, sözleşmede beyan edilen hakların ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya diğer bir fikir, ulusal veya toplumsal köken, mülkiyet, doğum gibi herhangi bir statüye göre ayrımcılık yapmaksızın kullanılmasını garanti altına alma taahhüdünde buldukları, hüküm altına alınmıştır. Bu çerçevede çalışma koşullarını izleyen devlet kuruluşlarının, işyerlerinde azınlık unsurlara karşı gerçekleştirilen ayrımcı uygulamaları durdurma veya engellemedeki sürekli başarısızlıkları, kamu kuruluşlarında çalışanlara karşı ayrımcı bir tutumun izlenmesi, veya böyle tutumlara göz yumulması, benzer bir şekilde işveren veya denetçilerin sendika üyelerine karşı ayrımcılık geliştirmelerinin devlet tarafından engellenmemesi, sosyal ve ekonomik yardımlarda, hizmetlerde ayrımcılık uygulanması, belli mal ya da hizmetleri satarak geçimlerini sağlayan grupların ayrımcılık uygulanarak piyasadan dışlanması, piyasaya girmesinin engellenmesi, eğitim sisteminin ve eğitim olanaklarının azınlık unsurlar açısından ayrımcı nitelikte olması, kültürel haklar bünyesinde, azınlıkların anadili kullanmalarının yasaklanması, engellenmesi, baskıya maruz bırakılmaları gibi durumlar sözleşme ihlalleri arasında sayılmaktadır.¹⁴³ Söz konusu haklar, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesi Sözleşmesi’nin 5. maddesinde de,¹⁴⁴ eşitlik ilkesi uyarınca, devletlere bu hakları güvence altına alma yükümlüğü de öngörülerek düzenlenmiştir.

En hızlı yürürlüğe giren insan hakları belgesi olma niteliği ile imzaya açıldıktan on ay sonra, 20 Eylül 1990’da yürürlüğe girmiş¹⁴⁵ olan Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin ikinci maddesinde,¹⁴⁶ söz-

leşmeye taraf olan devletler, sözleşmenin öngördüğü hakları kendi yetkileri altındaki her çocuğa, kendilerinin, ana-babalarının veya yasal vasilerinin sahip oldukları ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasi veya başka düşünceleri ulusal, etnik ve sosyal köken, mülkiyet, sakatlık, doğuş ve diğer statüler nedeniyle hiçbir ayrım gözetmeksizin tanıma ve üstlenme ve çocuğun, ana-babasının, yasal vasilerinin veya ailesinin diğer üyelerinin her türlü ayrımcılığa karşı korunması ve bu konuda gerekli önlemleri alma yükümünü altına girerler.

Ulusal azınlığa mensubiyete dayalı ayrımcılık, İHAS m. 14¹⁴⁷ ve Çerçeve Sözleşme m.4(1)'de yasaklanmıştır. Ancak İHAS m. 14, ayrımcılık yasağını, "Sözleşme ile tanınan hak ve hürriyetler" ile sınırlı olarak, bu hak ve özgürlükleri tamamlayıcı bir hüküm mahiyetinde, onlara bağlı olarak uygulanabilir nitelikte tanımaktadır. Bu kısıtlama, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 26. maddesi'nde söz konusu edilmemiştir. İnsan Hakları Komitesi'nin 26. maddeye ilişkin, 18/37, 9 Kasım 1989 tarihli Genel Yorum'unda da bu maddenin özerk olarak kullanılabilirliği açıkça belirtilmiştir.¹⁴⁸

Çerçeve Sözleşme de Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine İlişkin Sözleşme ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'de benimsenen, fiili eşitliğin sağlanması için özel önlemler alma anlamında, pozitif ayrımcılığı içinde barındırmasına karşın, diğer iki sözleşmenin amacı farklılıkların önlenmesi iken Çerçeve Sözleşme'nin ve diğer azınlıklara ilişkin uluslararası belgelerin amacı, farklılıkların korunmasıdır. Burada tam ve etkili eşitlik anlayışı benimsenmiştir.¹⁴⁹

Pozitif Ayrımcılık İlkesi

İnsan doğası kuramına dayanan eşitlik anlayışı, insanların ortak özellikleri ve benzerlikleri dolayısıyla, hepsine aynı şekilde davranmayı ve az çok aynı hakları vermeyi öngörür. Oysa insanların farklı oldukları alanlarda da (ki bu alan daha çok etno-kültürel farklılıkları simgeler) eşitlik sağlanmalıdır.¹⁵⁰

Eşitlik farklı düzeylerde ifade edilebilmektedir. En temel düzeyde sayı ve hak eşitliği, biraz üstünde fırsat, özsaygı, özdeğer gibi eşitlikleri, onun da üzerinde, güç, refah ve insan gelişimi için gereken temel becerilerin eşitliğini göstermek mümkündür.¹⁵¹ Farklılıklara karşı duyarlılık, tüm bu düzeyler için önemlidir. Bu farklı eşitlik düzeylerini gerçekleştirebilmek, klasik eşitlik argümanlarından uzaklaşmayı gerektirmektedir. Azınlıkların korunmasında, bunların herkesle aynı haklara sahip olması, bazı noktalarda eşitliği sağlamaktan uzak kalabilmektedir. Çünkü devlet ve toplum düzenleri, genellikle çoğunluğun ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir. Pozitif ayrımcılık ilkesi işte bu noktada, azınlık hakları savunucularının çözüm önerileri içine dahil ediliyor.

Bu ilkenin uygulanma amacı, eşitlik ilkesini, azınlıkların hukukla tanınması ile bağdaştırmaktır. Bu konuyla ilgili olarak, Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nca, Arnavutluk'taki azınlık okulları ile ilgili olarak verilen, 6 Nisan 1935 tarihli istişare görüşünde, azınlık ile çoğunluk arasında gerçek anlamda bir eşitliğin sağlanması için, azınlıkların, çoğunluk ile eşit haklara sahip olması yanında, azınlıkların kendilerine özgü kimliklerinin korunması için uygun koşulların yaratılması da öngörülmüştür.¹⁵² U.S.A.D. burada, Kymlicka'nın deyişiyle, kültürler piyasasında dezavantajlı durumda bulunan bir gruba, siyasal onay ve destek verilerek, dezavantajın telafi edilmesini¹⁵³ gerekli görmüştür.

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine İlişkin Sözleşme'nin m. 2/2'sinde "Taraf devletler, koşullar haklı gösterdiğinde, insan hakları ve temel özgürlüklerden tam ve eşit olarak yararlanabilmelerini güvenceye almak amacıyla, belli ırk gruplarının ya da bu grupların üyesi olan bireylerin yeterince gelişmesi ve korunmasını sağlamak üzere toplumsal, ekonomik, kültürel ve başka alanlarda özel ve somut önlemler alır. Bu önlemler, hiçbir durumda, alınma amaçları gerçekleştirildikten sonra ayrı ırk grupları için hak eşitsizliği ya da değişik hakların tanınması sonucunu doğurmaz,"¹⁵⁴ denilmektedir.

Çerçeve Sözleşme madde 4'ün 2. paragrafını N. Çavuşoğlu, pozitif ayrımcılığın yeni bir ifadesi olarak yorumlamaktadır. Devlete, azınlıkların korunmasına yönelik yüklenen pozitif yükümlülükler ise burada “ölçülülük ilkesi” ile sınırlandırılmıştır.¹⁵⁵

Çerçeve Sözleşme'nin 4. maddede düzenlediği ayrımcılık yasağı ilkesi, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine İlişkin Sözleşme ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'de olduğu gibi pozitif ayrımcılığı benimseyerek, eşitliğin fiilen gerçekleştirilmesini sağlamaya çalışmaktadır. Ancak yinelemek gerekir ki bahsi geçen iki sözleşmede amaç farklılıkların önlenmesi iken, Çerçeve Sözleşme'de amaç farklılıkların korunmasıdır.¹⁵⁶

Bir öneriye göre yapılması gereken, bütün ulusal grupların, eğer isterlerse, ayrı bir kültür olarak varlıklarını sürdürebilme imkânlarının var olmasını sağlamayı amaçlamaktır. Böyle bir politikanın, kültürel aidiyetin, eşit olarak bütün ulusal grupların üyeleri için korunmasını temin edeceği savunulmaktadır.¹⁵⁷ Bu şekilde, siyasi ve hukuki mekanizmalar aracılığıyla sağlanacak bir demokratik özgürlük alanı, farklılıkların korunmasını sağlamak yanında, demokrasi teamüllerini geliştireceğinden, azınlık grupların çoğunluk unsurlarca hedef görülmesini de engelleyecektir.

Ç. Okutan'a göre ise, azınlıkların kendi kimliklerini geniş özgürlük alanında korumaları için, demokratik devletin eşitlik ilkesi gereğince özgür kılınmaları yanında, hâkim topluluğun temel değerleriyle sürekli çatışma halinde olmanın, farklılığı korumada güçlük yaratması nedeniyle, devletin azınlık kimliğinin korunmasında aktif olması gerekebilmektedir.¹⁵⁸ Bu açıdan, öncelikle kırılğan, pasif, kaygan bir yapıdan uzak, sağlam temellere oturmuş bir demokratik yapı sağlanmalıdır. Bundan sonra, yürütmenin/ idarenin, hakkaniyetli bir düsturla tüm halk için demokrasiyi işletmesi ile tam ve eşit özgürlük sağlanabilir. Demokratik yapı-uygun idare sisteminin yerleştirilemediği yerlerde, demokrasi, pozitif ayrımcılıkla desteklenmek zorundadır.

Azınlıkların Asimilasyona Karşı Korunması

Objektif kriterlerle asimilasyon, bir dini, dilsel ya da etnik gruba mensup kişilerin, kendilerine özgü niteliklerini koruma isteğinden vazgeçmeleri ve bunun sonucunda, çoğunlukla entegrasyona girmesidir ki bu, kişiler üstünde doğrudan veya dolaylı olarak güç kullanılması, yasaklamalara, sınırlamalara başvurulması yoluyla yapılabilmektedir.¹⁵⁹

Asimilasyon, farklı düzeylerde gerçekleşerek bir grubun kimlik duygusundaki farklı faktörleri, farklı derece ve oranlarda etkileyebilmesi dolayısıyla görece bir durumdur.¹⁶⁰

Azınlık grupların kendi aralarında da alt gruplara ayrıldıkları, bu alt grupların çoğunun, büyük gruba benzeşerek yok oldukları, bilinen bir durumdur. Ancak burada, devletlerin bilinçli olarak ve zorla, azınlıklar üzerinde güttükleri asimilasyon programlarından bahsedilmekte, bu uygulamaların önlenmesi, azınlık grupların bunlardan korunması kastedilmektedir.

Nilüfer Narlı, Türkiye'nin ulusal kimlik oluşturmada asimilasyon değil, entegrasyon modelini benimsediğini belirterek, bu modelin temel unsurlarını şu şekilde ortaya koymaktadır: "...belli bir düzeyde sosyal mühendislik uygulaması, eğitim ile hukuk birliği ve yasalar önünde eşitlik ilkesi." Buna göre her birey, eğitim ve sosyalleşme aracılığıyla ulusal kimliğini kazanarak, vatandaş olarak yetiştirilmektedir. Bu vatandaşlar kültürel farklılıklarını ifade edebilir, hatta koruyabilirler ancak siyasallaştıramazlar.¹⁶¹

Andrews ise Türkiye'de uygulanan asimilasyon politikasının temel araçları olarak; ekonomik araçlar, eğitim (milliyetçiliği aşıl原因an programlarla), askerlik ve fırsat eşitsizliğini göstermektedir.¹⁶² Bunlar şiddete dayalı asimilasyon metotları olmamakla birlikte, yine de asimilasyonun yöntemleri arasında sayılan; azınlık unsurları yok sayma veya onlara sosyal, ekonomik ya da siyasal olabilen toplumsal çıkarlardan faydalanabilmek için, çoğunlukla özdeşleşmeyi benimsetme gibi araçlar arasında görülebilir.¹⁶³

SSCB, içerisinde bulunan farklı milletleri, aşırı merkezileşme, büyük çaplı katliamlar (1830-40'lı yıllarda) ya da halkların sürülmesi (Koreliler, Kırım Tatarları, Volga Almanları vs.) gibi yollara başvurarak homojenleştirmeye çalışmış,¹⁶⁴ Almanya, Ari/Aryan ırkı koruma narına, benzer politikaları soykırıma var-dırmış, Amerika, azınlık dillerinin korunması maskesi altında, bunları belli bölgelerde hapsedip, işlevsiz kılarak, azınlıkların kül-türel dillerini terk etmelerini sağlamış, Avrupa ise evrensel kültür söylemlerini ortaya atarak, tekçiliğe yönelmiştir.¹⁶⁵ Asimilasyonun pek çok açıdan görelî bir durum olduğu hatırlanırsa, yöntemleri-nin çok çeşitli olabileceğini tahayyül etmek de zor olmayacaktır. Bu noktada, azınlıkların korunması çalışmalarında, özellikle Batı kaynaklı çalışmalarda, asimilasyonu önleme çabaları, egemenliğin denge unsurunu akla getirirse de, dikkat çekmektedir.

AGİK İnsani Boyut Konferansı'nın 1990 Kopenhag Belge-si'nde, ulusal azınlıklara mensup kişilerin, kendi iradeleri dışında, herhangi bir asimilasyon girişimine maruz kalmadan, kendi kül-türlerini yaşatma ve geliştirme hakkına sahip oldukları belirtilmiş-tir (m. 32). Birleşmiş Milletler 1992 tarihli Ulusal ya da Etnik, Din-sel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi'nin 1. ve 4. maddelerinde, devletlere, kendi ülkelerinde yaşayan azınlıklara-rın varlığını ve kendilerine özgü kimliklerini korumak ve bunun için gerekli önlemleri almak sorumluluğu yükümlenmiştir.¹⁶⁶

Birleşmiş Milletler azınlıkların asimilasyonunu, kendi ter-cihleri durumunda kabul etmektedir. Bu durumda uygulanacak il-ke diskriminasyon yasağı olup, koruma da bu yönde gerçekleş-ecektir. Ancak grup kimliğinin korunması ve geliştirilmesini talep eden azınlık unsurların korunmasında Birleşmiş Milletler, bunla-rın taleplerine saygı temelinde, gelişimlerinin ayrı olarak sağlan-masını öngörmüştür.¹⁶⁷

Bu konudaki en yeni düzenleme ise Çerçeve Sözleşme'nin 5. maddesinde görülebilir. Bu madde, ulusal azınlıklara mensup kişilerin kültürel kimliklerini koruma amacı taşımaktadır. Sözleş-

menin başlangıç kısmı da bu konuda önemlidir. Çavuşoğlu, çoğulcu demokratik toplumun bir gereği olarak, azınlık kimliğinin korunmasını amaçlayan 5. maddenin, sözleşmede tanınan diğer hakların da temelini oluşturduğunu belirtmektedir. Ancak maddenin ikinci fıkrası ile asimilasyon politikaları yasaklanırken, genel bütünleşme ya da entegrasyon politikalarına imkân tanınmaktadır. Öyle ki Açıklayıcı Rapor'da bütünleşme politikaları, başlangıçta ifade edildiği gibi kültürel farklılaşmanın toplumlar için bir bölünme kaynağı değil, zenginleştirici bir unsur olmasını sağlayıcı bir yol olarak değerlendirilmektedir. 6. maddede, bu amaçla alınacak önlemlerin çerçevesi de belirlenmiştir.¹⁶⁸

Azınlıklara Tanınan Haklar

Tam Eşitlik ve Geniş Özgürlük-Özel Haklar Ayrımı

Pozitif Ayrımcılık başlığı altında ele alınan ve azınlık hakları konusunda yaşanan, eşitliğin adaletli sağlanması hususunda ki tartışmalar, ilkesel çatışmasını, hakların tanınmasında da sürdürmektedir.

Azınlıkların korunmasında, insan hakları ilkelerinin ve kişisel hak ve özgürlüklerin, etkin bir koruma sağlayabileceği görüşleri yanında, genel insan haklarının, azınlık grupları ve bu grup üyelerinin özgün niteliklerini korumak ve geliştirmek yönünden yetersiz kaldığını ve azınlıkların insan hakları içinde sui generis değerlendirilmesi gerektiğini savunan görüşler de mevcuttur.¹⁶⁹ Arsava'ya göre azınlıkların korunmasında, geleneksel insan hakları standartlarını aşan, özel önlemlerin alınması gereklidir.¹⁷⁰ N. Bilgin ise azınlıklara özel ve mutlak yapıda haklar tanınmasının, evrensel insan hakları anlayışına zarar vereceği görüşündedir. Çünkü bu tür haklar içinde bireysel özgürlüklere yer olmayabileceği gibi bu özgürlükler topluluk haklarından zarar da görebilir. Bilgin, böylesi özel hakların, toplumların ulusal bağlarına zarar verme tehlikesini de saklı tutmaktadır.¹⁷¹

Birçok ülkenin bazı kültürel farklılık biçimlerinin ancak, genel yurttaşlık hakları üzerinde ve ötesinde, özel yasa ya da anayasal önlemler aracılığıyla korunabileceği kabulüne yönelmekte olduğu belirtilirken¹⁷² sorunun uluslararası alanda ve ulusal üstü yapılanmalarda nihai bir vargısı henüz yoktur.

Ulusal ve etnik farklılıkları düzenlemek, korumak ve geliştirmek için gruplara özgü üç türlü hak biçiminden söz edilmektedir.¹⁷³

- 1) Özyönetim hakları: Örneğin, belli bazı politik özerklik veya toprak esasına dayalı yargı biçimleri ve bu içsel self-determinasyon haklarının yetersiz kalması halinde, dışsal self-determinasyon hakkı talepleri bu kategori içinde değerlendirilmektedir. İspanya, ülkesinde yaşanan azınlık sorununu, 1978 Anayasası'nın ulusal grupların ve bölgelerin özerklik haklarının tanınmasını garanti eden hükümlerine dayanarak, azınlık gruplara bölgesel özerklik tanımak yoluyla çözmeye çalışmıştır. Özerkliğin tanındığı bölgelerde İspanyolca resmi dil olup, özerk bölge ayrıca farklı bir yerel dile sahipse, o dil bölgenin ikinci resmi dili sayılabilmektedir. İspanya teröre varan şiddetli çatışmaların yaşandığı Katalanya, Bask ve Galiçya bölgelerine bazı karar alma ve yönetim hakları tanımıştır. Ancak dış politika, savunma, yargı ve ekonominin genel yönetimi bakımından merkezi hükümet erkin esas sahibidir.¹⁷⁴
- 2) Çok etniklilik hakları: Azınlıklara karşı ayrımcılığın önlenmesi, yurttaş haklarının etkin kullanımını sağlayacak düzenleme talepleri, etnik gruplar ve dinsel azınlık gibi grupların kültürel varlıklarını sürdürmede, kamu mali yardımı talepleri, dinsel pratikleri temelinde azınlık grupları dezavantajlı duruma düşüren yasa ve düzenlemelerden muafiyet talepleri gibi haklar bu grupta sayılmaktadır. Bu önlemler azınlık gruplara, egemen toplu-

mun ekonomik ve politik kurumlarında başarılarını engellemeden, kültürel özgürlüklerini ifade etme ve bundan gurur duymakta yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Bunlar ayrıca, egemen toplumla bütünleşmeye yardımcı olan haklar olarak görülmektedir.

- 3) Özel temsil hakları: Özyönetim haklarının bir uzantısı olarak mütalaa edilen bu haklar, azınlık mensubu kişilerin siyasal alanda aktif görev yapabilmesi, bu grupların, çoğulcu demokrasi anlayışı gereği, meclislerde etkin şekilde temsil edilmesini ifade etmektedir. Azınlık sorununda bu tür bir politika, Fransa tarafından uygulanmakta, böylece ülkede bu grupların özerklik ve bağımsızlık istemleri elimine edilmeye çalışılmaktadır. Fransa, Korsika'ya bölgesel anlamda özel bir statü ile birlikte, ekonomik, kültürel ve eğitimsel alanda geniş haklar tanımıştır. Ayrıca en radikal fikirlerin dahi siyasi partiler kurulup, bunlar aracılığıyla savunulabildiği özgür bir siyasi platform ile azınlık vatandaşlar memnun edilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte Fransa, özel statülerin artırılması, bu statülerin kötüye kullanılması ile özerklik ya da bağımsızlık taleplerine karşı da devletin bölünmez bütünlüğünü korumacı tavrını kararlılıkla sürdürmektedir.¹⁷⁵

1. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan anlaşmalarda azınlıklara tanınan haklar, hem bireysel hem de kolektif nitelikleriyle iki yönlü kabul edilmektedir. Buna göre azınlıklara bir yandan çoğunluğun sahip olduğu, yararlandığı haklardan, ayrımcılık olmaksızın yararlanma hakkı tanınırken, diğer yandan bu azınlık grupların kendi özgün niteliklerinin, olası bir çoğunluk müdahalesi karşısında korunması hedeflenmiştir. Bu dönemde, azınlıkların zorla asimilasyonunu önlemek, azınlık mensuplarının siyasal katılımını sağlamak, grup kimliğinin korunmasını güvence altına almak ve ayrımcılık yapılmamasını ve eşitliğin sağlanmasını temin

etmek amaçlarıyla¹⁷⁶ azınlıklara tanınan belli başlı haklar şunlardır: Herhangi bir ayrımcılık olmaksızın yaşam ve özgürlük hakları, din ve inancın aleni ya da kapalı/özel olarak, özgürce ifa edilmesi, medeni ve siyasal haklardan eşit olarak yararlanma, yasa önünde ve uygulamada eşit muamele, kamu görevlerine ve diğer mesleklere ve işe girmede eşitlik, mahkeme önünde azınlık dillerini kullanma hakkı, özel yaşamda, ticaretle, din işlerinde, basında ve kamuya açık toplantılarda, herhangi bir dili kullanma özgürlüğü, eğitimsel, sosyal, dinsel ya da yardım amaçlı olarak ve giderleri de ilgili azınlıklara ait olmak üzere, özel kurumları, bilhassa bu azınlıklara mensup olanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde oluşturma ve bunlarda herhangi bir dili kullanma özgürlüğü, azınlık dilinde okullarda öğretim sağlanması hakkı, azınlıkların gereksinimleri için, eğitimsel, dinsel ya da yardım amaçlı kamusal fonlar tahsis edilmesini talep hakkı.¹⁷⁷

Temel Hak ve Özgürlükler

İnsan Hakları Sözleşmesi, m. 1/1 itibariyle tüm insanların istifadesine sunulan güvenceler içermektedir. Bu güvenceler; inanç özgürlüğü, düşünceyi açıklama özgürlüğü, gibi azınlık üyelerinin de sınırsız olarak talep edebilecekleri bireysel haklar ile eşitlik ve ayrımcılık yasağı ilkelerinin sağladığı güvencedir.¹⁷⁸ Ayrıca Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme ile Irk Ayrımcılığının Her Türünün Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme, tüm insanlığın korunmasını amaçlamaktadır. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi ve Afrika İnsanlarının ve Halklarının Hakları Şartı gibi bölgesel nitelikli düzenlemelerde kabul edilen hak ve özgürlükler, bu bölge halkları için genel nitelikli insan hakları olarak benimsenmiş, azınlık gruplar için ayrı/özel düzenlemeler öngörülmemiştir.¹⁷⁹

AGİK Helsinki Nihai Senedi'nde kabul edilen 7. prensip gereğince (düşünce, vicdan, din ve kanaat özgürlüğü dahil olmak üzere, insan hak ve özgürlüklerine saygı prensibi) taraf devletlere,

Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın amaç ve prensipleri ile Evrensel İnsan Hakları Sözleşmeleri'nin benimsediği insan hak ve özgürlüklerini ve insanlık onurunun özgür ve tam gelişimini sağlayacak diğer hak ve özgürlükleri teşvik etmek ve geliştirmek sorumluluğu yüklenmiştir. Ayrıca, ülkelerinde ulusal azınlık bulunan üye devletler, bu azınlıklara mensup bireylerin kanun önünde eşitlik hakkına saygı gösterecekler, onların insan hak ve temel özgürlüklerinden gerçekten faydalanabilmeleri için her imkânı sağlayacaklar ve onların bu alandaki haklı çıkarını koruyacaklardır.¹⁸⁰

AGİK bünyesinde kabul edilen ve azınlık ve grup haklarına yönelik önemli bir gelişme olarak özel düzenlemeler de içeren Kopenhag Belgesi'nde de 31. madde itibarıyla, ulusal azınlık mensuplarının, insan hakları ve temel özgürlüklerden, herhangi bir ayrımcılık olmaksızın ve kanun önünde tam bir eşitlik içinde, tam ve etkin biçimde yararlanacakları, taraf devletlerin bu konuda gereken tüm önlemleri alacakları kayıt altına alınmıştır.¹⁸¹ Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı'nda ise ulusal azınlık mensuplarının haklarına, uluslararası seviyede tanınan insan haklarının bir parçası olarak, sınırsız bir biçimde saygı gösterilmesi gerektiği kaydedilmiştir.¹⁸²

Çerçeve Sözleşme de azınlık haklarının korunmasında, AİHS ile düzenlenen temel hak ve özgürlükler içinde, bunların azınlıkların korunmasına yönelik olarak yeniden yorumlanması esasına dayanmıştır. Bu doğrultuda, Açıklayıcı Rapor'da, AİHS m. 9, 10 ve 11'de tanınan toplanma, örgütlenme, ifade ve düşünce, din ve vicdan özgürlüklerinin, ulusal azınlıkların korunmasıyla özellikle ilgili oldukları belirtilmiştir. Bu haklar Çerçeve Sözleşme'nin 7. maddesinde kabul edilmiş, 8 ve 9. maddelerde ise ayrıntılarıyla düzenlenmiştir.¹⁸³

Kimlik Hakları / Kültürel haklar

Kültürel haklar, özellikle azınlık grup üyelerinin kendi ayırt edici kültürlerini, başka toplumların müdahalelerine karşı koruma haklarına yöneliktir.¹⁸⁴

Esasen azınlıklara yönelik oldukları kabul edilen kültürel haklar ya da kimlik haklarının korunmasında Donnelly'nin önerisi, bunların ayrı bir kategori olarak yorumlanıp, korunması yerine, zaten uluslararası düzeyde kabul edilmiş bulunan insan hakları içinde düşünülmesidir. Çünkü bu hakların korunmasında en iyi yol; bu grup üyelerinin kendi kültürlerine kamusal ve özel yollarla katılmalarına ve bu kültürü çocuklarına aktarmalarına, ayrımcılık yapılmaksızın ve müdahale edilmeksizin izin verilmesidir ki bu, kültürel, medeni ve siyasal haklar ile evrensel insan hakları bildiri ve sözleşmelerinde tanınan hakların etkin kullanımı ile sağlanabilecektir.¹⁸⁵

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 27. maddesi "topluluğun kültürel hayatına serbestçe katılma hakkı"nı tanımaktadır. Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 15. maddesinde de herkesin "kültürel hayata katılma" hakkı ile "bilim ve kültürün korunması, geliştirilmesi ve yayılması için gerekli" adımları atmanın, taraf devletlerin ödevi olduğu kabul edilmektedir. 13. maddede tanınan, ebeveynlerin çocuklarını özel okullara gönderme özgürlüğü azınlıkların kültürel kimliklerini koruma anlamında önemlidir. Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. maddesi ile de azınlıkların, "mensup oldukları grubun diğer üyeleriyle birlikte kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerine sahip çıkma ve uygulama, kendi dillerini kullanma" hakları tanınmıştır.¹⁸⁶

İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Korumaya Dair Sözleşme'nin, 10 Mart 1954'te onaylanan Ek 1 No'lu Protokolüne göre: Hiç kimse eğitim hakkından mahrum bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.¹⁸⁷

Eğitim hakkı AİHS'ne Ek Protokol'ün 2. maddesinde de düzenlenmiştir. Bu madde öğretim özgürlüğünü, yani özel okulların varlığını güvence altına almış değerlidir. Burada amaç daha

çok, devlet okullarındaki ders programlarında ve eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı her alanda, ana-babanın inanç özgürlüğünü korumak ve buna saygıyı sağlamaktır.¹⁸⁸ AİHM, bu maddenin kendi içinde bir bütün olarak okunması ve Sözleşme'nin 8., 9. ve 10. maddeleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini¹⁸⁹ belirtmiştir. Mahkeme, özellikle azınlıkların dini veya felsefi inançlarına, eğitim programlarında saygı gösterilmesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Buna göre: "...demokrasi sadece çoğunluğun görüşlerinin her zaman egemen olması gerektiği anlamına gelmez: azınlıkların adil ve uygun muamele görmelerini temin edecek ve egemen konumun istismarını önleyecek bir denge kurulmalıdır."¹⁹⁰

Bu madde devlete, pozitif bir yükümlülük olarak, öğrenim hakkını tanıyıp sağlamayı değil, negatif bir davranış olarak, bu hakkı reddetmeme ve engellememe sorumluluğunu yüklemiştir.¹⁹¹

Çerçeve Sözleşme ile benimsenen, azınlık dilinde ifade hürriyeti (ki bu; görüş edinme, haber ve fikir alıp verme haklarını da kapsar) (m. 9), azınlık dilinin özel ve kamusal alanlarda sözlü ve yazılı olarak, serbestçe, müdahale edilmeksizin kullanılması hakkı (resmi dil saklı tutulmak kaydıyla) (m. 10), yine azınlık dilinde ad ve soyadı kullanma (taraf devletlerin yasal düzenlemeleri sınırında) (m. 11), azınlıkların geleneksel olarak yaşadığı bölgelerde, geleneksel yerel adlar, sokak adları ve kamuya yönelik diğer topoğrafik işaretlerin azınlık dilinde olması (yeterli talep olması halinde ve ilgili devlete belli bir taktir alanı bırakılarak) (m. 10/2), azınlık mensuplarının kendi yazılı ya da görsel kitle iletişim araçlarını kurma ve kullanma hakkı (m. 9), azınlık kimliğinin eğitim ve öğretim alanında korunması, bunlara bu alanda fırsat eşitliği sağlanması (m. 12, 13, 14) ilke ve hakları, kültürel kimliğin korunması¹⁹² hususunda önemli ve uluslararası güncel tavrı yansıtan düzenlemelerdir.

Çerçeve Sözleşme'nin 5. maddesinde, dinsel, dilsel ve kültürel olanın yanı sıra, geleneklerin korunmasına değinilmekte-

dir. Bu, geleneğin de kimliğe ilişkin unsurlar içine dahil edildiği anlamına gelir.¹⁹³

Kamusal Yaşama Katılma ve Uluslararası İlişkiler Kurma

Azınlıkların, self-determinasyon ve özyönetim hakkı taleplerine karşılık geldiği açıkça görülebilen, kamusal yaşama katılma ve uluslararası ilişkiler kurma hakları konusunda, özellikle 1990'lardan sonra birtakım önemli gelişmeler yaşanmıştır.

AGİK İnsani Boyut Konferansı, Kopenhag Toplantısı Belgesi madde 32/4'te, ulusal azınlıklara mensup kişilerin, kendi aralarında özgürce ilişki kurma ve sürdürme ve ayrıca ortak bir etnik veya ulusal köken, kültürel miras veya dinsel inancı paylaştıkları diğer devletlerin vatandaşlarıyla sınır ötesi ilişkiler kurma hakkı; madde 35'te ise, toplantıya katılan devletlerin, ulusal azınlıklara mensup kişilerin kimliğinin korunması ve geliştirilmesi ile ilgili işlere katılım da dahil olmak üzere, kamusal işlere etkin katılım hakkına saygı gösterecekleri, bu amaçlar doğrultusunda ve ilgili devletin politikaları göz önünde olmak üzere, bu azınlıkların özgül, tarihsel ve ülkesel koşullarına cevap veren, uygun yerel veya özerk yönetimler oluşturularak girilen çabalara önem verilmesi öngörülmüştür.¹⁹⁴

Metnin, program hüküm olarak kaleme alınmış olduğu ve grup haklarına devletler lehine sınırlamalar da getirdiği göz önüne alınırsa,¹⁹⁵ söz konusu hakların tanınması bakımından, Çerçeve Sözleşme'nin önemi bir kat daha artacaktır.

Çerçeve Sözleşme m. 15'te, ulusal azınlıklara mensup kişilerin kültürel, sosyal, ekonomik yaşama, özellikle de onları ilgilendiren kamusal işlere etkili katılımını sağlamak amacıyla, taraf devletlerin gerekli koşulları yaratmaları öngörülmektedir. Hatta Açıklayıcı Rapor'la taraf devletlere, bu konuda kendi iç hukuklarında alabilecekleri önlemler için birtakım öneriler de düzenlenmiştir.¹⁹⁶

Çerçeve Sözleşme m. 15 ve Açıklayıcı Rapor birlikte okunduğunda, gerçek anlamda eşitliğin sağlanması için, azınlık üyelerinin kendilerini ilgilendiren konularda söz sahibi olmalarını

sağlayacak siyasi ve idari karar alma mekanizmalarında, etkili katılımın sağlanması amaçlı, özel düzenlemelere gerek olduğu görülmektedir.¹⁹⁷

Yine Çerçeve Sözleşme'nin 16. maddesi de bu haklara hizmet etmektedir. 16. maddeye göre; taraf devletler, ulusal azınlıklara mensup kişilerin yaşadıkları bölgelerde nüfus oranlarını değiştiren ve bu sözleşmede yer alan ilkelerden kaynaklanan hak ve özgürlükleri sınırlamayı amaçlayan önlemlerden kaçınırlar.¹⁹⁸ Bu madde azınlıklara “geleneksel olarak ya da önemli sayıda yaşadıkları bölgelerde” madde 10, 11 ve 14 ile tanınan hakların uygulanmasını sağlamanın yanında, azınlıkların sosyal, siyasi alanlara etkin katılımını sağlaması açısından da önemli görülmektedir. Açıklayıcı Rapor da bu konuda, seçim çevrelerinin, belli siyasi-sosyal gruplara sayısal üstünlük kazandıracak şekilde düzenlenmesinden kaçınılması gereğini vurgulamıştır.¹⁹⁹

Azınlıkların uluslararası ilişkiler kurma hakları ise Çerçeve Sözleşme'nin 17. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre; taraf devletler, ulusal azınlıklara mensup kişilerin, diğer devletlerde yasal olarak bulunan kişilerle, özellikle de etnik, kültürel, dilsel veya dinsel bir kimliği veya ortak bir kültürel mirası paylaştıkları kişilerle sınır ötesi serbest ve barışçıl ilişkiler kurma ve sürdürme hakkına müdahale etmemeyi taahhüt ederler. Burada ayrıca, ulusal azınlıklara mensup kişilerin hükümet dışı kuruluşların faaliyetlerine, ulusal ve uluslararası düzeyde katılma hakkı da taraf devletlerin, bu hakka müdahale etmeme taahhüdüne sunulmuştur. Burada taraf devletlere, azınlıkların söz konusu hakkını tanıma yanında bunlara müdahale etmeme yükümlülüğü de getirilmiştir.²⁰⁰

Çavuşoğlu, hem kamusal yaşama ve kamusal işlere katılım hakkının hem de uluslararası ilişkiler kurma hakkının, bireysel boyutta ifade edilmesine rağmen özünde, azınlıkların kolektif varlığını tanımayı ve korumayı barındıran düzenlemelere konu olduğunu belirtmektedir.²⁰¹

Genel Olarak Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması

1789'un özgürlük anlayışı, mutlak ve sınırsız bir özgürlüğü öngörüyordu. Bu dönemde, insanoğlunun doğuşuyla kazandığı özgürlüklerin, hiçbir kısıtlama olmadan –ama sadece başkalarının özgürlüğünü engellemek sınırıyla– kullanılabileceği savunuluyordu.²⁰² 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde; "Hürriyet başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilmektir; bundan ötürü her insan için tabii haklarının kullanılmasının sınırı, toplumun diğer üyelerinin de aynı haklardan faydalanabilmesini sağlayan sınırdır," denilmektedir.

Zamanla özgürlüğün sadece küçük bir grubun yararlanabildiği, ayrıcalığın bir nevi olmaktan çıkarılarak, herkesin eşit olarak faydalanabileceği, tam bir kamu özgürlüğü niteliğine kavuşturulması, bunların sınırlandırılmasında bir amaç haline gelmiştir.²⁰³ Bu arada 1848 Devrimi'yle kamu yararı söylemleri gelişmiş ve kamu düzenini, kamu yararını, genel ahlak ve sosyal adaleti göz önünde tutma kaygısı fikirlere iyice yerleşmiştir.²⁰⁴ Bu gelişmeler eşliğinde, hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasına yönelik düzenlemeler şekillenmiştir.

Günümüzde, temel hak ve özgürlüklerin tanındığı ve güvence altına alındığı esas belgelerde, bu hak ve özgürlüklerin sınırlarının ayrıntılarıyla düzenlendiği görülmektedir. AİHS'nde, m. 15/2'de kaydedildiği üzere, 2, 3, 4/1 ve 7. maddeler ihlal edilmeksizin, yani mutlak nitelikteki (sınırlanamaz ya da askıya alınmaz) haklar ve özgürlükler saklı kalmak kaydıyla, hiçbir hak ve özgürlüğün sınırsız olmadığı kabul edilmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, hakların sınırlandırılmasında olağan ve olağanüstü durum ayırımına göre bir düzenleme getirmektedir.²⁰⁵ Burada olağan dönemler için genel bir sınırlandırma maddesi yoktur. Ancak bazı hallerde taraf devletlere tüm hakları kapsamayan bir sınırlandırma yetkisi tanınmıştır.²⁰⁶

AİHS yanında, diğer bölgesel düzeydeki insan hakları hukuku belgelerinde (Ame. İHS, Afrika Şartı) de kabul edilen sınırlama ölçütleri; kamu düzeni, kamu güvenliği, kamu sağlığı, ahlakın korunması, özel yaşamın korunması, adaletin gereği/yararı, çocukların yararı, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması, ülkesel bütünlük, yargının yetke ve yansızlığının sürdürülmesi, suçun önlenmesi, düzensizliğin önlenmesi, gizli bilginin açığa çıkmasının önlenmesi, kamu yararı, hukukun ve düzenin korunması vs.'dir. Benzer ölçütler, bölgesel nitelikli olmayan insan hakları hukuku belgelerinde de yer almıştır.²⁰⁷

Uluslararası düzeyde bir insan hakları belgesi olan Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi, düzenlediği hak ve özgürlükler için; kamu düzeni, ulusal güvenlik, genel sağlık, ahlakın korunması, çocukların korunması gibi nedenlerle sınırlama getirilebileceğine ve fakat bu sınırlamanın *yasa ile ve yasaların öngördüğü biçimde* yapılabileceğine hükmetmektedir.²⁰⁸ Bu evrensel nitelikli belgede kabul edilen ölçüt, özgürlüklerin sınırlanmasında temel kural niteliğindedir.

Özgürlüklerin ancak kanunla sınırlanabilmesi ilkesi; kanunların parlamentoda, açık görüşme ve tartışma yöntemleriyle yapılması dolayısıyla, özgürlüklerin düzenlenmesinde kamuoyunun doğrudan denetiminin söz konusu olmasını sağlamak ve yine kanunun herkes için geçerli genel kurallar koyma niteliği dolayısıyla, sınırlamaların objektif olma zorunluluğunun, bunların belli kişi ve grupları hedef almasının engellenmesini sağlamak bakımından iki yönlü bir güvencedir. Temel esasa göre özgürlük asıl, sınırlama ise istisnadır.²⁰⁹

AİHS'nde olağan üstü hallerde sınırlandırma başlığı altında ve 15. maddede yapılan düzenlemeye göre, sözleşmeye taraf devletler, savaş veya milletin varlığını tehlikeye sokan diğer kamusal tehlike hallerinde, sözleşmede düzenlenen yükümlülüklerle hak ve özgürlüklere aykırı tedbirler alabileceklerdir. Ancak bu dönemlerde dahi sözleşmeye aykırı davranılmayan, dokunulmaz haklar veya "hakların sert çekirdeği" kategorisi mevcuttur.²¹⁰

AİHS'nin 17. maddesinde, sözleşme hükümlerinin, sözleşme ile tanınan hak ve özgürlüklerin yok edilmesine veya öngörülenden daha geniş ölçüde sınırlandırılmasına yönelik olarak, hakların kötüye kullanılması yasaklanmıştır. 18. madde ile hak ve özgürlüklerde yapılan sınırlamaların, ancak öngörüldükleri amaç için uygulanabilecekleri belirtilmiştir.²¹¹

Buna göre AİHS m. 15, kişi yararı ile genel yararın tartılarak, devletlere üstün ve önemli kamusal görevini yerine getirirken muhtaç olduğu yetki, güç ve hareket olanağının sağlanması amacıyla sözleşmenin bireye tanıdığı hak ve özgürlüklere veya güvencelere, maddede öngörülen kayıt ve şartlarla, belli ve geçici bir süre için "istisna" getirme veya bunları "askıya alma" (derogasyon); yani sözleşme ile yükümlenmiş oldukları mükellefiyetleri bir süre yerine getirmeme olanağı tanımakta,²¹² madde 17 ile de sınırlamanın belli kriterler dikkate alınarak yapılması gerektiğini ifade eden, sınırlamaların sınırları düzenlenmektedir. Buna göre; hak ve özgürlüklere müdahale edecek olan devletler, yapılacak müdahalenin "öze dokunmaması," yani bu hak ve özgürlüklerin kullanımlarının tamamen imkânsız hale getirilmemesi ile "demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk" şartlarına uymak zorundadırlar.²¹³

AİHS, hak ve özgürlükler üzerinde bir tedbir veya müdahalede ölçülülük veya oranlılık kriterini öngörmüştür. Bu kriter, iki ayrı ve farklı menfaat arasındaki dengeyi; ulaşılmak istenen meşru amaçla, müdahalenin gerekçesi olan bu amaca ulaşmak için kullanılan araç (sınırlama getiren önlem) arasındaki orantılılığı, ölçülülüğü veya sınırlamayla (müdahaleyle) elde edilecek genel yarar ile sınırlamanın neden olduğu bireysel zarar (sınırlamadan doğan mahrumiyet) arasındaki denge veya orantıyı ifade etmektedir.²¹⁴

Hem olağan dönem sınırlamalarında hem de olağan üstü dönem sınırlamalarında, herhangi bir müdahaleye konu olamayan ve hakların sert çekirdeği olarak nitelenen haklardan bahsedilmiştir. Söz konusu haklar, *dokunulmaz haklar* kategorisini oluşturmaktadır.

Dokunulmaz haklar kategorisi, ulusal üstü insan hakları hukukundaki gelişmelerle paralel bir biçimde yoğunlaşma, güçlenme ve sayısal olarak genişleme gösteren bir kategoridir. Öyle ki bu haklar listesinde 1950 tarihli AİHS'nde 4 hak sayılmışken, 1966 BMİHS'nden sonra 1969 tarihli Amerika İHS'nde 12'ye ulaşmıştır.²¹⁵

Dokunulmaz haklar kataloğu şu hakları içerir:²¹⁶

- a) Yaşam hakkı.
- b) İşkence yasağı.
- c) Kölelik ve kulluk yasağı.
- d) Suç ve cezada geriye yürümezlik.
- e) Hukuk kişiliğinin tanınması.
- f) Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü.
- g) Sözleşme yükümlülüğünden hapis cezası yasağı.
- h) Aile hakkı.
- i) İsim hakkı.
- j) Çocuk hakları.
- k) Uyraklık hakkı.
- l) Yönetime katılma hakkı.
- m) Bu hakların korunması için zorunlu yargısal güvenceler.

Bu haklardan ilk dördü, Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, AİHS ve Amerika İHS belgelerinin her üçünde de koruma altına alınmışken, beş ve altıncı maddeler BMS ve Amerika İHS'nde, yedinci madde sadece BMS'nde, geriye kalan son altı hak ise sadece Amerika İHS'nde koruma altına alınarak dokunulmaz haklardan kabul edilmiştir.

Kendi iç hukuk sistemimize gelince, öncelikle burada taraf olunan uluslararası sözleşmelerin kanun hükmünde ve üstün norm niteliğinde kabul edildiği belirtilmelidir. Anayasa'nın 90. maddesi gereğince, kanunların uluslararası sözleşmelerde tanıyan temel hak ve özgürlüklere aykırı olamayacağı keyfiyeti, tüm idari tasarruflar için de geçerli kılınmıştır.²¹⁷ 2004 Anayasa deği-

şikliğiyle maddenin sonuna yapılan ek ile “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda uluslararası andlaşma hükümleri esas alınır,” denilmektedir. Dolayısıyla temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında, yukarıda adı geçen ve Türkiye’nin de taraf olduğu veya onayladığı sözleşmeler gereğince ve onlara aykırı olmamak koşuluyla hareket edilecektir.

Kişisel haklar, sosyal ve ekonomik haklar ve siyasal hakları içine alan kamusal hakların sınırlandırılması, Anayasa’nın öngördüğü sınırlamalar çerçevesinde, üç başlık altında toplanabilmektedir:²¹⁸

- a) Genel sınırlama: Anayasa’nın 13. maddesine göre; “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasa’nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.” 4709 sayılı yasayla 2001’de yapılan Anayasa değişikliğinden önce, çok geniş bir sınırlama ağına sahip olan bu maddenin önceki hali şu şekildeydi: “Temel haklar ve hürriyetler, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacıyla sınırlandırılabilir. Bu tür sınırlama temel hak ve özgürlüklerin niteliğine göre ve bağdaştıkları ölçüde tümüne uygulanabilir. Bunlar genel nitelikte olan sınırlamalardır.”
- b) Özel sınırlama: Bazı temel hak ve özgürlükler, bunları düzenleyen anayasa maddelerinde özel sınırlamalara tabi tutulmuşlardır. Özel olarak bazı hak ve özgürlüklerin

sınırlandırılmasına örnek olarak; kapatılan süreli yayının devamı niteliğindeki bir yayının yapılmaması (m. 28/8), grev hakkı ve lokavtın iyi niyet kurallarına aykırı tarzda ve toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılmaması (m. 54/2), siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı yapılamaması (m. 54/7), siyasi partilerin ticari faaliyete girişmemesi (m. 69/2), temelli kapatılan bir partinin başka isim altında tekrar kurulmaması (m. 69/8), siyasi partinin kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle neden olan üyelerinin beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve denetçisi olamaması (m. 69/9) vs. gösterilebilir.²¹⁹

- c) Özüünün korunması: Temel hak ve hürriyetler Anayasa'nın sözüne ve ruhuna uygun olarak ve özlerine dokunulmaksızın, Anayasa'nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak, ancak yasa ile sınırlandırılabilirler. Sınırlamalar genel veya özel olabilirler, ancak bu sınırlamalar da demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine aykırı olamayacağı gibi ölçülülük ilkesine²²⁰ de aykırı olamazlar.

Türkiye'de, 1961 Anayasası'nda, belirgin, özelleştirilmiş, her hak ve özgürlüğe göre ayarlı ve aşamalı bir sınırlama sistemi öngörülmüş, bu sistem 1971 Anayasa değişiklikleriyle, tüm hak ve özgürlüklere yönelik genel sınırlama kurallarına yönelmiş, 1982 Anayasası ile bu genel sınırlama kuralları sistemleştirilmiştir. Öyle ki 2001 değişikliklerinden önce Anayasa'nın Genel Hükümler bölümünde, m. 13'te, tüm hak ve özgürlükler için geçerli olacak sınırlama nedenleri şöylece sıralanmıştır:

- a) Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün korunması.
- b) Milli egemenliğin korunması.

- c) Cumhuriyetin korunması.
- d) Milli güvenliğin korunması.
- e) Kamu düzeninin korunması.
- f) Genel asayişin korunması.
- g) Kamu yararının korunması.
- h) Genel ahlakın korunması.
- ı) Genel sağlığın korunması.

Bu gerekçelerin tamamı 4709 sayılı yasa ile Anayasadan çıkarılmış, temel hak ve özgürlüklerin sadece Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen nedenlere bağlı olarak sınırlandırılması hüküm altına alınmıştır.²²¹

Bunlara ek olarak, Anayasa'nın belirli hak ve özgürlüklerle ilgili özel maddelerinde de özel sınırlama nedenleri gösterilmişken, değişiklikten önce 13. maddenin son fıkrasında, "Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri tüm hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir," denilmekteydi.²²²

Sınırlamanın sınırı ilkesi olarak 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'ndaki "hakkın özüne dokunmama" ilkesini terk ederek, iki yeni sınır öngörmüştür: İlki; uluslararası sözleşmelerde (örneğin AİHS) kabul edilen "demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmama" ilkesi, ikincisi ise bunların yani sınırlamaların amaçları dışında kullanılamamasıdır.²²³ Ekim 2001'de gerçekleştirilen anayasa reformu ile 13. maddede yapılan değişiklikle sınırlamanın alanı hem oldukça daraltılmış hem de "hakkın özüne dokunmama ilkesi" tekrar Anayasa'ya sokulmuştur.²²⁴

Savaş, seferberlik, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde hak ve özgürlüklerin sınırlanması konusunda, 1982 Anayasası'nda, "durdurmalar" ile genel sınırlama sistemi arasında bir bağlantı kurularak, "sınırlamaların sınırları" niteliğindeki birtakım istisnalar, bu durumlar için de belirlenmiştir.²²⁵ Durdurmanın sınırları da diyebileceğimiz bu ölçütlere göre ilk olarak, durdurma, sadece belirtilen haller için söz konusu olabilmektedir.²²⁶

Hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması, askıya alınması (belli bir ölçüde veya büsbütün kullanılamaz duruma getirilmesi) durumlarında temel kural; (ister olağan, isterse olağanüstü durumlarda olsun) sınırlama ya da durdurmanın öngörülen amaç dışında kullanılmasının Anayasa'ya aykırı olmasıdır. Olağanüstü hal dönemlerinde kısmen veya tamamen hak ve özgürlüklerin durdurulmasında “durumun gerekleri” ölçüsü aşılmayacaktır. Yani durum hangi hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması/durdurulmasını gerekli kılıyorsa, sadece o hak ve özgürlüklere yönelik işlem yapılır ki bu işlemlerde de yine “durumun gerektirdiği ölçü” aşılamaz.²²⁷

Anayasa m. 15/2'de sadece olağan değil, olağanüstü dönemlerde dahi dokunulamayacak haklardan söz edilmektedir. AİHS'nde de m. 15'te düzenlenmiş olan ve taraf devletlerin hiçbir şartta dokunmamayı kabul ettikleri bu haklar ve alanları Anayasamız'da şöyledir:

- a) Yaşama hakkı (istisnası: savaş hukukuna aykırı olmayan, savaş gereği ölümler ile mahkemelerce verilen ölüm cezaları).²²⁸
- b) Kişinin maddi ve manevi varlığının bütünlüğünün korunması hakkı: İşkence, insanlık dışı ve insan onuruna yakışmayacak işlem ve cezaları kapsar.
- c) Hiç kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz.
- d) Suç ve cezaların geriye yürütülememesi (yeni suç ve cezalar üreterek bunlara karşılık gelen eylemleri bunların suç sayılmadığı dönemlerde yapmış olanları günün cezalarına tabi tutmak, olağanüstü rejim dönemleri için bile yasaklanmıştır).
- e) Suçluluğu mahkeme kararınca saptanıncaya kadar kimse sanıklıktan öteye suçlu sayılamaz.²²⁹

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında 1982 Anayasası, yargıç kararına öncelik tanımakla birlikte, gecikmesin-

de sakınca görülen haller için yetkili merciin emri ile de sınırlandırma yapılabilmektedir. Bu istismara açık durum için 4709 sayılı yasa ile Anayasa’da, hakkın sınırlandırılması emrini veren yetkili merci kararının, 24 saat içinde yargıcın onayına sunulması, yargıç kararının ise 48 saat içinde açıklanması, aksi durumda söz konusu yönetsel kararın kendiliğinden yürürlükten kalkması kuralı benimsenmiştir.²³⁰

Özetle anayasal sistemimizde hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması konusu, dönemin politik koşullarına göre şekillenmiş olup son kertede kabul edilen; sınırlamaların yasayla yapılması önkoşulu ile birlikte ve Anayasa’nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplerle sınırlamanın söz konusu olmasıdır. Sınırlamanın sınırları ise; öze dokunma yasağı çerçevesinde, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olmamak kaydıdır.²³¹

Azınlık Haklarının Sınırlandırılması

Azınlık haklarının korunması sisteminde kabul gören eğilim, genel olarak hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında kullanılan kuralların bu haklara da uyarlanması yönündedir. Azınlık hakları konusunda günümüzün temel belgesi olan Çerçeve Sözleşme’de düzenlenen ilke, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması ya da bunlara aykırı önlemler alınmasında taraf devletlerin, madde 19 gereğince, AİHS’nin konuya ilişkin ölçütlerini temel alacaklarını öngörmektedir.²³² Bu çerçevede azınlık haklarının sınırlandırılmasında, “demokratik toplum düzeni” kavramının kilit kabul edildiği görülmektedir. Kavramın uluslararası genel kabul görmüş anlamı, çoğulculuk, hoşgörü ve açık fikirlilik esaslarına dayanmaktadır.²³³

Ancak bu konuda da azınlıkların kimliğini tanıyıp korumak ile ülke bütünlüğünü korumak arasındaki denge önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.²³⁴ Devletlerin ülke bütünlüklerinin tehlike altına girmesi sonucu, toplumlararası barışın sağlanması amacıyla kabul edilen ve korunan azınlık haklarının,²³⁵ belli sınırlar

çerçevesinde kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Kopenhag belgesi m. 37’de, ulusal azınlıklarla ilgili olarak devletlerin taahhütlerinin, bunların ülkesel bütünlüğü dahil olmak üzere, BM Anlaşması’nın amaç ve ilkelerine, uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklere veya Sonuç Belgesi hükümlerine aykırı herhangi bir faaliyette bulunma veya herhangi bir eylem yapma hakkı tanımadığına hükmedilmiştir.²³⁶ Benzer biçimde BM’in Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi m. 8/4’te, bildirgenin hiçbir hükmünün, devletlerin egemen eşitliği, ülkesel bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığı da dahil olmak üzere, BM’in amaç ve ilkelerine aykırı herhangi bir eyleme izin verecek biçimde yorumlanamayacağı vurgulanmıştır.²³⁷

Çerçeve Sözleşme’nin 21. maddesinde sözleşme hükümlerinden hiçbirinin, uluslararası hukukun temel ilkelerine ve özellikle de devletlerin egemenliğine, ülke bütünlüğüne ve siyasal bağımsızlığına aykırı bir faaliyette veya eylemde bulunma hakkına tekabül etmedikleri kaydedilmiştir. Aynı maddenin 2. fıkrasında ise, ulusal azınlığa mensup kişilerin, sözleşmede yer alan ilkelere kaynaklanan hak ve özgürlükleri kullanırken, ulusal yasal düzenlemeler ile diğer ulusal azınlık veya çoğunluğa mensup şahısların haklarına saygı göstermeye mecbur oldukları belirtilmiştir.²³⁸

Tüm bu düzenlemelerle, azınlık hakları *hakkın kötüye kullanılmaması ilkesi* ile sınırlandırılmıştır. Çerçeve Sözleşme’nin 20. maddesinde sayılan azınlık mensubu kişilerin ödevleri düzenlenmiş, bu şekilde hakların kullanımını iki yönlü sınırlamaya tabi olmuştur. 20. maddeye göre, ulusal azınlığa mensup kişiler, sözleşmede yer alan ilkelere kaynaklanan hak ve özgürlükleri kullanırken, ulusal yasal düzenlemelere ve başkalarının haklarına, özellikle de çoğunluğa ya da diğer ulusal azınlıklara mensup kişilerin haklarına saygı göstereceklerdir.²³⁹

Bu ilke ve hükümlerle sınırlandırma yanında, azınlık haklarının, devletlerin “derogasyon” (durdurma) hakkı ile sınırlandırılması da mümkün kılınmıştır. Çerçeve Sözleşme m. 19’a göre;

devletler, sözleşmede öngörülen ilkelerden kaynaklanan hak ve özgürlüklere, gerektiğinde, sadece uluslararası hukuk belgelerinde ve özellikle AİHS’nde ve ek protokollerinde öngörülen kayıtlama ve sınırlamalar getirebilirler.²⁴⁰ AİHS’nde, sözleşmeye aykırı önlemler alınması ancak, olağanüstü durumların varlığı halinde, durumun kesin olarak gerektirdiği ölçüde, devletin uluslararası hukuktan doğan sorumluluklarını ihlal etmemeleri kaydıyla ve dokunulmaz haklar saklı kalmak koşuluyla gerçekleşebilecektir. Dolayısıyla azınlık hakları da devletlerin müdahalesine ancak bu koşullar altında maruz kalabilecektir.²⁴¹

AZINLIK HAKLARININ KORUNMASI

Azınlık unsurların korunması, ilgili devletlerin ulusal hukuku ve devletler hukukunun ilgi alanı olmak üzere iki düzeyde sağlanabilmektedir. Uygulama rahatlığı açısından, ulusal düzeyde bir korumanın daha etkin olduğu söylenebilir.

Azınlıkların korunmasında şeklen üç yol öngörülmektedir. Buna göre azınlıklar, doğrudan veya dolaylı düzenlemelerle korunabildikleri gibi, pozitif koruma ve diskriminasyon yasağı ile eşitlik ilkeleri çerçevesinde de korunabilirler. Azınlıkların korunmasında üçüncü usul ise bu unsurların kolektif veya bireysel olarak korunmasıdır.¹ Bu üç yolun kullanılarak azınlıkların korunması, önceki bölümde, ilkesel düzeyde ele alınmıştı. Söz konusu korumaların hukuk pratiğindeki kabulleri ile bunların etkinliği, ayrıca sorgulanmalıdır.

Bu bölümde ele alınacak olan azınlık himayesi, uluslararası ve ulusal düzeyde azınlık haklarının korunmasını kapsayacaktır. Uluslararası düzeyden kasıt, uluslararası ve uluslararası örgütler iken, ulusal düzey bizim için Türkiye örneği olacaktır.

AZINLIK HAKLARININ ULUSLARARASI KURULUŞLAR ARACILIĞIYLA KORUNMASI

Toplumların, dolayısıyla devletlerin sürekli gelişen hukuksal yapılanmalarına bakıldığında, oldukça gecikmeli olarak ortaya çıktıkları görülen azınlık haklarına dair direkt çalışmalar ilk olarak, II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan barış ortamını korumak amacıyla örgütlenen, uluslararası kuruluşlarca ele alınmaya başlanmıştır. Bu şekilde bir "uluslararası örgüt güvencesinde azınlık haklarının korunması"nın temelini ise 1920'de kurulan Milletler Cemiyeti'ne dayandırmak mümkündür.²

Milletler Cemiyeti sisteminde, hak ve özgürlüklerin korunmasında her bireyi tek tek korumaya dayanan, genel hüküm-

lerin benimsenmesi değil, belirli kesimlerin, belirli şartlara maruz kalanlarını koruma altına alan bir anlayış egemendi. Dolayısıyla azınlık gruplar da bu sistemde özel olarak koruma görmekteydi.³ Ancak daha önce de bahsedildiği üzere,⁴ söz konusu korumanın her ülkedeki azınlıkları kapsamaması,⁵ sorunlar ve şikâyetlerin bireysel başvuru ile bildirilememesi, varolan şikâyet sisteminin de çözüm üretmede hızlı ve işlevsel olmaması gibi sistematik çelişkiler yanında, savaş sonrasında yaşanan yoğun milliyetçilik dalgalarının oldukça geniş bir coğrafyada etkili olması gibi sosyal ve siyasi nedenlerle,⁶ azınlık haklarının etkin korunması bu dönemde mümkün olamamıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında, ilk önceleri azınlıkların da herkes gibi evrensel insan hakları kurallarından yararlanacakları şekilde bir koruma uygulanırken “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 14. maddesinde, sözleşmede yer alan hak ve özgürlüklerden “bir ulusal azınlıktan olma gibi” ayrımlar yapılmaksızın herkesin yararlanacağı öngörülmüyordu,”⁷ günümüzde, özellikle 1990’lı yıllardan itibaren azınlıklara özel haklar tanınmasına, bu grupların ve haklarının özel düzenlemelerle korunmasına yönelik bir anlayış değişimi dikkat çekmektedir.

Bu değişimin nedeni, merkezi ve doğu Avrupa’da, etnik faktörlerin barışı ve istikrarı sarsıcı yöndeki etkisine çözüm bulma arayışlarına, azınlık haklarına ilişkin uluslararası normların düzenlenmesi esnasında, etnik çatışmalardan doğan krizleri yönetme ve istikrar sağlama isteklerinin egemen olmasıdır. Öyle ki Avrupa Konseyi Parlamenter Asamble’nin, İHAS’ne Ek Protokol önerisinin başlangıç kısmında; ancak azınlık haklarının tanınmasının etnik çatışmalara son verebileceği ve böylece adalet, demokrasi, istikrar ve barışın korunmasına yardımcı olabileceği ifade edilmiştir.⁸

Soğuk Savaş ve özellikle Doğu Bloku ülkelerinde komünist düzenin çökmesi sonrasında, etnik gruplar arasında etno-kültürel birlik canlanmalarının etkisiyle açığa çıkan uluslaşma, mevcut ulus devletleri tehdit boyutunda baş göstermiş, bu durum ulu-

sal ve uluslararası düzlemlerde, azınlıklar meselesinin özel çalışmalar içinde incelenmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.⁹

Azınlık haklarının uluslararası boyutta korunması, bu konuda etkin çalışmalar yapan örgütlerin düzenlemelerini ortaya koymak açısından, üç başlık altında incelenebilir. Bunlar Birleşmiş Milletler, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı ve Avrupa Konseyi çalışmalarıdır.

Esasen bir ülkede geçerli olan azınlık politikaları, o ülkenin tabi olduğu hukuk kurallarınca belirlenmekle birlikte,¹⁰ ülkenin dış politikaları ve uluslararası platformda varlık gösterebilmesine dayanak teşkil eden birtakım ulusal üstü düzenlemeler de iç hukuka yansımaktadır. Devletler, imza koydukları belgelerle hukuken, siyaseten ya da moral açıdan, kredibilitenin sürdürülebilmesi baskısıyla bağlıdırlar.

Birleşmiş Milletler Çalışmalarında Azınlık Hakları

Birleşmiş Milletler Örgütü II. Dünya Savaşı'nı takiben 26.06.1945'te BM Şartı'nın kabulünden sonra, 24 Ekim 1945'te, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 51 devlet tarafından kurulmuştur.¹¹

BM Genel Kurulu ilk olarak, 09.12.1948'de, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesini (Türkiye bu sözleşmeyi 1950'de, 5630 sayılı yasayla onaylamıştır. Resmi Gazete, 23.3.1950, S: 7469); 10.12.1948'de ise İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ni kabul etmiştir. Bildiri ile tüm halklar ve uluslar için geçerli olarak, insan haklarıyla ilgili ortak ölçütler getirilmiş, bireysel haklar yanında örgütsel, ekonomik ve kültürel haklar da kabul edilmiştir. Bildiri, hukuksal açıdan bağlayıcı olmasa da, etik yönden tüm uluslar için bağlayıcı ve yol gösterici niteliğiyle, insan haklarıyla ilgili yapılan tüm çalışmalara ve bu tarihten sonra yapılan anayasalara kaynak teşkil etmiştir.¹²

Azınlıkların korunmasıyla ilgili olarak Birleşmiş Milletler Kuruluşu'nun dolaylı belgeleri; Soykırım Suçunun Önlenmesine

ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme (12 Ocak 1951), Her Çeşit Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Bildirisi (20 Kasım 1963), Her Çeşit Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (4 Ocak 1969, Türkiye bu sözleşmeyi 1972 yılında imzalamış, ancak 16 Haziran 2002'de onaylamıştır,³³ sözleşmeye ilişik beyan ve çekinceler konulmuştur), İşkence ve Diğer Zalimane; İnsanlık dışı ya da Küçültücü Muamele ya da Cezaya Karşı BM Sözleşmesi (Türkiye tarafından 21.4.1988 günlü ve 3441 sayılı Yasa ile, ihtirazi kayıtla onaylanması uygun bulunmuştur), Eğitim Alanında Ayrım Gözetilmesine İlişkin Sözleşme (22 Mayıs 1962), Sömürge Durumundaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri (14 Aralık 1960), Öğretim Alanında Ayrımcılığa Karşı Savaşım Sözleşmesi (14 Aralık 1960-UNESCO, bu sözleşmeye çekince konulamıyor, Türkiye onaylamamıştır³⁴), Apartheid Suçunun Ortadan Kaldırılmasına ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme (18 Temmuz 1976), Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (03.09.1981 günü yürürlüğe girmiştir, Türkiye bu Sözleşmeyi 11.6.1985 günlü ve 3232 sayılı yasayla onaylamıştır), Çocuk Hakları Sözleşmesi (BM Genel Kurulu'nca 20.11.1989 günü kabul edilmiş, 2.9.1990'da yürürlüğe girmiştir, Türkiye bu sözleşmenin onanmasını 09.12.1994 günlü ve 4058 sayılı yasayla uygun bulmuştur) şeklinde sayılabilir.

1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, azınlık haklarına dair bir düzenleme içermemektedir. Ancak 1947'de BM bünyesinde, İnsan Hakları Komisyonu'na bağlı olarak faaliyet gösterecek olan Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu ile Alt Komisyon çalışma grupları, dolayısıyla Azınlıklar Çalışma Grubu, Komisyonun daha ilk toplantısında oluşturulmuş³⁵ ve bu konuda görevlendirilmiştir.

Azınlıklar Çalışma Grubu, her yıl Alt Komisyon toplantısından önce, azınlık sorunlarının tartışıldığı bir forum niteliğinde toplanmaktadır. Burada, beş Alt Komisyon üyesi uzman raportör, BM

üyeleri devletlerin temsilcileri, Ekonomik ve Sosyal Konsey nezdinde danışmanlık statüsündeki hükümet dışı örgütler ve akademisyenler yer alır. Çalışma Grubu'nun amaçları, İnsan Hakları Komisyonu'nun 1995/24 sayılı kararında şu şekilde belirlenmiştir:¹⁶

- a) Ulusal veya Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi'nin uygulamada ne ölçüde gerçekleştirildiğini incelemek.
- b) Azınlıklar arasında ve azınlıklarla hükümetler arasında karşılıklı anlayışın geliştirilmesi dahil olmak üzere, azınlıkların dahil olduğu sorunlara olası çözüm yollarını incelemek.
- c) Gerektiğinde, ulusal veya etnik, dinsel ve dilsel azınlıklara mensup kişilerin haklarının korunması ve geliştirilmesi için daha ileri önlemlerin alınmasını tavsiye etmek.

Azınlık haklarına dair, uluslararası insan hakları hukuku içinde, evrensel nitelikte ve hukuki bağlayıcılığa sahip ilk düzenleme¹⁷ de, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca, 10 Aralık 1948'de kabul ettiği 217 C (III) sayılı kararıyla kurulan, İnsan Hakları Komisyonu¹⁸ ve 1947'de kurulmuş bulunup bu komisyona bağlanan, Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu¹⁹ ile Azınlıklar Çalışma Grubu'nun ürünü olan Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesidir.

Azınlık sorunlarının araştırılması ve çözümü ile görevlendirilmiş bulunan bu komisyonların çalışmalarının bir sonucu olarak, Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. Maddesi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca söz konusu sözleşmenin 16 Aralık 1966'da kabul edilmesi ve 1976'da yürürlüğe girmesiyle geçerliliğini kazanmıştır.

Hemen belirtmek gerekir ki Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler'de ilk kez, sözleşmede öngörülen hakların ve özgürlüklerin uygulanmasını gözetmek ve taraf devletle-

rin uygulamalarını izlemek üzere, İnsan Hakları Komitesi'nin kurulmasını öngörmesi yönünden de ayrı bir öneme sahiptir. Kurulan komite, kişilerden ve devletlerden gelecek yakınmaları incelemeye yetkili kılınmıştır (m. 28).²⁰ Ulusal egemenlik kavramını da tartışılır hale getiren bu yetki,²¹ esasen insancıl müdahale öğretisinin²² bir uzantısı olarak görülmelidir.

Türkiye, Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Sözleşmesi ile 1966 İkiz Sözleşmeleri'ni AB'ne üyelik süreci gelişmeleri çerçevesinde gündemine almıştır. İkiz Sözleşmeler 15 Ağustos 2000'de imzalanmış, 4 Haziran 2003'te onaylanmıştır. Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin (bu sözleşmeye Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi de denilmektedir) 27. maddesine bir çekince konulmuş, söz konusu çekince şu şekilde dile getirilmiştir: "Türkiye Cumhuriyeti, Sözleşme'nin 27. maddesini, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın ve 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ve Ek'lerinin ilgili hükümlerine ve usullerine göre uygulama hakkını saklı tutar."²³

27. madde ile; "Etnik, dinsel ya da dilsel azınlıkların bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup kişiler, kendi gruplarının diğer üyeleriyle birlikte toplu olarak, kendi kültürlerinden yararlanmak, kendi dinlerini açıklamak ve uygulamak ya da kendi dillerini kullanmak hakkından mahrum edilemezler," hükmü, sözleşmeyi onaylayan devletleri bağlayıcı bir kural olarak, uluslararası hukuktaki yerini almıştır.²⁴ Bu şekilde azınlıklara özel olarak, kültürel yaşamın grubun diğer mensupları ile birlikte canlı tutulması, kendi dinini tanıma ve icra etme, bir de kendi dilini kullanabilme teminatları sağlanmıştır.²⁵

Sözleşmeyi onaylayan taraf devletler, BM üyesi olsun ya da olmasın, öngördüğü rapor ve yakınmalara dayalı koruma yöntemleri ile uluslararası topluluğa ve diğer taraf devletlere karşı, iç hukukunun ve uygulamanın sözleşmeye uygunluğunu sağlamak için hukuksal bir sorumluluk yüklenmiş olmaktadır.²⁶ Uluslararası hukukta ve evrensel boyutta "azınlık" kavramının ilk kez kulla-

nıldığı Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesi²⁷ de bu şekilde, bağlayıcı bir niteliğe sahiptir. Sözleşme ve bu sözleşmeye bağlı protokollere, taraf devletlerin iç hukuklarında uyup uymadıkları, İnsan Hakları Komitesi'nce, taraf devletler tarafından sunulan raporlar (m. 40), diğer bir taraf devletin bildirim (m. 41) ve bireysel başvuruların (sözleşmeye ek Protokol 1) incelenmesi suretiyle denetlenmektedir.²⁸ Diğer bir devlet tarafından, İnsan Hakları Komitesi'ne yapılacak şikâyetlerin komitede değerlendirilebilmesi için, hakkında şikâyette bulunulan taraf devletin, bu yolla yapılacak şikâyetlerin komitede incelenmesini,²⁹ bir bildiriyle önceden kabul etmiş olması gerekir ki bu yöntem, genelde devletlerin tercih ettikleri bir durum değildir.

İnsan Hakları Komitesi'nin önüne gelen 27. maddeye ilişkin şikâyetler oldukça az sayıda olmakla birlikte,³⁰ bu başvuruların çoğu da yerli halklara ilişkindir. Ancak bunlar kendilerini azınlık olarak nitelemekten ziyade, bölgenin esas sahibi olmalarına dayanarak self-determinasyon hakkıyla temellendirilen şikâyetlerde bulunmaktadır. Komite ise bu başvuruları genelde 27. madde çerçevesinde inceleyip, ona göre sonuçlandırmaktadır. Buna göre incelenen bir kararında (26.03.1990) komite, bireysel başvuruların 6. ila 27. maddelerde düzenlenen haklar çerçevesinde yapılabilirliğini belirtmiştir. Dolayısıyla, self-determinasyonun kişisel başvuru konusu yapılamayacağı kabul edilmektedir.³¹

Yerli halkla ilgili bir başka başvurunun dayandırıldığı 6, 7. ve 9. madde ihlallerini komite, yapılan incelemelerinde saptamakla birlikte, olayı 27. madde ile de ilişkilendirmiştir. Buna göre; Kolombiya'da yerli bir grup olan Arhuaco toplumuna mensup üç liderin silahlı kuvvetlere mensup askeri güvenlik güçlerince kaçırılarak, işkence gördükten sonra öldürülmeleri ile ilgili olayda, 27.04.1992 tarih ve 006/1992 sayılı karar ile, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 6, 7. ve 9. maddeleriyle koruma altına alınan yaşam hakkı, işkence ya da zalimane, insanlık dışı muamele yasağı ve gözaltına alınmada uygulanacak temel kuralların ihlali

saptamaları yapılmış, bununla birlikte; 09.04.1997 tarihli 1583. toplantıda kabul edilen sonuç raporunda olayla ilgili olarak, yerli topluluğa mensup kişiler ile siyah azınlığa mensup olan kişilerin, MSHS'nin 27. maddesiyle düzenlenen haklarından tam olarak yararlanamadıkları ve ayrımcılığa maruz kaldıkları yönündeki bulgulara işaret edilmiştir. Komite ayrıca, yerli nüfusa mensup olanların ve siyah azınlıkların, özellikle sözleşmenin 26. ve 27. maddeleri çerçevesince haklarını garanti edecek önlemlerin alınması gereğini vurgulamıştır.³² Ancak Kolombiya, yerli halkı 27. madde anlamında azınlık olarak kabul etmemektedir.³³

Komitenin, ilgili taraflara incelemeleri sonucunda ilettiği ve sözleşmenin ihlali hallerini taraf devletten düzeltmesini istediği “görüşler”inin bağlayıcı olmadığı belirtilmektedir. Bu nedenle komite 1990'da aldığı bir kararla, kendi üyeleri arasından bir kişiyi “görüşler”in uygulanmasını izlemek için özel raportör olarak görevlendirmiştir. Karara göre, özel raportörün talebi halinde, taraf devletlerin sundukları bilgiler, İnsan Hakları Komitesi'nin yıllık faaliyet raporlarında yer alır ve sözleşmeyi ihlal ettiğine karar verilen devlet, altı ay içinde, ihlalini gidermek için aldığı önlemleri komiteye bildirmekle yükümlüdür.³⁴

27. maddede öngörülen azınlık himayesi, 17. yüzyıl başından beri gerekli görülen ve uygulanan azınlık himayesinin geliştirilmiş şekli addedilmektedir.³⁵

Alt komisyonun 1978'den itibaren, hem azınlık tanımını netleştirme çalışmaları hem de 27. maddeyi somutlaştırma çalışmaları ağırlık kazanmıştır. Bu sürecin ürünü de, hukuki bağlayıcılığa sahip olmasa da, sadece azınlık haklarını konu alan ilk uluslararası insan hakları belgesi olan ve azınlık haklarına dair yeni standartlar ortaya koyan, 18.12.1992 tarihli ve 47/135 karar sayılı “Ulusal veya Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirge”dir.³⁶ Bu bildirgede, azınlıklara mensup kişilerin sahip olması gereken haklar, ayrıntılı bir biçimde belirtilmiş ve devletlerin bu amaca yönelik olarak yasal ve diğer önlemlerle

ri alması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca bildirgenin 8. maddesinde, bildirmede yer alan herhangi bir hükmün, devletlerin siyasal bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve egemenliğine yönelik herhangi bir faaliyete imkân veren bir anlamda yorumlanamayacağı ifade edilmiştir³⁷. Bildirmede, pozitif ayrımcılık ilkesinin benimsendiği, öngörülen hakların bireysel statüde kabul edildiği ve 27. maddenin oldukça genişletilmiş bir hali olduğu belirlemeleri yapılabilir.³⁸ Ayrıca benimsenen pozitif ayrımcılık ilkesi gereği, devletlere bazı alanlarda daha aktif bir rol yüklenmektedir.

Son olarak Birleşmiş Milletler sisteminde azınlıklara sağlanan koruma alanları şu şekilde belirlenmektedir: Azınlıkların genositten korunması; mevcut azınlık grupların (dilsel, dinsel ya da etnik) korunması; dini hoşgörüsüzlüğün yasadışı kabul edilmesi; siyasi anlamda halk teşkil ettikleri oranda ve belli koşullar ve ilişkiler altında, yine belli bir ölçüde self-determinasyon alanı sağlanması; meslek, iş ve eğitim alanlarındaki özel önlemlerle bağlantılı olarak, ırk gruplarının ve etnik azınlıkların ve bu grup üyelerinin ırk ayrımcılığından korunması; mevcut dini, etnik ve dil azınlıklarının suni ve zorunlu asimilasyonunun yasaklanması; apartheidin, sistematik bir ırk ayrımcılığı modeli olarak ortadan kaldırılması.³⁹

Birleşmiş Milletler Örgütü, Örgüt'ün uluslararası statüye sahip olması, dolayısıyla ülkesel ya da bölgesel çıkar gütmeye zaafından, görece olarak, bağımsız hareket edebilme kabiliyeti ve objektif, genel hükümler üretebilmesi nedenleriyle azınlıklar ve tüm insanların faydasına, önemli bir dengeleyici çalışma platformudur.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Çalışmalarında Azınlık Hakları

Kuruluşu itibarıyla bir süreç olarak ele alınması gereken AGİT, 1973-1975 yılları arasında yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı sonunda, 35 katılımcı devletin imzaladığı Helsinki Sonuç Belgesi ile çalışmalarına başlamıştır.⁴⁰ AGİK adıyla, Doğu ve Batı Avrupa arasında karşılıklı diyalog süreci başlatan bir forum olma amacıyla başlayan girişim, 1994 Budapeşte Zirvesi uy-

gulama toplantısında, kurumsal bir niteliğe kavuşturularak, AGİT adını almıştır. Avrupa'da erken uyarı, çatışma önleme, çatışmalara son verme, kriz yönetimi ve çatışma sonrası rehabilitasyon sağlamak üzere bir işlev yüklenmiş bulunan AGİT⁴¹, 'sepet' olarak biliniyor adlandırılan, üç temel boyuta dayandırılmıştır. Bunlar; güvenlik, ekonomi ve insani boyuttur. Bu yapılanmada 'azınlıklar' elbette insani boyutta çalışmıştır.

AGİK'in ilk belgesi olan 1975 *Helsinki Nihai Senedi*'nde insan haklarına yönelik bir yenilik getirilmemiş, bu konudaki temel prensiplerin tekrarlanmasıyla yetinilmiştir. Belgenin farklı yanı, Evrensel Bildiri'de ve diğer insan hakları sözleşmelerinde/belgelerinde olduğu gibi doğrudan doğruya kişilere tanınan haklar değil, bu konuda devletlere düşen birtakım ödevler üzerinde durmasıdır.⁴² Ancak hemen belirtilmelidir ki Nihai Senet bir devletler hukuku anlaşması değil, sadece bir devletler hukuku dokümanıdır. Dolayısıyla, hukuki bağlayıcılığa haiz değildir.⁴³

Helsinki Nihai Senedi, 27. maddeye benzer bir düzenlemeyi de içermektedir.⁴⁴ Buna göre; ülkelerinde ulusal azınlıklar bulunan taraf devletlere, azınlık mensuplarının kanun önünde eşit olma hakkına saygı gösterme, bunlara insan hak ve özgürlüklerini fiilen kullanma olanaklarının sağlanması ve bu alandaki meşru çıkarlarının korunması yükümlülüğü öngörülmüştür.⁴⁵

AGİK sürecinde 1989 Viyana Belgesi ile ilk şeklini alan, daha sonra da özellikle 1991 Moskova Belgesi ile geliştirilen insani boyut mekanizması, katılımcı devletlerin AGİK belgelerinden kaynaklanan, insan haklarına ilişkin taahhütlerini uygulamalarını sağlamak amacıyla düzenlenmiştir.⁴⁶

1989 Viyana Belgesi'nin insan hakları alanına getirdiği en önemli sonucu, çok aşamalı bir konsültasyon ve denetim mekanizmasını kabul etmesidir. Bu mekanizmaya göre; taraf devletler, üye devletlerin bilgi edinme taleplerini cevaplandırmakla yükümlü kılınmakta, talep edilmesi halinde, somut durumlar da dahil olmak üzere, insan hakları sorunlarını görüşmek üzere iki taraflı

görüşmeler yapılması ve bu görüşmeler sonucu çözümlenemeyen durumların, diğer 33 devletin bilgisine sunulması, hatta sorunun insan hakları ile ilgili konferanslara getirilmesi imkânı öngörülmektedir.⁴⁷

1989'un sonlarında, Doğu Bloku ülkelerinin çözülmeye başlamasıyla etnik ve kültürel faktörlerin yeni tehditler oluşturmalarına dek AGİK, 1975 Helsinki Belgesi'ndeki azınlıkların genel insan hakları ilkeleri/kuralları ile korunması kısıtındaki klasik yaklaşımını korumuştur. Ancak 90'ların yeni yapılanmaları, AGİK'i klasik insan hakları konularını madde madde tekrarladıktan sonra, Avrupa çatısı altında imzalanmış olan ve azınlık haklarına dair özel düzenlemeler de içeren Kopenhag Belgesi'ne taşımıştır.⁴⁸ Belge 1990'a Kopenhag'da yapılan insani boyut konferansında, adalet ilkeleri, insan hakları, demokratik değerler ve ulusal azınlıklar gibi konuları içerdiği haliyle kabul edilmiştir.⁴⁹

29.06.1990 tarihli Kopenhag Belgesi'nde ulusal azınlıkların korunmasına ayrıntılı şekilde yer verilmiştir. Buna göre; "Ulusal azınlığın haklarına saygı gösterilmesi, bir devlette barışın, adaletin, istikrarın ve demokrasinin temel unsurudur." Belgede, ulusal azınlığa mensup kişilerin etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerini tam bir serbestiyle ifade edebilmeleri, geliştirebilmeleri, ana dillerini özel yaşamlarında ve kamu önünde kullanabilmeleri, devletlerin gerçekleştirmesi gereken temel ilkeler olarak değerlendirilmiştir. Burada öngörülen hakların, ülke bütünlüğüne yönelik bir girişime imkân veren bir anlamda yorumlanamayacağı da ayrıca belirtilmiştir.⁵⁰

Kopenhag dokümanı ile açıklık ilkesinin uygulanması ve insani boyut mekanizmasında sağlanacak olan işbirliğinde, kişiler, gruplar, organizasyon ve kurumların aktif katılımlarının önemi vurgulanmış, ilk kez Avrupa'daki azınlık ve ulusal gruplara, yaşadıkları ülke iradesinden bağımsız olarak kendilerini tanımlama şansı verilmiş, AGİK sürecine, egemen devletlerce temsil edilmeksizin, doğrudan katılma imkânı tanınmıştır.⁵¹

Kopenhag Belgesi, kabul edildikten sonra Yunanistan, Bulgaristan gibi bazı devletler, azınlıklarla ilgili bölümleri ne şekilde yorumladıklarını belirten beyanlarda bulunmuşlardır. Türkiye de “ulusal azınlık” kavramının, ikili veya çok taraflı uluslararası belgelerle statüleri belirlenen grupları kapsadığını ve bu belge düzenlemelerinin Anayasa ve iç mevzuat hükümleri uyarınca uygulanacağını bir bildirimle açıklamıştır.⁵²

Kopenhag Belgesi, bir Avrupa Konseyi belgesi olan, Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme’ye temel alınması yönüyle de önemli bir dokümandır.⁵³

AGİK’in 21.11.1990 tarihli “Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı,” AGİK Parlamenter Asamblesi Türk Grubu Başkanlığı’nın ifadesiyle “...bloklar arasındaki soğuk savaşı resmen sona erdirmesi, uluslararası ilişkilerde yeniden yapılanma sürecini başlatması nedenleriyle tüm dünya için bir dönüm noktası”⁵⁴ olarak kabul edilmektedir.

Paris Şartı’nda, insan hakları ve temel özgürlükleri, Helsinki Sonuç Belgesi’nden daha geniş ve daha kesin bir biçimde, yeniden, teker teker sayılmış ve bunlara mutlak saygı ve bağlılık gereği bir defa daha vurgulanmıştır. Ayrıca artık insan hakları konusunda, eskiden olduğu gibi değişik yorumlar ve farklı değerlendirmeler söz konusu değildir. Bütün insanların doğuştan sahip oldukları, vazgeçilmez haklar olarak nitelenen insan haklarıyla özgürlükleri korumanın ve bunlara işlerlik kazandırmanın, hükümetlerin başlıca sorumluluğu olduğu belirtilmiştir.⁵⁵ Bu temel görüş birliklerinin ışığında, Kopenhag Belgesi’ndeki azınlık haklarına ilişkin görüşler bu belgede de ana çizgileriyle yer almıştır.⁵⁶ Ayrıca Şartta, 1-19 Temmuz 1991 tarihleri arasında, ulusal azınlıklara ilişkin olarak işbirliğini geliştirmek, azınlık himayesini iyileştirmek için acil bir gereklilik bulunduğu belirtilerek, bu konuda çalışılmak amacıyla, Cenevre’de Milli Azınlıklar Uzmanlar Toplantısı’nın yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁷

Şartın öngördüğü Cenevre Toplantısı, Avrupa’da savaş sonrası ilk özel azınlık toplantısı olarak nitelenmektedir. Ancak döne-

min karışık siyasi ortamı dolayısıyla toplantı pek verimli bir forum oluşturamamış, farklı, yeni bir sonuç elde edilememiştir. Cenevre Dokümanı, AGİK üyesi devletlerin azınlıklarla ilişkilerinde, kendilerine esas alacakları bir dizi tavsiye öngörmekle sınırlı kalmıştır. Burada da AGİK'in azınlık haklarına dair geleneksel tavrı sürdürülmüş, 'azınlık mensuplarının hakları' vurgulanarak, bireysel haklar kabul edilirken, kolektif haklar söyleminden, azınlık grupların self-determinasyon talepleri karşısında, mevcut devlet düzenlerinin tehlike altına sokulmaması amacıyla kaçınılmıştır. Ancak, sadece grup halinde kullanılabilen haklara değinilmiştir.⁵⁸

Dokümanda, azınlıkların diskriminasyondan korunmasında etkinliğin, Kopenhag Belgesi'nde de öngörüldüğü üzere, demokrasi ve hukuk devleti ilkeleri ile sağlanabileceği, kuvvetler ayrılığı esasının yerleşiklik kazanmasıyla da azınlık haklarının varlığının mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Burada, azınlık mensuplarının içsel self-determinasyon hakları resmen kabul edildiği gibi, bunların kendi gruplarına dahil olan fakat diğer ülkelerde yaşayan kişi veya gruplarla sınır ötesi ilişki kurabilme hakları tanınmıştır. Doküman, özel olarak, Çingeneler'in mağduriyetine sebep olacak propagandalara karşı devletlere, yasal işlem yapma sorumluluğu yüklemiştir. Cenevre Dokümanı sonunda, insani boyut konusunun, 16.09.1991'de başlayacak olan Moskova Konferansı'nda tekrar ele alınması ve burada, mevcut insan hakları sisteminin azınlıklara yayılmasının, konferans gündemine tavsiye olarak getirilmesi karara bağlanmıştır.⁵⁹

Moskova Toplantısı'nda öncelikle, AGİK'in diğer tüm insani boyut dokümanları, özellikle Kopenhag Belgesi karar ve ilkelelerinin, katılımcı devletlerce sınırsız olarak gerçekleştirilmesi yükümlülüğü kabul edilmiştir.⁶⁰ Moskova Belgesi'nin insani boyut mekanizmasına getirdiği en önemli yenilik, insan hakları ihlallerini tarafsız uzmanlarca incelemeyi sağlayan düzenlemeler öngörmesidir. Bu uzman ya da raportörler, her katılımcı devletin belirlediği üç kişiden oluşan kaynak listeden ve insani boyutta uzman-

laşmış, görevlerini tarafsız bir şekilde yerine getirebilecek kişilerden seçilecek, bu şekilde bir uzmanlar komisyonu kurulacaktır.⁶¹

1992'de Helsinki'de yapılan, AGİK'in dördüncü izleme toplantısında AGİK, büyük ölçüde yapısal değişikliğe tabi tutulmuştur. Bütün kurum ve mekanizmaları, uyumsuzluk çözmeye yönelik olarak düzenlenmiştir. Burada, BM'in bir bölge teşkilatı olarak nitelendirilen AGİK bünyesinde azınlık konularını ele almak üzere, Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği kurulmuş ve 1992 Prag Belgesi ile oluşturulan⁶² Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi yeniden düzenlenerek, İnsani Boyut Mekanizması ile ilişkilendirilmiştir.⁶³

AGİK'in, katılımcı devletlerin "süreç" belgelerinden kaynaklanan taahhütlerini yerine getirmelerini denetlemede İnsani Boyut Mekanizması, dört aşamalı bir denetim sistemi öngörmektedir. İlk aşamada katılımcı devletlerden biri, diğer bir devletten insan hakları ihlalleri ile ilgili olarak, genel durum ya da spesifik bir olay hakkında bilgi isteyebilmektedir. Karşı tarafta bulunan devlet böyle bir durumda, on gün içinde yazılı bir cevap vermek zorundadır. Verilen bilginin yeterli görülmemesi halinde ikinci aşamaya geçilir ve bir hafta içinde bilgi istenen konular ikili görüşmelere açılır. Bu toplantılardan da verim alınamaması halinde ilgili devletin, sorunları diğer katılımcı devletlerin bilgisine sunmasına, son aşamada, izlenen süreç dahilinde çözülememiş olan sorunun, AGİK toplantıları nezdinde tartışılmasına varılır. İkili görüşmeler ile ilk iki aşamada tartışılan sorunların diğer katılımcı devletlerin bilgisine sunulmasında, Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu yardımcı görev üstlenmektedir.⁶⁴

Bir devlet kendiliğinden veya İnsani Boyut Mekanizması'nı devreye sokan devletin istemi üzerine, Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu'nun tuttuğu kaynak listeden, en fazla üç kişiden oluşacak bir uzmanlar komisyonu oluşturarak, ülkesine davet edebilir. Bu komisyonun çözüme kavuşamaması veya mekanizmayı işleyen devletin isteminin kabul edilmemesi hallerinde, bu devlet, en az

beş katılımcı devletin desteğiyle, bir AGİK raportörler komisyonu oluşturulmasını sağlayabilir ki bu durumda ilgili devlet, oluşturulan komisyonu ülkesine kabul etmek zorundadır. Böyle bir zorunluluk, İnsani Boyut Mekanizması devreye girmeden, yani doğrudan, en az dokuz devletin desteği ile ve AGİK insani boyut düzenlemelerinin uygulanmasının ciddi tehlike altında olduğu düşünülerek oluşturulan bir komisyonun ülkeye gönderilmesi halinde de söz konusu olur. İlgili devlet, örgütün açıklık ilkesi⁶⁵ gereği her türlü bilgi edinme yolunu açık tutmak durumundadır. Komisyon raporu ile ilgili devletin görüşleri ve alacakları önlemler ile ilgili açıklamalar, diğer katılımcı devletlere büro aracılığıyla iletilir. Kıdemli Memurlar Komitesi bu incelemeleri tartışma ve değerlendirme yetkisine sahiptir.⁶⁶

1992 Helsinki Belgesi ile kurulan Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği, ülkeler arasında veya bir ülke içinde çatışmaya yol açma ihtimali olan azınlık sorunlarını takip etmek ve gerek görülürse AGİK'in devreye girmesini sağlamak üzere, kıdemli memurlar komitesini bilgilendirmekle görevli bir erken uyarı ve önalma mekanizmasıdır. Komiserlik bir denetim mekanizmasından çok, azınlıklarla ilgili sorunların çatışmaya dönüşmesini engelleme amacıyla çözüm üretmeye, taraflar arasında diyalog ve işbirliği sağlamak amacıyla arabuluculuk yapmaya yönelik bir kurum olarak nitelenmektedir. Terör boyutunda yaşanan eylemlerin, Yüksek Komiserlik tarafından azınlık sorunu olarak ele alınmayacağına kararlaştırıldığı Helsinki Dokümanı'nda, terörü destekleyen kişi veya örgütlere karşı da netlikle, AGİK kapıları kapatılmıştır.⁶⁷

AGİT ya da eski adıyla AGİK belgeleriyle alınan kararların, görünürde yaptırım gücü bulunmamasına karşın psikolojik ve ülkelerin saygınlığını belirleyen tinsel yanı, devletleri bu kararlara uymaya zorlamaktadır.⁶⁸

Avrupa Konseyi Çalışmalarında Azınlık Hakları

Avrupa Konseyi, 5 Mayıs 1949'da, on Avrupa ülkesinin Londra'da imzaladıkları Avrupa Konseyi Statüsü ile kurulmuş-

tur. Şu anda 46 üyesi bulunan örgüte⁶⁹ Türkiye kurulduğu yıl üye olmuştur.⁷⁰

Avrupa Konseyi ilk olarak, 4 Kasım 1950'de İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Korumaya İlişkin sözleşme ya da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni, ek protokollerle birlikte kabul etmiş, Sözleşme, 3 Eylül 1953'te yürürlüğe girmiştir.⁷¹ Daha çok, kişinin negatif haklarına yer veren bu sözleşmeyi, sosyal ve ekonomik hakları içeren 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı izlemiştir.⁷²

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin getirdiği yenilik, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kuruluşunu öngörmek suretiyle sözleşmeye uygunluk denetimine olanak tanımış olmasıdır. Burada ayrıca, devletten devlete veya bireyden devlete karşı başvuru yolları da öngörülmüştür.⁷³

Denetim sistemi, 11 Mayıs 1994'te kabul edilen ve 1 Kasım 1998'de yürürlüğe giren 11 sayılı protokol ile yeniden yapılandırılmış, tek ve sürekli bir mahkeme sistemi getiren bu protokolle; 2, 3, 5, 8, 9 ve 10 sayılı protokoller yürürlükten kalkmıştır.⁷⁴

Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ve 1952 tarihli ek protokolü 18.05.1954'te 6366 sayılı yasayla, öteki ek protokollerin çoğunu da (1, 2, 3, 4, 5, 8, 11) farklı tarihlerde onaylamıştır. Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na kişisel başvuru hakkını ilk kez 22.1.1987'de 87/11439 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kabul etmiş, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin bağlayıcı yetkisini ise 25.09.1989'da tanımıştır.⁷⁵

Avrupa Konseyi, genel insan hakları hukukuna pozitif kaynaklık yapan, bölgesel düzeyde ve oldukça önemli görülen bir yapılanma iken, azınlıklarla ilgili sorunlara, kuruluşundan (bölgesel bazda oldukça yoğun bir biçimde yaşanmasına rağmen) 1990'lara kadar mesafeli durmayı tercih etmiştir. Bu arada konuya dair birkaç girişim olmuşsa da esas etkin gelişmeler bu tarihten itibaren, Avrupa'da meydana gelen etnik çatışmaların ve devletlerin yıkılmaya varan tehlikelerle karşılaşmasından sonra gerçekleşmiştir.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 1961'de kabul ettiği 285 sayılı tavsiye kararıyla, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ni ulusal azınlıklara, kendi kültürlerine sahip olmalarını, kendi dillerini kullanmalarını, kendi okullarını açmalarını ve istedikleri dilde eğitim görmelerini sağlayacak, AİHS'ne ek bir protokol hazırlamaya davet etmişti. Ancak Bakanlar Komitesi'nin ek bir protokol projesi hazırlamakla görevlendirdiği uzmanlar komitesi, 1973'te böyle bir protokole hukuki açıdan gereksinme bulunmadığı sonucuna varmıştı. Daha sonra Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi 1990'da 1134 sayılı, 1993'te 1201 sayılı tavsiye kararlarıyla, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nden tekrar, ulusal azınlıkların korunmasını öngören AİHS'ne ek bir protokol hazırlanmasını istemiştir. Parlamenter Meclisi'nin söz konusu tavsiye kararında ayrıca, ulusal azınlık kavramının tanımı örgüt içinde ilk kez yapılarak, kapsamı da ayrıntılarıyla belirlenmekteydi.⁷⁶

Milli azınlıkların korunması konusu, Ekim 1993'te, Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin devlet ve hükümet başkanlarının (Türkiye dahil) katılımıyla Viyana'da yapılan toplantıda da gündeme geldi. 9 Ekim'de kabul edilen Bildiri'de, "Ulusal Azınlıklar" başlığı altında hazırlanan Ek II'de; "devletlerin, ulusal azınlıklara mensup kişilere, din, gelenek ve göreneklerini koruma, kültürlerini geliştirme, kendi dillerini özel yaşamlarında ve kamusal alanlarda konuşabilme ve bazı şartlar altında kamu makamlarıyla ilişkilerinde kendi dillerini kullanabilme olanağını sağlamakla yükümlü oldukları" ifade edilmiştir. Bildiri ile ulusal azınlıkların korunmasına yönelik olarak Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, Avrupa Konseyi'ne üye olmayan devletlerin de imzasına açık bir "Çerçeve Sözleşme" ve AİHS'ni tamamlayan ek bir protokol hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bildiride ayrıca, ulusal azınlığa mensup kişilere tanınacak hakların "ülke bütünlüğüne ve ulusal egemenliğe saygılı kalınması" çerçevesinde söz konusu olabileceği de vurgulanmıştır.⁷⁷

Viyana Bildirisi ile hazırlanması kararı alınan "Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme," 10 Kasım

1994'te Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nce kabul edilerek, 1 Şubat 1995'te Strasbourg'da imzaya açılmıştır. Sözleşme, üç yıl sonra 1998'de ve yine 1 Şubat'ta, 12 devletin onayıyla yürürlüğe girmiştir. Avrupa Konseyi üyesi olmayan ülkelerin de imzasına açık olan Çerçeve Sözleşme,⁷⁸ Mart 2007 itibariyle, Avrupa Konseyi üyesi 46 devletten 38'i tarafından imzalanmış ve onaylanmış, dört üye ülke tarafından imzalanmış fakat onaylanmamıştır. Andorra, Fransa, Monaco ve Türkiye ise sözleşmeyi imzalamamış ve onaylamamıştır. Montenegro, Konsey'e üye olmadığı halde anlaşmayı onaylamış bulunan tek ülkedir.⁷⁹

Çerçeve Sözleşme'de yer alan hükümler, doğrudan doğruya uygulanacak kurallar niteliğinde değildir. Sözleşme, Açıklayıcı Rapor'unda da belirtildiği üzere, devletlerin, ulusal azınlıkların korunması için gerçekleştirmeyi kabul ettikleri hukuki ilkeleri, hedefleri belirleyen, programatik hükümler içermektedir.⁸⁰ Dolayısıyla burada öngörülen denetim sistemi, bu tür sözleşmelerde olduğu üzere, sınırlı niteliktedir.⁸¹

Çerçeve Sözleşme'de ulusal azınlıkların tanımı yapılmamıştır. Dolayısıyla kapsamı net olmayan ulusal azınlık kavramını, sözleşmeye onay veren devletlerden on ikisi, Avrupa Konseyi Genel Sekreterliği'ne yaptıkları yazılı birer bildirimle, Çerçeve Sözleşme'yi uygulayacakları azınlık niteliklerini açıklayarak, belirgin hale getirmişlerdir. Bu devletlerden Almanya yaptığı bildirimde; Çerçeve Sözleşme'nin "ulusal azınlık" kavramını tanımlamadığını, bu nedenle sözleşmeyi onaylayan devletlerin, sözleşmeyi uygulayacakları grupları belirleme hakkına sahip olduğunu ifade etmiş ve Almanya'nın, ulusal azınlık olarak kabul ettiği, Almanya vatan-daşı olan belli grupları tek tek sıralamıştır. Böylece Almanya, ülkesindeki Türklerin, Çerçeve Sözleşme kapsamında korunmayacağını dolaylı olarak bildirmiştir.⁸²

Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme'de, ulusal azınlıkların korunmasına yönelik ilkeler, bir bakıma azınlık hakları diyebileceğimiz hükümler, şu şekilde özetlenebilir:⁸³

- a. Azınlık ve çoğunluk arasında eşitliğin sağlanması: Bu madde devletlere, ulusal azınlık mensubu kişilerle, diğer vatandaşlar arasında kanun önünde ve kamu yaşamında eşitliğin sağlanması yükümü ile ayrımcılık yasasını getiriyor. (m. 4/1).
- b. Ulusal azınlık mensubu kişilerin kimliklerinin, asimilasyona karşı korunması: Sözleşmeye taraf olan devletlere, ülkelerindeki ulusal azınlıkların kültürel kimliklerini yaşatmaları, geliştirmeleri ve kimliklerinin asli unsurlarını (din, dil, gelenekler, kültürel miras) korumaları için gerekli koşulları sağlama görevi yüklenmektedir. (m. 5-6).
- c. Ulusal azınlıklara mensup kişilerin toplanma, örgütlenme, ifade, düşünme, vicdan ve dini inanç özgürlüğüne saygı gösterilmesi. (m. 7-8-9).
- d. Ulusal azınlıkların kendi dillerini kullanması: Bu grupta, azınlık mensubu her kişinin, kendi dilini özel ve kamusal alanlarda kullanabilmesinin sağlanması, tabela, yazı ve kamuya açık özel nitelikli diğer açıklamalarda, azınlık dilini kullanma hakkının yasal sınırlar dahilinde sağlanması, taraf devletlerin yükümlülükleri arasına sokulmaktadır. (m. 10-11).
- e. Ulusal azınlık dilinde düşüncüyü açıklama özgürlüğü: Sözleşme'ye taraf devletler, bu hüküm ile; ulusal azınlığa mensup her kişinin, azınlık dilinde görüş edinme, haber ve fikir alma ve verme hürriyetinin, ifade özgürlüğü hakkında içerildiğini kabul ederler. Taraflar ayrıca, ulusal azınlıkların kitle iletişim araçlarını kurup kullanmalarını engelleyemezler. Taraf devletlerden taahhüt etmeleri beklenen bu haklar, özellikle kitle iletişim araçlarının kullanılması konusunda, taraf devletin yasal çerçevesine dayanılarak, hakkın belli izinlere bağlanması yolu açıktır. (m. 9).
- f. Ulusal azınlığa mensup kişilerin, özel eğitim kurumlarını kurabilmesi ve yönetebilmesi: Çerçeve Sözleşme ile

bu hak da koruma altına alınmış ve aynı zamanda taraflara, bu hakkın kullanımında mali bir yükümün getirilemeyeceği de kayda alınmıştır. (m. 13).

- g. Ulusal azınlık dilini öğrenme hakkı: Bu madde ile ulusal azınlığa mensup her kişinin, kendi dilini öğrenme ve gereken şartlar (yeterli talep gibi) sağlandıktan sonra bu dilde eğitim görmelerinin, resmi dilin öğrenilmesi ya da bu dilde eğitim yapılması saklı tutularak, taraf devletlerin yükümlülükleri arasında olduğu kabul edilmiştir. (m. 14).
- h. Ulusal azınlıklara mensup kişilerin kültürel, sosyal ve ekonomik yaşama ve özellikle onları ilgilendiren kamusal işlere katılımı: Bu madde, konunun egemenlikle ilişkisi nedeniyle çok net düzenlenmemiştir. Ancak sözleşmeye taraf devletlerin, gerekli koşulları sağlamayı taahhüt edecekleri belirtilmiştir. (m. 15).
- i. Ulusal azınlığın nüfus oranını değiştirecek önlemlerden kaçınılması: Taraf devletler, ulusal azınlıklara mensup kişilerin yaşadıkları bölgelerde nüfus oranlarını değiştiren ve bu Çerçeve Sözleşme’de yer alan ilkelerden kaynaklanan hak ve özgürlükleri sınırlamayı amaçlayan önlemleri almaktan kaçınırlar. (m. 16).
- j. Ulusal azınlığa mensup kişiler, aynı kimlikteki kişilerle sınır ötesi ilişki kurabilme ve hem ulusal hem de uluslararası düzeyde hükümet dışı kuruluşların faaliyetlerine katılabilme hakkına sahiptirler. Bu hüküm ile barışçıl kullanılan böyle bir hakka, taraf devletler müdahale etmemeyi taahhüt ederler. (m. 17).

Çerçeve Sözleşme’nin, taraf devletlerin hazırlayacağı uygulama raporlarına dayanan sınırlı bir denetim mekanizması vardır. 24, 25 ve 26. maddelerle⁸⁴ düzenlenen sisteme göre; her taraf devlet, kendisi açısından Çerçeve Sözleşme’nin yürürlüğe girişini izle-

yen bir yıl içinde, sözleşme ilkelerini hayata geçirmek için aldığı tüm önlemleri, özellikle yasama önlemlerini, Avrupa Konseyi Genel Sekreteri'ne iletmek zorundadır. Bu raporlar üzerinde denetimi yapacak olan organ Bakanlar Komitesi ve ona yardımcı niteliğinde, ulusal azınlıkların korunması alanında uzman kişilerden oluşan bir Danışma Komitesi'dir. Ancak bu komitelerin yaptığı denetim, taraf devletlerin aldıkları önlemlerin uygunluğunu değerlendirmekle sınırlıdır. Bu şekilde amaçlanan unsurun, yaptırımlı bir denetim mekanizması getirmek yerine, devletlerin sözleşmeyi onaylamalarının kolaylaştırılması olduğu şeklinde yorumlanabilir.⁸⁵

Denetim yetkisinin izleme düzeyinde olması, onun "etkin olmayan,"⁸⁶ "gevşek"⁸⁷ bir denetim mekanizması olarak değerlendirilmesine, yetkinin siyasi bir organ olan Bakanlar Komitesi'ne verilmiş olması ise mekanizmanın "siyasi"⁸⁸ olarak yorumlanmasına neden olmaktadır.

Çerçeve Sözleşme, bireyler tarafından doğrudan talep edilecek biçimde hakları düzenlememektedir. AİHS'nden farkı da budur. Sözleşmeyle, ilgili hakların doğrudan sayılmasından çok, taraf devletlerin o hakların tanınması, korunması ve geliştirilmesinde etkin önlemler almalarına yönelik üstlenimleri/taahhütleri öne çıkarılmaktadır. İlgili maddeler bu açıdan, Açıklayıcı Metin paragraf 11'de de ifade edildiği gibi, "program hüküm" niteliğindedir. Dolayısıyla bu hükümler, doğrudan uygulanabilir olmayıp, taraf devletlere belli bir taktir yetkisi/payı tanıyarak, gerekli önlemleri alma yükümlülüğü getirmektedir.⁸⁹

Azınlık haklarına dair Avrupa Konseyi'nin bu çalışmada ele alınacak diğer bir önemli belgesi "Azınlık veya Yerel Dillerin Avrupa Şartı"dır. 5 Kasım 1992 tarihinde Strasbourg'da imzaya açılan ve Avrupa Konseyi'ne üye olan beş devletin onayından sonra, 1 Mart 1998'de yürürlüğe giren "Azınlık veya Yerel Dillerin Avrupa Şartı" ile azınlık ve yerel dillerin özel ve kamu yaşamında, eğitim alanında, yargıda, yönetsel ilişkilerde, basım ve yayın hayatında, kültürel, sosyal ve ekonomik aktivitelerde kullanılması ve

bunlara ilişkin olarak, şartı onaylayan devletlerin yükümlülükleri, Çerçeve Sözleşme'ye göre çok daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Azınlık veya yerel diller deyiminden ne anlaşılması gerektiği şartın 1. maddesinde tanımlanmıştır. Şartta öngörülen hükümlerin, kişilere, devletin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine karşı bir faaliyette veya girişimde bulunma hakkını vermediği de 5. maddede özellikle vurgulanmıştır.⁹⁰

Şartın ilk maddesi ile öncelikle, bölgesel dil ya da azınlık dilleri deyimlerinden ne anlaşılması gerektiği belirlenmiştir. Buna göre, "bir devletin belirli bir bölgesinde, o devletin geriye kalan nüfusundan sayıca daha küçük bir grup oluşturan vatandaşları tarafından geleneksel olarak konuşulan; ve devletin resmi dil(ler)inden farklı olan diller" bölgesel dil veya azınlık dilleridir. Devletin resmi dil ya da dillerinin diyalektleri ile göçmenlerin dilleri bu tanımın dışında tutulmuştur.⁹¹

Şartta öngörülen denetim mekanizması, Çerçeve Sözleşme'ye benzer bir sistemde ve 4. bölümde düzenlenmiştir. Buna göre;⁹² şarta taraf olan devletler, bu şart hükümleri gereğince yürüttükleri politika ve aldıkları önlemleri, düzenli aralıklarla ve Bakanlar Komitesi'nin belirleyeceği biçimde, bir rapor halinde Avrupa Konseyi Genel Sekreteri'ne sunacaklardır. İlk rapor, taraf devlet açısından şartın yürürlüğe girmesini izleyen bir yıl içinde, sonraki raporlar ise üç yılda bir sunulacak, ayrıca bu raporlar taraf devletçe kamuoyuna da açıklanacaktır.

Genel Sekretere sunulan raporlar, oluşturulacak bir Uzmanlar Komitesi'nce incelenirler. Uzmanlar Komitesi, şarta taraf devletlerin göstereceği, şartta ele alınan konularda en üst düzeyde bilgi sahibi ve uzmanlığı kabul edilmiş kişilerden oluşacak aday listesinden, Bakanlar Komitesi'nin atayacağı ve her taraf ülkeden bir üyenin bulunacağı şekilde oluşturulur. Uzmanlar Komitesi, incelemeleri sonucunu bir rapor ile Bakanlar Komitesi'ne iletir ve bu rapora, taraflardan istenen açıklamalar eklendikten sonra rapor, Komite tarafından kamuoyuna açıklanabilir. Avrupa Konseyi

Genel Sekreteri, şartın uygulanmasına ilişkin olarak Parlamenter Meclisi için iki yılda bir ayrıntılı rapor hazırlar.

Türkiye, Azınlık veya Yerel Diller Avrupa Şartı'nı imzalamamıştır. Avrupa Konseyi'ne üye 46 devletten 32'si şartı imzalamış ve bunlardan 21'i onaylamıştır. Yine Montenegro Konsey'e üye olmadığı halde şartı imzalamış ve onaylamıştır.⁹³

TÜRKİYE'DE AZINLIK HAKLARININ KORUNMASI

Türkiye'de azınlıklar ve hakları konusunda temel metin Lozan Barış Anlaşması olup,⁹⁴ Türkiye'de hukuki olarak azınlıklara özel korumalar, haklar veya özgürlükler tanınmamıştır. Bu konuda iç hukuk sisteminde daha çok, azınlık yaratma ve ülkenin bütünlüğüne karşı bir atak kaygısı ile kısıtlanan bir azınlık rejiminden söz edilebilir. Eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı çerçevesinde tüm vatandaşların hak ve özgürlükleri korunurken, azınlıklar için herhangi bir istisna getirilmeyerek, bunların da aynı hak ve özgürlüklerden yararlanması kabul edilmektedir. Ancak Lozan, azınlık vatandaşlar için bu tür pozitif haklar öngörmektedir.

Lozan Anlaşması ile sınırlı tutulan, devletin resmi kabulüne haiz azınlık gruplar için, günümüzde geçerliliğini hâlâ koruyan bu anlaşma gereğince ve usulünce bir hukuki koruma sağlanmaktadır. Söz konusu azınlık gruplar, Lozan ile din ölçütüne⁹⁵ göre belirlenmiş olup, burada etnik ölçütten özellikle kaçınılmıştır. Lozan görüşmeleri sırasında karşı tarafın "azınlıklar" kavramı, Türk tarafının ise "gayrimüslim azınlıklar" kavramı üzerinde durması tesadüfi değildir. E.Kaptan'a göre bu konudaki ayrı tutumlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin birlik ve bütünlük kaygısı ile İngiltere'nin Ortadoğu'da Kürdistan'ın kurulmasını sağlamak yoluyla elde edeceği petrol hesapları arasındaki çatışmaya dayanmaktaydı.⁹⁶ Olağan biçimde/olması gerektiği gibi, pragmatik siyasi öngörüler, Lozan'da azınlıkların belirlenmesi hususunda kurucu güç olmuştur.

Lozan'da azınlık unsurlar olarak gayrimüslimlerin görülme gerekçesi, konuya dair özel olarak oluşturulan ve 14 Aralık 1922'de

çalışmalarına başlayan, Azınlıklar Alt Komisyonu'nun 18 Aralık 1922 tarihli oturumunda Rıza Nur Bey tarafından şöyle ifade edilmiştir: “Tarih, Türkiye’de azınlıklar sorununa, her zaman, Müslüman-olmayanların konu olduğunu göstermektedir; bu yüzden, biz de Misak-ı Milli’imizde bu kelimeyi bu anlamda anladık.”⁹⁷

Azınlık Haklarının Lozan Anlaşması Çerçevesinde Korunması

Lozan Barış Anlaşması, Türkiye ile Müttefik Devletler arasında, 20 Kasım 1922’de başlayan ve 4 Şubat 1923-23 Nisan 1923 arasında kesintiye uğrayan uzun görüşmeler sonucunda, 24 Temmuz 1923’te imzalanmıştır.⁹⁸ Bu Konferans’ta Türkiye’nin karşısında; İngiltere, Fransa, Japonya, İtalya, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan yer almıştır. Açılış töreni 20 Kasım 1923’te yapılan konferans, 21 Kasım’da başlamıştır. Yapılan genel oturumda sınırlar ve boğazlar, azınlıklar ve yabancı hakları, mali ve ekonomik sorunlar üzerine olmak üzere üç komisyon seçilmiştir.⁹⁹

Lozan görüşmelerinin ilk bölümü, Yunanistan-Türkiye ilişkilerini düzenlemiştir. Belirlenen milli sınırlar dahilinde kalan Yunanlılar ile Yunanistan sınırları dahilinde kalan Türkler için öngörülen mübadele ölçütü, Yunanistan tarafından önce etnik türdeşlik unsuruna dayandırılmak istendiyse de daha sonra böyle- si bir girişimin daha ağır maliyetleri olabileceği öngörüsüyle, İstanbul’da yaşayan Rumlar ile Batı Trakya’da yaşayan Türkler, mübadele dışında tutulmuştur.¹⁰⁰

Lozan’da kabul edilen mübadele ile dünya tarihinde ilk kez insanlar, resmi, hukuki bir uygulamayla zorla yerlerinden edilmişlerdir.¹⁰¹ İsmet Paşa’nın da görüşmeler sırasında belirttiği gibi, bu acı ve zorluk dolu durumun bir de, bir halkı bütünüyle yerinden oynatmanın imkânsızlığı dolayısıyla, “geride kalanlar” yönü olacaktır ki, bu da azınlıklar sorununa tekabül eder.¹⁰²

30 Ocak 1923’te Yunanistan ile “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme Protokol” imzalanmıştır. Buna göre, Türkiye’de yerleşmiş bulunan Türk uyruklu Rum Orto-

doklar ile Yunanistan'da yerleşmiş bulunan Yunan uyruklu Müslümanlar'ın, 1 Mayıs 1923 itibarıyla, zorunlu mübadelesi kararlaştırılmıştır. Mübadele dışında bırakılan vatandaşlar, 30 Ekim 1918'den önce İstanbul belediye sınırları içinde yerleşmiş (établi) olan Rumlar ile Batı Trakya Türkleri'dir. Sözleşme gereğince kurulan ve her iki tarafın da katıldığı uluslararası karma komisyon, Ekim 1923'ten sonra çalışmalarına başlamış, ancak établi-yerleşik sözcüğünün kapsam ve içerik belirsizliği, Yunanistan'ın 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'da bulunan tüm Rumlar'ın yerleşik sayılması gerektiğinde ısrar etmesi ve Türkiye'nin kavramı kendi yasalarına göre yorumlamak istemesi nedenleriyle karmaşaya neden olmuştur. Anlaşmazlığın çözümü için başvurulmuş Milletler Cemiyeti, anlaşmazlığı bir süre için çözemeyen Yunanistan, Batı Trakya Türkleri'nin mallarına el koyarak, buralara Türkiye'den gelen Rumlar'ı yerleştirmeye başlamıştır. Türkiye de bunun üstüne, İstanbul'daki Rumlar'ın mallarına el koyarak, Yunanistan'dan gelen Türkler'i buralara yerleştirir. 1930'da "dostluk, tarafsızlık, uzlaşma ve hakemlik anlaşmaları"nın yapılmasına kadar bu tür sorunlar devam etmiştir.¹⁰³

Lozan Anlaşması'nda, Sevr'in aksine, azınlıkların korunması ayrı bir bölüm olarak değil, Siyasal Hükümler bölümü içinde bir kesim olarak, 37 ile 45. maddeler arasında düzenlenmiştir.¹⁰⁴

Lozan Barış Anlaşması'nda öngörülen azınlık koruması, dönemin iki yönlü koruma sağlayan sistemine uygun olarak düzenlenmiştir. Buna göre azınlıklar için hem hiçbir ayrıma maruz kalmadan, tüm vatandaşlarla eşit hak ve özgürlükler tanınması (negatif haklar), hem de bu azınlık grupların kendi dil, gelenek ve kültürlerini sürdürmelerini sağlayacak birtakım özel haklar (pozitif haklar ya da grup hakları) tanınması yoluyla, gerçek eşitliğin sağlanması amaçlanmıştır.¹⁰⁵

Anlaşmanın 37. maddesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne 38. maddeden, 44. maddeye kadar olan maddelerin içerdiği hükümlerin,¹⁰⁶ temel yasalar olarak tanınması ve hiçbir kanun, yö-

netmelik (tüzüük) ve resmi işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmaması ile yine hiçbir kanun, yönetmelik (tü-zük) veya resmi işlemin, söz konusu hükümlerden üstün sayıl-maması yükümlülüğünü getirmektedir. Bu hükümle Türkiye’de azınlık hukukunda Lozan Anlaşması üstün norm niteliğine bü-rünmüştür.

Temel hak ve özgürlüklerin ayrımcılık yasağı esasına göre tanınmasını konu alan madde 38’e göre; Türk Hükümeti, Türki-ye’de oturan herkesin, doğum, milliyet, dil, soy ya da din ayrımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksik-siz olarak sağlamayı yükümlenir. Bununla birlikte, Türkiye’de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açıkça isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır. Müs-lüman olmayan azınlıklar, tüm Türk uyruklarına uygulanan ve Türk Hükümeti’nce, ulusal savunma amacıyla ya da kamu düze-ninin korunması için, ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alı-nabilecek tedbirler saklı kalmak koşuluyla, dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır.

Madde 39’da öncelikle, Müslüman olmayan azınlıklara mensup olan Türk uyruklular için, Müslümanların yararlandıkları tüm yurttaşlık hakları ile siyasal haklardan yararlanma güvence-si getirilmiş, ardından, Türkiye’de oturan herkesin, din ayrımı gö-zetilmeksizin, kanun önünde eşit kabul edileceği hükmedilmiştir. Din, inanç veya mezhep ayrılığı, hiçbir Türk uyruğunun, yurttaş-lık hakları ve siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır. Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel ve ge-rekse ticari ilişkilerinde, din, basın veya her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasında hiçbir kısıt-lama konulmayacaktır. Ayrıca, devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçe’den başka bir dil konuşan Türk uyruklarına,

mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

Madde 40'a göre; Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklardır. Özellikle, giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

Madde 41, genel ya da kamusal eğitim hususunda Türk Hükümeti'ni, Müslüman olmayan uyrukların önemli oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına, ilkokullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterme sorumluluğu yüklenmektedir. Ancak bu hükmün, Türk Hükümeti'nin söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacağı da burada ayrıca kaydedilmiştir.

Yine bu madde gereğince, Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda buldukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıkların, devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da diğer bütçelerde, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğine uygun ölçülerde katılmaları öngörülmüştür. Ayrıca bu paraların ilgili kurumların temsilcilerine teslim edilmesi kaydedilmiştir.

Madde 42'ye göre; Türk Hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile durumlarıyla (statüleriyle, aile hukukuyla) kişisel durumları (statüleri, kişi halleri) konusunda, bu sorunları, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverecek tüm tedbirleri almayı kabul eder. Bu tedbirler, Türk Hükümetiyle ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda tem-

silcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenecektir. Şayet anlaşmazlık çıkarsa, Türk Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupalı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst hakem atayacaklardır. 42. maddenin bu fıkrası, azınlık unsurların Türk Medeni Kanunu'na tabi olmayı talep etmeleri sonucu, yürürlük görmemiştir.

Maddenin son fıkrasına göre ise; Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din ve hayır işleri kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki diğer özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Madde 43; söz konusu azınlıkların Türk uyruklu mensuplarının, inançları veya dinsel ayinlerine aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanılmamasını, ayrıca hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri nedeniyle haklarını yitiremeyeceklerini güvence altına almaktadır. Ayrıca bu hükmün, söz konusu Türk uyruklarının, kamu düzeninin korunması için diğer Türk uyruklarına yüklenen yükümler dışında tutulacağı anlamına gelmediği de kaydedilmiştir.

44. madde ile bu kesimin bundan önceki maddelerindeki hükümlerin, Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümlülükler getirdikleri ve bunların MC'nin güvencesi altına konulmaları taahhüdü kaydedilmiştir. Böylece Lozan Anlaşması'nda azınlıklar konusunda, Milletler Cemiyeti'ne yetki tanınmıştır.¹⁰⁷ Öyle ki yine bu maddeye göre, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin çoğunluğunca uygun görülmedikçe, söz konusu hükümler değiştirilemezler. Bu madde ile, İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya'ya da Milletler Cemiyeti Meclisi'nin çoğunluğunca kabul edilecek herhangi bir değişikliği

reddetmeme yükümlülüğü getirilmiştir. Maddenin önemli hükümlerinden bir diğerine göre; Türk Hükümeti ile imzacı diğer devletlerden biri ya da Milletler Cemiyeti'ne üye başka bir devlet arasında, bu ve diğer maddelerle ilgili herhangi bir uyuşmazlık halinde, Milletlerarası Sürekli Adalet Divanı yetkilidir. Bu yetki günümüz için Adalet Divanı tarafından kullanılabilir.¹⁰⁸ Bu arada belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılması 18 Temmuz 1932'de gerçekleşmiştir.¹⁰⁹

45. madde bu kesimde Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlık vatandaşlarına tanıdığı hakların, Yunanistan tarafından da kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınması hükmünü getirmiştir. Böylece mübadele dışında tutulmuş bulunan Batı Trakya azınlıklarının hakları da güvence altına alınmıştır.¹¹⁰

Lozan Anlaşması, daha önce Yunanistan ile Türkiye arasında, azınlıkların korunmasını öngören anlaşmaları sona erdirmemektedir. Bu, öncelikle anlaşmada böyle bir hükmün olmaması, daha sonra da önceden akdedilmiş bulunan anlaşma hükümleri ile Lozan hükümlerinin çelişkili olmaması nedeniyle, bu anlaşmaların birlikte uygulanmalarını sağlayacak bir durumdur.¹¹¹

Bunca hukuki korumaya rağmen, Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlıklarının şiddetli baskılarla asimile edilmeye çalışıldığı, Türkiye Rumları'nın ise dönem dönem yoğun ayrımcılık politikalarına maruz kaldığı bilinen bir gerçektir. Bu nedenle, hukukun gereklerini yerine getirmede, yürütme makamlarına önemli sorumluluklar düşmektedir.

Lozan Anlaşması, günümüzde de geçerliliğini koruması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Yukarıda açılımını ayrıntılarıyla gördüğümüz üzere anlaşma, azınlık statüsündeki yurttaşları çok kapsamlı olmamakla beraber, gayet yeterli bir koruma şemsiyesi altına almaktadır. Esasen metnin ilk iki maddesi açıkça genel bir yurttaş hakları koruması da öngörmektedir. Ancak anlaşma hükümleri iç mevzuat için üstün norm niteliğinde olmasına karşın, uygulamada tüm hükümlere aynen riayet edildiği tartışma götürür bir gerçekliktir.¹¹²

Azınlık Haklarının Anayasa ve Yasalar Çerçevesinde Korunması

Türkiye’de 1961 Anayasası’nın 2. maddesi ile çoğunluk iradesinin her şeyi yapabileceği, hiçbir sınırla kayıtlı olmaksızın toplumu istediği gibi yönetebileceği esasına dayanan “mutlak demokrasi” anlayışı reddedilerek, insan haklarına dayanan, “hürriyetçi demokrasi” anlayışı benimsenmiştir. Bu anlayış doğrultusunda egemenliğin kullanılması düzenlenirken, siyasi partiler için de tüzük, program ve faaliyetlerinde demokratik ve laik cumhuriyet ilkeleri ile devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne uygun olma yükümü öngörülmüştür. Aksi tutum içine giren partiler için ise Anayasa Mahkemesi’nin kapatma kararı alabileceği kaydedilerek, Anayasa’nın sağladığı düzen korunmak istenmiştir.¹³

1961 Anayasası ile 1982 Anayasası arasında keskin bir anlayış değişimi yaşanmış, 1961 Anayasası’nın 2. maddesinde temel ilke olarak kabul ettiği “insan haklarına dayanan devlet” idesi, 1982 Anayasası’nda “insan haklarına saygılı devlet” söylemine dönüşmüştür. Konumuz açısından ayrı bir önemi olduğuna inandığımız bu ilkeyi karşılaştırmalı olarak açıklamakta fayda görülmektedir: M. Soysal’ın belirttiği üzere, insan haklarına dayanan devlet, temel hak ve özgürlükleri de içine alan, fakat bundan öte, insana temel değer olarak bakan, kendi varoluş sebebini insan haklarının korunması veya gerçekleştirilmesi amacına dayandıran bir anlayışı ifade etmektedir. Buna karşın, insan haklarına saygılı devlet, bu hakları devletin temeli, dayanağı olarak saymayı değil, 1982 Anayasası’ndaki önceliklerle, toplumun huzurunu sağlamak, ulusal dayanışmayı gerçekleştirmek ve adalet anlayışını egemen kılmak için varolan devlet, bunların yanında insan haklarına saygılı olmak düzeyinde kalan, bireyden önce toplumu, toplumdan önce ise devleti üstün tutan bir yaklaşımı benimsemektedir.¹⁴

1982 Anayasası’nın temel hak ve özgürlükleri de (özellikle kişi özgürlüğü ve güvenliği, basın, dernek ve toplantı özgürlükleri, sendika ve grev hakları ve siyasi partilere ilişkin konularda) bu

yaklaşımınla uyumlu olarak, geniş ve ayrıntılı düzenlemeler yapmak suretiyle, sınırlandırma yoluna gittiği görülmektedir.¹¹⁵

Tüm bu genel kısıtlayıcı tutum ve anlayış, azınlık hakları konusunda da gözlenebilmektedir. Türkiye’de hiçbir anayasa veya yasa yoluyla, özel bir azınlık koruması söz konusu edilmemiştir. Anayasa’nın 10. maddesine göre; “Herkes dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.” Madde 12’de ise; “Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir,” denilmek suretiyle tüm vatandaşlara eşit hak ve özgürlükler tanınmıştır. Bu durum, Türkiye’de benimsenen liberal hukuk düzeni gereğidir.

Türkiye’de azınlıkların anayasa veya yasalar yoluyla özel olarak korunmaması devletin anlaşılabilir bir tercihidir. Ancak bu konuda tutucu, kısıtlayıcı ve soyutlayıcı bir politik rejimin uygulanması bir sorun teşkil etmektedir. Türkiye’de bir azınlık hakları koruma mevzuatının bulunmaması, kültürel hakları ve dolayısıyla azınlık haklarını konu alan mevzuatın kısıtlayıcılığı, Anayasa’nın madde 3/1’ine dayandırılmaktadır.¹¹⁶ Söz konusu maddeye göre: “Türkiye devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçe’dir.” Bu madde Anayasa’nın 4. maddesi ile de “değiştirilemeyecek hükümler” arasında sayılmıştır.

Söz konusu ibarelerden, “devletin bölünmezliği” ilkesi, tüm dünyada genel kabul görmüş olması, uluslararası hukuk literatüründe benimsenmiş bir ilke olması dolayısıyla yerinde görülmektedir. Gerçekten de, özellikle ikinci bölümde ele alındığı üzere, devletin bölünmez bütünlüğü neredeyse tüm uluslararası ve uluslararası belge ve düzenlemelerde, özellikle azınlıkların konu olduğu yerlerde öngörülen, genel bir ilkedir. Ancak Anayasa maddesinde geçen “milletin bütünlüğü” ibaresi, “milletin bölünemeyeceğini, tek parça (monolitik) olduğunu söylemek, alt kimlikleri reddetmek ve devlete egemen olan etnik/dinsel vs. grubun değerlerine ve belki de baskıcı egemenliğine göre biçim-

lenmiş asimilasyoncu bir politikadan bahsetmek” olarak yorumlanmıştır.¹¹⁷

“Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” ilkesi, Türkiye’de, ideoloji tercihlili ve iyi organize olmuş bir terör örgütünün, silahlı mücadelesi ve etnik temele dayanan talepleriyle ortaya çıktığı ifade edilen etnik temelli sorunların,¹¹⁸ şiddet ve bölücülük boyutu ile savaşmak amacıyla çıkarılan, 3713 sayılı ve 1991 tarihli Terörle Mücadele Kanunu’nun, terörün tanımlandığı ilk maddesinde ifadesini bulmuştur. Benzer şekilde devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ibaresi, 2559 sayılı Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanunu (m. 8, Ek m. 7), 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu (m. 5/A), 3984 sayılı Radyo ve Televizyonların kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun (m. 4), 2908 sayılı Dernekler Kanunu (m. 44, m. 55), ile Siyasi Partiler Kanunu’nda (m. 78, m. 101) kaydedilmiştir.¹¹⁹

Esasen bu ilke ya da kavramlar bütünü, Türk Anayasa Hukuku’na ilk kez 1961 Anayasası ile girmiştir. Bu Anayasa’nın 3. maddesi ile getirilen “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür” hükmü, 1971 ve 1973 anayasa değişiklikleri ile anayasanın belli yerlerine ve başka hükümlerine de eklenmiştir.¹²⁰

1982 Anayasası’nın 3. maddesinde yer alan “devletin dili Türkçedir” kaydı ise öncelikle, devletin bir dilinin olamayacağı, ancak bir resmi dilinin olabileceği gerekçeleriyle reddedilmektedir.¹²¹ Gerçekten de 1961 Anayasası’nda “resmi dil” tabiri kullanılırken 1982 Anayasası’nda “devletin dili” ibaresinin kullanılması dikkat çekicidir.

Bu konuda ele alınması gereken önemli bir düzenleme de 1983 yıl ve 2932 sayılı “Türkçe’den Başka Dillerde Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun”dur. Bu yasada madde 2’ye göre: “Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmi dilleri dışındaki herhangi bir dille düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması yasaklanmıştır.” Ayrıca, madde 3 gereğince; “Türk vatandaşlarının anadili Türkçedir” hükmü getirilmiştir.

Bundan önce, 1982 Ağustosunda ise Yeni Anayasa Tasarısı ile bir Türk Dil Akademisi kurulması öngörülüyordu (m. 168). İ. Ortaylı “devletin dil politikası” olamayacağını, kavramın ilk kullanılış amacı dolayısıyla ve tarihsel verilerle şöyle açıklamaktadır:¹²² “...böyle bir politika, 20. yüzyılda İngiliz ve Fransız kolonyalizminin tasfiyesi sonucu Afrika ve Asya’da doğan devletler için söz konusu oldu. Bu devletlerin uyrukları bir ulus oluşturamamışlardır. Farklı diller konuşmaktadırlar, bu yüzden herhangi bir etnik grubun dilini resmi dil olarak seçmek kolay değildir. Yahut yaygın olarak konuşulan yerel dil gelişmemiş olduğundan bunu geliştirmek gerekmektedir. Kolonyalist kültür ve dil, yani İngilizce veya Fransızca bir dönem daha zorunlu olarak yaşayacak ve resmi dil olarak kullanılacaktır, ama buna karşılık geleceğin ulusal dili nasıl geliştirilecektir? Eğitimde ve edebiyatta nasıl kullanılacaktır, gibi soruların çözümü bu ülkelerde devlet için bir dil politikasını gerekli kılmaktadır.” Hindistan, Pakistan ve pek çok Afrika ülkesinde olduğu üzere, bir gereklilik halinde uygulanabilecek “devletin dil politikası” uygulamaları, Türkiye gibi bağımsız bir ulus devlet için gerekli olmamalıdır.

Ulusal azınlıkların, resmi dil ile birlikte anadillerini de kullanabildikleri bir ortamda ancak ulusla özdeşleşebilecekleri,¹²³ azınlık dilleri üzerinde uygulanacak herhangi bir yönetme girişiminin etnik mobilizasyona, devamında ise çoğunluk ulusu reddetmeye sebep olabileceği saptamaları¹²⁴ gözden kaçırılmamalıdır. Lord Kinross, daha 1950’lerde, Kürtçe gibi bir azınlık dilinin eğitim sisteminden çıkarılmasının, Van, Hakkari gibi bölgelerde ilerlemeyi engelleyeceğini ve anadilinden farklı bir dilde eğitim yapmada, görece güçlü bir isteksizlik duyulabileceğini, dolayısıyla Kürtçe konuşan etnik grubun toplumsal haklardan yoksun konumunun sürmesine neden olabileceğini vurgulamıştır.¹²⁵

Bizim için hukuki statü itibarıyla azınlık kabul edilen gayrimüslim vatandaşların azınlık dili, anadili ya da kültürel dillerini kullanma özgürlüğüne geri dönecek olursak, sonuçta, Lozan

Anlaşması madde 39/4'ün açık bir ihlali olan 2932 sayılı yasanın 1991'de ve bu yasaya dayanak teşkil eden Anayasa'nın 26 ve 28. maddelerinin 2001 Ekimi'nde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri sonucunda kaldırıldığını belirtmeliyiz.¹²⁶ Söz konusu maddelerden 26/3; "Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz" derken, madde 28/2; "Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz" hükmünü içeriyordu. Lozan Anlaşması m. 39/4'te ise resmi daireler dışında her alan tek tek sayılarak, vatandaşların istediği dili bu alanlarda kullanabilmesine hükmedilmektedir.¹²⁷ Lozan'ın sadece gayrimüslim azınlıklara değil, gayrimüslim olmayan azınlıklara da, sadece anadilin kullanımıyla sınırlı olmak üzere, azınlık hakkı tanıdığı saptaması yapılabilmektedir.¹²⁸ Burada resmen, hukuken ya da siyaseten kabul edilmiş olsa da sosyolojik açıdan azınlık diyebileceğimiz Roman, Kürt, Laz, Gürcü vs. topluluklar kendi anadillerine sahip gruplardır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda ve Lozan Anlaşması'nda ülke vatandaşlarının tümüne tanınmış olan temel hak ve hürriyetler ile kültürel birtakım korumalardan yararlanmak, dolaylı değil doğrudan, bu vatandaşların da hakkıdır.

Anayasa Mahkemesi'nin azınlıklarla ilgili tutumuna gelince, öncelikle Yüksek Mahkeme'nin, Türkiye'de azınlıklar konusunun Lozan Barış Anlaşması ile düzenlendiği kabulü dolayısıyla, sadece Müslüman olmayan grupları azınlık olarak kabul ettiği belirtilmelidir.¹²⁹

Mahkeme'nin siyasal parti kapatma davaları incelendiğinde görülmektedir ki bu partiler hep "devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü" ile "azınlık yaratma" yasağı dolayısıyla kapatılmışlardır.¹³⁰ Bu, azınlık yaratma yasağı ise Dernekler Kanunu ve Siyasi Partiler Kanunu'nda ifadelendirilmektedir.¹³¹

2 Ocak 2003'te çıkarılan Dördüncü AB Uyum Paketi'nde yapılan değişikliğe kadar, Dernekler Kanunu'nun 5. maddesi şu şekilde idi: "Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ırk, din, mez-

hep, kültür veya dil farklılığına dayanarak azınlıklar bulunduğunu ileri sürmek veya Türk dilinden veya kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak suretiyle azınlık yaratmak... amacıyla dernek kurmak yasaktır.” Çağdışı vurgulanışı oldukça açık olan bu hüküm, söz konusu değişiklikten sonra şu hali almıştır: “...milli güvenliğe ve kamu düzenine... aykırı olarak; Türkiye Cumhuriyetinde ırk, din, mezhep ve bölge farklılığı veya bunlara dayanarak azınlık yaratmak ve Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter devlet yapısını bozmak...amacıyla dernek kurulamaz.”

Konuya dair Siyasi Partiler Kanunu'ndaki düzenlemeler madde 81'de şöyledir: “Siyasi partiler;

- a) Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde milli veya dini kültür ve mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler.
- b) Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler ve bu yolda faaliyette bulunamazlar.”

M. Koçak, Anayasa'nın 26/3 ile 28/2 maddelerinde yer alan “kanun ile yasaklanmış dil” hükümleri ile Geçici Madde 15/3 kaldırıldığı için, Siyasi Partiler Kanunu'nun 81. maddesinin Anayasa'ya aykırı hale geldiğini, dolayısıyla Anayasa Mahkemesi'nce iptali için herhangi bir engel kalmadığını ifade etmekte ve söz konusu maddenin, Kopenhag Kriterleri'ne uygun hale getirilerek yeniden düzenlenmesi zorunluluğunu vurgulamaktadır.¹³²

SPK'nun söz konusu yasakları, Anayasa'nın 68 ile 69. maddelerine dayandırılmaktadır. Nitekim Anayasa madde 68/4'te; “Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne... aykırı olamaz...” denilmektedir. Madde 69/5'te ise; “Bir siyasi par-

tinin tüzüğü ve programının 68. maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir,” denilmektedir. Anayasaya göre, bu partilerin kapatılması Yarıttay Cumhuriyet Başsavcısı'nın açacağı dava üzerine ve Anayasa Mahkemesi'nce karara bağlanır.¹³³

Böylesi bir tavrın, “milli güvenlik devleti” kavramıyla, “insan hakları devleti” kavramını ortadan kaldırdığını ifade eden B. Oran'a, “demokratik çoğulcu devlet” kavramının da bu şekilde ortadan kaldırıldığı eklemesiyle katılmamak mümkün değildir. Nitekim benzer bir yaklaşımla A. Yılmaz da Türk demokratik sisteminde, sosyalist ve komünist partiler gibi radikal partilerin yasaklanmış olmasını, etnik ayrımcılığı destekleyen unsurlardan saymaktadır.¹³⁴

Bir de sorunun egemenlik tehdidi yönü üzerinde düşünmek gereklidir. Nitekim Türkiye'de “ulus devletin sermaye, bilgi akışı, çevre, silah üretimi ve terör gibi sorunlarla bir anlamda üstten aşınması gündemdeyken, etnik boyutuyla mikro milliyetçilik hareketiyle de alttan aşınması” söz konusudur.¹³⁵

Anayasa Mahkemesi 1993'te aldığı bir parti kapatma davası kararında; “Devlet yapısında “bölünmez bütünlük” ilkesi; egemenliğin, ulus ve ülke bütünlüğünden oluşan tek bir devlet yapısıyla bütünlüşmesini gerektirir... “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” kuralı, azınlık yaratılmamasını, bölgecilik ve ırkçılık yapılmamasını ve eşitlik ilkesinin korunmasını içermektedir,”¹³⁶ demek suretiyle daha önceki bir kararında da ifade ettiği; devletin tek, ülkenin tüm ve ulusun bir olduğu görüşünü¹³⁷ yinelemiştir.

Millet, halk ve devleti birbirinden ayrı düşünmek, bir millet için devletin olmaması, bir devlet için birleşmiş bir halkının dolaşısıyla milletin olmaması, ancak azınlık varlığı ile veya bunalım dönemlerinde (zamanda veya mekânda marjinallik hallerinde) bahsetmenin mümkün olabileceği düşünülür.¹³⁸ Oysa devletin gelişme süreci halkı “ethnos” olarak ve “Laos” olarak bir bütün içinde kaynaştırma imkânı sağlar.¹³⁹ Ulusun tek olması ile bir(lik) olması aynı şey değildir.¹⁴⁰ “Tek” olma üzerinde ısrarla duran bir devlet algısı,

azınlık ulusları ve azınlık kültürleri “bir(lik)” olma isteğinden uzaklaştıracak, tehlikeli ve çağdışı ve hoşgörüden uzak bir yaklaşımdır. Kymlicka’ya göre çokuluslu bir devlet içinde dayanışma ve ortak amaç duygusunu ilerletmenin geçerli bir yolu varsa, bu ulusal kimliklerin boyun eğdirilmesinden değil, uzlaştırılmasından geçer. Farklı ulusal gruplardan oluşmuş halk, ancak büyük siyasi yapılanmayı, kimliğine boyun eğdirilen değil, kimliğinin besleneceği bir bağlam olarak görürse bu yapıya bağlılık gösterecektir.¹⁴¹

Anayasa Mahkemesi 1993’teki kararında, esasa ilişkin olarak yaptığı değerlendirmede Türk ulusunu, Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması sonucu, Misak-ı Milli ile çizilen vatan toprakları üzerinde çeşitli etnik kökenden gelen insanların gönül birliği ile oluşturdukları, ortak bir kültür ve kimliğe sahip bir bütün olarak nitelmiştir. Buna istinaden Yüksek Mahkeme, ulusal birliğin devleti kuran ve ulusu oluşturan topluluk ya da bireylerin etnik kökeni ne olursa olsun, yurttaşlık kurumu ve ayrımsız birliktelikleri sayesinde gerçekleştiğini belirtmekle birlikte, Türk ulusu içinde farklı kökenlerden insanların mevcut bulunduğunu, ancak ırk ve dil farklılıklarına dayanarak azınlık yaratmanın, bütünlük ilkesi ile bağdaşmadığını, sınırsız hakların, sınırlı haklara ve ulusun kendisinin azınlığa dönüştürülme çabalarının anlamsızlığını vurgulamıştır.

Kararda ayrıca “dil” sorununa yönelik olarak, Mahkeme’nin Anayasa yorumunu yansıtan ibareler de bulunmaktadır. Buna göre, kapalı ve özel ortamlarda, ev ve işyerleri ile basın ve sanat alanında yerel dillerin kullanılmasının yasak olmadığı, ancak etnik grupların kendi aralarında kullandıkları yerel dillerin resmi dil yerine, ortak iletişim ve çağdaş eğitim aracı olarak tanınmasının, Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu’na aykırı olduğu ifade edilmiştir.¹⁴²

Devletlerin bir egemenlik nişanesi de olan ulusal dil, gerçekten korunması, kollanması gereken bir değerdir. Bu, azınlık unsurların kültürel devamlılıklarını sağlayabilmeleri için gerekli özgürlük ortamının yaratılmasına bir engelleyici etken olmamalı-

dır. Milletin bütünlüğü ilkesi bu çerçevede, kamusal yaşamda milletin teklifi olarak algılanmalıdır. Bu nedenle kamusal yaşamda ulusal kültür geçerlidir ve hukukun koruması altındadır. Özel yaşamda ise herkes ait olduğunu hissettiği kültürü yaşayabilir.¹⁴³ Nihayet, ülkemizde de 1980 sonrası getirilen yerel dillerin kullanılması yasakları yavaş yavaş terk ediliyor. Önce Türkçe'den başka dillerin kullanılması hakkında kanun kaldırıldı, sonra da sınırlı da olsa yerel dillerde yayın yapma hakkı getirildi. Ulusal azınlıkların sosyal gündeliklerinde de anadillerini artık özgürce kullanabildikleri, inançlarını, ibadetlerini, geleneksel etno-kültürel faaliyetlerini ise öteden beri gerektiği gibi yerine getirebildikleri biliniyor.

Azınlık haklarına yönelik olarak Danıştay ve Yargıtay'ın tutumu da Türkiye'de bu hakların tanınması ve korunması hususuna ışık tutacaktır. Ancak bu yüksek mahkemelere dair içtihat örnekleri, bu konuda öncelikle, gayrimüslim vakıfları sorununun ya da daha bilinen adıyla 1936 Beyannameesi olaylarının açıklanmasını gerektirmektedir:¹⁴⁴

Ulusal Kurtuluş Devrimi yasaları arasında olup, 1936'da yürürlüğe giren ve halen yürürlükte bulunan 1935 tarihli Vakıflar Kanunu ile bu tarihte (1936) tüm vakıflardan ellerindeki taşınmazların listeleneceği bir mal beyannameesi istenmiştir. Esasen amaçlanan, İslami kanadın ekonomik kaynaklarını eritecek düzenlemelerin yapılması iken, dönem koşulları nedeniyle beyannameler unutulmuştur. 1970'lerde Kıbrıs sorununun¹⁴⁵ güncelleşmesi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü, Rum vakıfları dolayısıyla Yunanistan üzerinde baskı oluşturmak amacıyla, gayrimüslim vakıflarından "vakıfname ya da vakıf senetlerini" istemeye başlamıştır. Ancak bu vakıflar Osmanlı dönemindeki usul gereği, tek tek padişah fermanı ile kurulmuş olduklarından böyle bir belgeleri bulunmamaktadır. Artık Türk vatandaşı statüsündeki bu kişiler, Medeni Kanun'un 101. maddesi gereğince eski vakfı lağvedip, vakıf senedi elde edecek şekilde yeni bir vakıf da kuramamaktadırlar. Çünkü Kanun'un ilgili maddesi, belli bir ırk veya cemaat mensup-

larını desteklemek amacıyla vakıf kurulamayacağına hükmetmektedir. Esasen Lozan Anlaşması'nın 37. maddesi, Türkiye'de hiçbir yasa veya resmi işlemin Lozan'ın 38-44. maddelerine aykırı olmayacağına hükmetmiştir. Ayrıca anlaşmanın 40 ve 42. maddeleri, gayrimüslimlere her türlü kurum ve yeni vakıflar kurma hakkını tanımaktadır. Ancak dönem yürürlüğü bu şekilde işlememiş, önce Vakıflar Genel Müdürlüğü 1936'da verilen beyannameleri bu vakıfların vakıf senedi olarak kabul edeceğini bildirmiş ve bunların 1936'dan sonra edindiği mallara, söz konusu mallar 1936 mal beyannamesinde kayıtlı olmadığı ve bu beyannamede vakıfların taşınmaz mal edinebileceklerine dair bir hüküm bulunmadığı gerekçesiyle, el konulacağını ilan etmiş, ardından da söz konusu taşınmazlara el koymaya başlamıştır. El konulan mallar, onları satmış bulunan sahiplerine veya mirasçılarına bedelsiz olarak iade edilmiş, herhangi bir muhatap bulunmadığı halde de yine bedelsiz olarak hazineye intikal ettirilmiştir.

Bu konuda Yargıtay 2. Hukuk Dairesi'nce, Balıklı Rum Hastanesi Vakfı ile ilgili olarak oybirliği ile alınan, 06.07.1971 tarihli ve 4449 E, 4399 K sayılı ilamın gerekçesinde; "Görülüyor ki, Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişiliklerin gayrimenkul iktisapları men edilmiştir..." denilmektedir. Aynı ibareler Hukuk Genel Kurulu'nun 1971/2-820 Esas, 1974/505 Karar sayılı ve 08.05.1974 tarihli kararında da tekrarlanmıştır.

Yargıtay 1. Hukuk Dairesi'nce alınan bir karar, konunun hiç de objektif bir uzman yaklaşımıyla düşünülmediğini gösterir niteliktedir. Bu kararda; "...Gerek 16 Şubat 1328 sayılı kanun ve gerekse 2762 sayılı kanunun 44. maddesindeki koşullar dışında, *yabancıların* Türkiye'de mal edinmeleri yasaklanmış olup..." denildikten sonra temyiz itirazları reddedilmektedir. (Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 24.06.1975, no. 3648-6594).

Burada yapılan düşündürücü bir hatadır. Çünkü yabancılar ile azınlıklar arasında sahip olunan haklar bakımından hiçbir ilişki ve benzerlik söz konusu değildir.¹⁴⁶ Bu kararın düzeltilmesi istemi

ile yapılan başvuru üzerine aynı dairenin kararı, daha da ilgi çeki-
cidir. Buna göre: “Davalı mülhak vakfın Türk vatandaşları tarafın-
dan kurulmuş olmasına karşın onama kararında ‘yabancıların Tür-
kiye’de taşınmaz mal edinmelerini yasaklayan yasalardan söz edil-
mesi’ bir yanılıgı sonucudur. (Bu nedenle o tümcenin) düzeltme yo-
luyla ilamdan çıkarılmasına, bunun dışında... düzeltme isteğinin
reddine...” karar verilmiştir. (11.12.1975, E: 975/11168; K: 975/12352
sayılı karar.) Ancak Türkiye’de azınlık ile yabancı kavramlarının ay-
nı kabul edilmesi tavrı, “yabancılar tarafından açılmış özel okullara
Türk müdür başyardımcısı atanmasına” ilişkin olan ve bu müdür
başyardımcısının “Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu” ol-
ması gerektiğine hükmeden 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları
Kanunu’nun madde 24/1’inin, uygulamada, azınlık vatandaşlara
ait özel okullar için de söz konusu edilmesi hususunda da görüle-
ceği gibi hata kabul edilemeyecek kadar vahimdir.¹⁴⁷

Azınlık mallarına ilişkin soruna geri dönecek olursak, Da-
nıştay’ın bu konudaki tutumunun çok keskin olarak, Kıbrıs sorunu-
nun ortaya çıkması ile değişmiş olduğu görülecektir. Bu sorunun
ortaya çıkmasından önce Danıştay 12. Dairesi’nin verdiği bir kara-
rında; “...gerek Vakıflar Kanunu’nda gerek diğer mevzuatta cemaat
vakıflarının yeni akar inşa edemeyeceklerine dair men edici başka-
ca bir hüküm de bulunmadığından... davacı vakfın kanun tarafın-
dan men edilmemiş bulunan bütün tasarrufları yapmaya yetkili ol-
duğunu kabul etmek zorunda olup, davalı idarece yeni akar inşası-
na izin verilmesinde de hukuka uyarlık görülmemiştir,” denilmek-
tedir (02.03.1970 tarih ve E. 1969/337, K 1970/391 sayılı karar).

Ancak bundan sonra, 21.06.1976 tarihinde verdiği
E.1975/1181, K. 1976/1508 sayılı kararında Danıştay 12. Dairesi;
“Bakılan davada davacı vakıf, vakfiye yerine geçmek üzere verdik-
leri beyannamede (1936 Beyannamesi) vakfın yeni taşınmazlar
edinebileceği yolunda hüküm bulunduğunu iddia edememekte ve
kanıtlayamamaktadır. Bu itibarla vasiyet yoluyla bağışlanan taşın-
mazın tapuya tescili için izin belgesi verilmesi yolundaki istemin

reddine ilişkin davalı idare işleminde yasalara aykırılık görülmemiştir.” hükmüne varmıştır.¹⁴⁸

Ağustos 2002’de çıkarılan 4771 sayılı yasa ve bunun Ocak 2003’te düzeltilen hali olan 4778 sayılı yasa ile azınlık vakıfları, tapulu olmayan malları için dahi tescil başvurusunda bulunabilme hakkına nihayet kavuşmuşlardır.¹⁴⁹ Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinme Yönetmeliği’nde, şu an için faaliyette bulunan yüz atmış adet cemaat vakfı sayılmaktadır.

Türkiye’de uygulanan azınlık politikası geleneği, Avrupa’da 1990 başlarında yaşanan etnik, kültürel ve dinsel boyutlu ve azınlık kaynaklı çatışmalar sonucu, bu bölgelerde geliştirilen azınlık politikalarının tam tersi bir yönde uzun süre devam ettirildikten sonra, 2000’li yılların hemen başından itibaren, bir değişim sürecine girmiştir. Gecikmenin bir nedeni olarak, 1990’ların yeni ulus devletçilik akımı içinde, self-determinasyon hakkını ayrılmacı amaçla savunan grupların, Türkiye’de de aktif, silahlı eylem içine girerek, self-determinasyonu uluslararası hukukun reddettiği biçimde/anlamda bir propaganda aracı haline getirmeleri sonucu, ülke çıkarlarını savunma, toplumsal güvenliği sağlama ihtiyaçlarının açığa çıkması gösterilebilir.

2000’den itibaren işleyen değişim sürecinin temelinde ise, ülkenin Avrupa Birliği üyeliğine kabul edilme istemi yer almaktadır.¹⁵⁰ Ancak, 1800’lerin başından beri kabul edilen ve artık gelenekselleşen “çağa ayak uydurma” arzusu ile entelektüel bakışların tabandan genişlemesi de bu gelişmelerde göz ardı edilemeyecek birer etkidir.

Çalışmanın bu aşamasında, şu anda insan ve azınlık hakları bakımından klasik Cumhuriyet döneminden farklı bir noktada bulunan Türkiye’nin, göstermiş olduğu son dönem gelişmelerine, bir bütünlük halinde göz atmakta fayda görülmektedir:

Ülkemizde son dönemlerde yaşanan siyasal, toplumsal ve özellikle ekonomik anlamda önemli buhranlar, toplumca bir refah aygıtı olarak görülen Avrupa Birliği’nin halk tarafından, birlik üyeli-

ğine yönelik siyasetin de hükümetler tarafından benimsenmesine neden olmuştur. 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi'nde, resmen Avrupa Birliği'ne aday ülke ilan edilen Türkiye, bu tarihten itibaren, mevzuatını Kopenhag siyasi kriterlerine göre düzenlemek için uzun ve zorlu bir sürece girmiştir. Söz konusu süreç, Türkiye'nin Avrupa Birliği sürecinde statü değiştirmesini sağlayan 1999 Helsinki Zirvesi ile başlamış, bunu takiben öncelikle Avrupa Birliği'nce hazırlanıp, Türkiye için bir "yol haritası" niteliğinde olan ve üyelik koşullarının öngörülen sürelerde yerine getirilmesini talep eden Katılım Ortaklığı Belgesi, 2000 yılının Aralık ayında kabul edilmiştir. Buna karşılık, Türkiye 2001 Mart'ta bir Ulusal Program yayınlamıştır. Ulusal Program ile, hangi mevzuatın ne kadar sürede değiştirilerek Avrupa Birliği mevzuatına uyumlu hale getirileceği ilan edilmiştir. Taahhüt edilen gelişmeler, Avrupa Birliği tarafından yıllık olarak yayınlanan İlerleme Raporları'nda değerlendirilmektedir.¹⁵¹

Bu bağlamda yapılan hararetli çalışmaların önemli bir kısmı, Avrupa Birliği'ne üye olmak isteyen devletlere koşulan Kopenhag kriterlerinin yerine getirilmesi şartı nedeniyle, insan hakları, dolayısıyla azınlık haklarına yöneliktir. Öyle ki Anayasa'da Ekim 2001'de yapılan değişikliklere¹⁵² paralel olarak, Şubat 2002'den itibaren, Türkiye'ye sunulan Katılım Ortaklığı Belgesi rehberliğinde hazırlanan, AB uyum paketlerinin dokuzda altısı, insan ve azınlık haklarına yönelik hükümler taşımaktadır.

Bu çerçevede gerçekleştirilen ilk faaliyet 3 Ekim 2001'de¹⁵³ Anayasa'nın 34 maddesini kapsayan, bir reform paketi niteliğindeki, 4709 sayılı kanunun TBMM'de kabul edilmesi¹⁵⁴ olmuştur. Söz konusu reformist değişiklikler şu şekilde özetlenebilir:¹⁵⁵

- I. Anayasa'nın başlangıç metninin 5. fıkrasında geçen "hiçbir düşünce ve mülahaza korunma görmez" yerine "hiçbir faaliyet korunma görmez" ibaresi getirilerek, düşünce özgürlüğünün sınırları genişletilmiş, madde 25'teki düşünce özgürlüğü ile uyum sağlanmıştır.¹⁵⁶

2. Anayasa'nın, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasının düzenlendiği, 13. maddesinde yer alan gerekçeler kaldırılarak, bu hak ve özgürlüklerin özlerine dokunulmadan ve sadece Anayasa'nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve yine sadece kanunla sınırlanabileceği hükmü getirilmiştir. Bu kanunun ise hiçbir biçimde hakkın özüne dokunamayacağı, demokratik toplum düzenine aykırı bir sınırlama öngöremeyeceği ve laiklik ilkesi gereklerine aykırı olamayacağı kabul edilmiştir. Ayrıca sınırlamada ölçülülük ilkesi esastır. Bu sayede hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına ilişkin sınır daraltılarak, bu temel hak ve özgürlüklerin kapsamı genişletilmiştir. Bu konuda getirilen yenilikler ve değişimler, uygar dünyanın ulaştığı düzeyde bir hukuk devleti ölçütünü sağlamıştır.¹⁵⁷
3. "Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılması" başlıklı madde 14, baştan başa yeniden düzenlenmiş, tanınan hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılma addedilen alanı, "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz," şekline getirilerek oldukça daraltılmıştır.¹⁵⁸ Önemli bir nokta olarak "insan haklarına dayanan devlet" anlayışının, bu değişiklikte tekrar anayasada ifade edilmesine işaret etmek gereklidir.
4. "Kişi Hürriyeti ve Güvenliği" başlıklı madde 19'un 5. ve 6. fıkraları yeniden düzenlenmiş, yakalanan veya tutuklanan kişilerin, bireysel ve toplu işlenen suçlarda mahkeme karşısına çıkarılma süreleri azaltılarak ve bu kişilerin durumunun yakınlarına hemen bildirilmesine hükmedilerek, işkencenin önlenmesi yönünde önemli bir gelişme sağlanmıştır.

5. “Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti” başlıklı madde 26’nın 2. fıkrası değiştirilirken, 3. fıkra mülga edilmiştir. Değişiklik getirilen 2. fıkraya, bu hürriyetlerin kullanılmasında fazladan “Cumhuriyetin temel nitelikleri ve devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması...” sınırlamaları getirilmiştir. 3. fıkranın mülgasıyla ise söz konusu hürriyetlerin ifasında öngörülen “dil” kısıtının kaldırılması, konumuz açısından en önemli gelişmedir. Bu sayede, günlük yaşamda vatandaşların farklı dil, lehçe ve ağızları kullanması, kamu alanı dışında, kabul edilmiştir.¹⁵⁹
6. “Basın Hürriyeti” başlıklı 28. maddenin “Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz” içerikli 2. fıkrası mülga edilmiştir. Yapılan değişiklikle, Türkiye’de konuşulan her dilde televizyon ve radyo yayını yapılması ve süreli veya süresiz yayınların basılması yolu açılmıştır.
7. “Dernek Kurma Hürriyeti” başlıklı madde 33/1 değiştirilerek “Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir,” hükmü “bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir” eklemesiyle genişletilmiş, dernek kurma kolaylaştırılmıştır.
8. “Siyasi Partilerin Uyacakları Esaslar” başlıklı madde 69’a “yasaklanan fiillerin odağına ilişkin kriterler” eklenmiş, “fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği,” “fiillerin doğrudan doğruya parti organlarıncaya kararlılık içinde işlendiği taktirde” gibi parti kapatmayı zorlaştıracak ibareler getirilmiştir.¹⁶⁰ Bu konuda ayrıca önemli bir gelişme sağlanarak, siyasi partilere uygulanacak kapatma müeyyidesine alternatif olarak ‘devlet yardımından yoksun bırakılma’ cezası getirilmiş, bu sayede siyasi partilerin varlığını sürdürmelerine imkân tanınmıştır.

Anayasa reformu bundan sonra Mayıs 2004'te yapılan 10 maddelik değişiklik paketi ile devam etmiştir. Konumuz açısından bizi ilgilendiren değişikliklere göre:

1. “Basın Araçlarının Korunması” başlıklı madde 30; “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, Cumhuriyetin temel ilkeleri ve milli güvenlik aleyhinde işlenmiş bir suçtan mahkûm olma hariç” ibaresi ya da sınırlama genişliği, “kanuna uygun olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez ve işletilmekten alıkonulamaz,” haline getirilerek, özgürlük alanı lehine daraltılmıştır.
2. “Milletlerarası Antlaşmaları Uygun Bulma”, başlıklı madde 90'ın sonuna; “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda uluslararası antlaşma hükümleri esas alınır,” hükmü eklenmiştir. Bu sayede Lozan Anlaşması ile herhangi bir iç hukuk enstrümanının çakıştığı noktada Lozan Anlaşması'na öncelik verilmesi hususu netlik kazanmıştır.

Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde yapılan hazırlıklar, Anayasa'da yapılan değişikliklerin mevzuata uyarlanması gerekliliği ile pek çok yasanın da değişmesini tetiklemiştir. Özellikle bireysel hak ve özgürlüklerle ilgili mevzuatın pek çok hükmünün iyileştirildiği Uyum Paketleri'yle getirilen değişiklikler şöyle özetlenebilir:⁶¹

I. Uyum Paketi (06.02.2002): “Mini Demokrasi Paketi” adıyla anılan ilk AB uyum paketi ile düşünce özgürlüğü konusunda önemli adımlar atılmıştır. TCK'nun 159. ve 312. maddeleri ile Terörle Mücadele Yasası'nın 7. ve 8. maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Hapis cezası süreleri düşürülmüş, DGM'lerde 15 güne kadar uzatılan gözaltı süresi 4 güne indirilmiştir. Özel hayatın giz-

liliği, haberleşme ve konut dokunulmazlığına güvence getirilmiştir. Konumuzla ilgili olarak en önemli değişiklik ise TCK madde 312 ile “halkın bir kısmını aşağılayıcı ve insan onurunu zedeleyecek bir şekilde tahkir” etmenin yasaklanması olmuştur. Böylece ülkede yaşayan azınlık unsurlar için kullanılabilen aşağılayıcı ve onur kırıcı tabirler cezalandırılacaktır.

II. Uyum Paketi (26.02.2002): 9 Nisan 2002’de yürürlüğe giren II. Paketle, Dernekler Yasası ile Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu değiştirilmiş, bu konulardaki sınırlamalar azaltılmıştır. Ayrıca, işkence ve kötü muamele sebebiyle AIHM’nin hükmettiği tazminatların, bu suçları işleyen görevlilere ödettirilmesi düzenlenmiş, partilerin kapatılması zorlaştırılmış, Basın Kanunu’ndaki “yasaklanmış dil” kavramı kaldırılmıştır.

III. Uyum Paketi (03.08.2002): 9 Ağustos 2002’de yasalaşan Üçüncü Uyum Paketi ile azınlık vakıflarının taşınmaz mal edinmelerinin önündeki engeller kaldırılarak, bunların Bakanlar Kurulu kararıyla taşınmaz edinebilmeleri sağlanmıştır. Radyo ve televizyonlarda Kürtçe yayın yapılmasına ilişkin düzenleme hayata geçirilmiştir. Lozan Anlaşması’nda zaten var olan ancak uygulanmayan, “Herhangi bir Türk uyruğunun... basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında dilediği dili kullanabilmesi”ne dair hak, 3. Uyum Paketi’nde kabul edilen değişiklikle 13.04.1994 tarihli ve 3984 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanununun 4. maddesinin 1. fıkrasına aşağıdaki hükümler eklenerek tekrar ele alınmıştır:

“Ayrıca, Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde de yayın yapılabilir. Bu yayınlar, Cumhuriyetin Anayasa’da belirtilen temel niteliklerine, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı olamaz. Bu yayınların yapılmasına ve denetimine ilişkin usul ve esaslar, Üst Kurulca çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir.”¹⁶²

Yine, Yabancı Dilde Eğitim ve Öğretim Yasası’nda yapılan değişikliklerle, Türk vatandaşlarınca geleneksel olarak kullanılan

farklı dil ve diyalektlerin öğrenilmesindeki sınırlamalar kaldırılmıştır.¹⁶³ Bunun yanında, TCK'nun 159. maddesi değiştirilerek ifade özgürlüğü AİHS standardına getirilmiştir.

Gelecekteki gelişmeler üzerinde önemli etkileri olacağı öngörülebilir bir değişiklik de CMUK'nda yapılan bir değişiklikle, medeni hukuk ve ceza hukuku davalarının yeniden görülebilmemesinin mümkün kılınmasıdır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Türkiye aleyhine verdiği kararların yeniden yargılama sebebi sayılmasına ilişkin değişiklik de yine bu paketle yürürlüğe sokulmuştur.

IV. Uyum Paketi (02.01.2003): 2003 yılı AB uyum paketleri açısından oldukça verimliydi. Yılın ilk yedi ayında Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Uyum Paketleri Meclis'ten geçti. Gözaltı koşullarının iyileştirilmesi ve işkenceyle mücadelede etkinlik kazandırılması amacıyla, çeşitli kanunlarda değişiklikler yapılan Dördüncü Uyum Paketi, 11 Ocak 2003'te yürürlüğe girmiştir. "Kopenhag Paketi" olarak da bilinen Dördüncü Uyum Paketi ile örgütlenme özgürlüğü geliştirilirken, cemaat vakıflarının mülk edinmesi de Vakıflar Kanunu'nun tekrar değiştirilmesi ile biraz daha kolaylaştırılmıştır. Artık azınlık vakıfları Bakanlar Kurulunun değil, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün izni ile taşınmaz mal edinebileceklerdir. 24 Ocak 2003 tarihinde "Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmeleri, Bunlar Üzerinde Tasarrufta Bulunmaları ve Tasarrufları Altında Bulunan Taşınmaz Malların Bu Vakıflar Adına Tescil Edilmesi Hakkında Yönetmelik" yürürlüğe girmiştir. III. Paket Uyum Yasaları içerisinde yer alan "azınlık vakıfları" ile ilgili 2002 tarihli ilk düzenleme ve ona bağlı yönetmelik sıkıntılıydı. Bu yeni düzenlemeler ise gayet olumlu bir gelişime işaret etmektedir. Ancak uygulamada idari engeller çıkarılmaması bu değişikliği etkin, verimli kılacaktır.

V. Uyum Paketi (23.01.2003): 4 Şubat 2003'te yürürlüğe giren Beşinci Uyum Paketi'nin en önemli unsurunu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları uyarınca, Türkiye'de yargının

yeniden yapılanmasının önünün açılması oluşturmuştur. CMUK ve HMUK değiştirilerek, paketin yürürlüğe girmesine kadar kesinleşmiş bulunan ve bu tarihten itibaren yapılan başvurulara ilişkin davaların yeniden görülebilmesi mümkün kılınmıştır.

VI. Uyum Paketi (19.06.2003): Bu paket 19 Temmuz 2003'te yürürlüğe girmiştir. Burada, Terörle Mücadele Kanunu'nun 8'inci maddesi kaldırılmış, bu sayede ifade özgürlüğünün alanı genişletilmiştir. Ayrıca bu kanunda yapılmış bulunan terör tanımında, şiddet ve zor kullanma bir önkoşul olarak ifade edilmiştir. Radyo ve Televizyon Kurumları Kurulu ve Yayın Kanununda yapılan değişikliklerle, günlük yaşamda kullanılan farklı dil ve lehçelerde yayın yapmak yasal güvenceye kavuşturulmuş, böylece özel radyo ve televizyon kanallarının çeşitli dillerde yayın yapması mümkün kılınmıştır. Yasak dillerde yayın yapma yasasını ilk olarak ortadan kaldıran aslında İkinci Paketti. Ancak uygulamada çeşitli yasaklarla karşılaşılınca Üçüncü Pakette tekrar ele alınmıştı. Söz konusu haklar bu pakette ikinci kez yasaklardan arındırılmıştır. İmar Yasası'nda yapılan değişikliklerle, dini ibadet yerlerinin açılması da kolaylaştırılmıştır. Nüfus Yasası değiştirilerek, "isim" konulmasındaki kısıtlamalar ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca azınlık vakıflarının kullandıkları malları tescil süreleri uzatılmıştır.

VII. Uyum Paketi (30.07.2003): 30 Temmuz 2003'te Meclis'ten geçen ve 7 Ağustos 2003'te yürürlüğe giren Yedinci Uyum Paketi'nde, Türk vatandaşları tarafından geleneksel olarak kullanılan farklı dil ve lehçelerin özel dersanelerde öğretilmesine ilişkin düzenlemeler tamamlanmış, mevcut dil kursları içinde bu amaçla özel sınıf açılması mümkün kılınmıştır. TCK'nun 159. maddesi değiştirilerek "Türklüğe, Cumhuriyete vb. hakaret" cezası azaltılmış, ifade özgürlüğünün alanı genişletilerek, hakaret amaçlı olmayan eleştiriler bu özgürlük kapsamına alınmıştır. TCK madde 169 değişikliği ile, terörist örgüte yardım konusu daraltılmıştır. CMUK'na eklenen madde ile iş-

kence ve kötü muamele davalarının ivedilikle görülmesi sağlanmış, Dernekler Yasası değiştirilerek tüzel kişilerin de dernek kurmalarına izin verilmiştir. Ancak hâlâ gayrimüslim cemaat vakıfları için tüzel kişilik kabul edilmemekte, cemaatlerin vakıf mallarının yönetiminde ve el konulan malların iadesinde yaşadıkları sorunlar devam etmektedir.

5 Kasım 2003'te açıklanan İlerleme Raporu'nda altı çizilen konular, yeni AB Uyum Paketleri olarak gündeme geldi. Yüksek Askeri Şura kararlarının yargı denetimine açılması ve cumhurbaşkanının yetkilerinin sınırlandırılması, DGM'lerin kaldırılması ve YÖK'te bulunan asker üyenin de çıkarılmasının öngörüldüğü Sekizinci paket 22 Mayıs 2004'te yürürlüğe girerken, bu anayasa değişikliklerine paralel Dokuzuncu paket hazırlandı. Ancak bu paketlerde azınlık haklarına dair doğrudan bir düzenleme görülmemektedir.

İnanç özgürlüğü konusunda Türkiye'de bir kısıtlama bulunmamakla birlikte, azınlıkların, din adamı yetiştirme konusunda, Heybeliada Ruhban Okulu'nun kapatılmış olması nedeniyle birtakım sıkıntıları mevcuttur. Bir de Fener Rum-Ortodoks Patriği'nin Ökümenik Patrik unvanı konusunda siyasi-provokatif sorunlar devam etmektedir.

Bu sorunların yanında inanç özgürlüğü hususunda bir son dönem gelişmesi olarak, nüfus cüzdanlarında dini inancın belirtilmesi zorunluluğunun Nisan 2006 itibariyle kaldırıldığını belirtmek gerekir. Ancak zorunluluk kaldırılmakla birlikte din hanesi kaldırılmamıştır. Bu durum, ayrımcılık yaratan durumları açığa çıkarma tehlikesi nedeniyle sakıncalı görülmektedir.

Bunlar dışında okullarda müdürlerle müdür yardımcılarının hususundaki sorun devam etmektedir. Sonuçta Ermeni asıllı bir müdürle devletin atadığı Ermeni asıllı olmayan bir müdür arasında sicil amirliği konusundaki sorun henüz çözümlenmemiştir. Dahası Süryani cemaat her türlü okul kurmak, yönetmek, denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak haklarını kullanmaktan fiilen yoksundurlar.

Bugün itibariyle ülkemizde, Müslüman olanları haricinde 60-70 bin civarı Ermeni, 20-25 bin civarı Yahudi, 15 bin civarı Süryani ve 2-3 bin civarında da Rum vatandaşın yaşadığı tahmin ediliyor. Dolayısıyla bu sorunlar, toplumsal mutabakattan öte devlet-yurttaş mutabakatının sağlanması açısından, önemsiz adedilemez.

SONUÇ

Ulus devletlerde paylaşılan siyasi kimlik tarihin, dilin ve dinin ortaklığından türer. Günümüz devlet yapılanmaları da bu doğrultuda oluşturulmuştur. Söz konusu ortak noktalardan genelde başat toplumunun niteliğini simgeleyeni, devletin de egemen kanadına işaret etmektedir. Yani çoğunluğun ortak noktası din ise bu dine mensup olanlar, dil ise bu dile sahip olanlar, tarih ise bu tarihe dahil olanlar devlet idaresinde hâkim olmaktadır. Ancak hiçbir devlet tek dine, tek dile ya da tek bir tarihsel arka plana sahip üyelerden oluşmamakta, her halk/ulus kendi içinde de farklı nitelikler göstermektedir. İşte bu farklılıklar genellikle azınlık sorununu da meydana getirir.

Farklılıkların varlığı, söz konusu ulus devletin oluşma, gelişme ve hatta olgunlaşma sürecinden kaynaklanabilir. Ancak sorunun kaynağı farklılığın var olması değil, negatif yönüyle hissedilmesidir. Heterojen bir toplumda, her kesimin kendi yönetiminde söz sahibi olması ve toplumsal yaşamda herhangi bir ayrıma maruz kalmadan tüm haklardan yararlanabilmesi, işte bu negatif durumu engelleyecektir.

İnsanlık tarihinin en eski sorunlarından biri olan azınlıklar sorunu, günümüzde de tüm boyutlarıyla yaşanmaktadır. Bu sorun dünyanın her yerinde, tüm devletlerde, halklar, gruplar ve bireyler düzeyinde olabilmektedir. Azınlıklar ve hakları bu yönüyle evrensel bir insan hakları sorunu niteliğindedir. Bu değerlendirmede, özellikle II. Dünya Savaşı'nı takiben oluşturulan Birleşmiş Milletler Örgütü çalışmalarında, azınlık haklarının sürekli gündeme alınmasını sağlamaktadır. Bu şekilde konunun bağımsız, uluslararası kuruluşların denetleyici gözleri altında olması, devletlerin egemenlik alanında kabul edilen azınlıklar için keyfi uygulamalarının önlenmesi açısından son derece önemlidir.

20. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, ulus devletleri tehdit boyutuna ulaşan, bunun yanında iletişim araçlarının gelişimi sa-

yesinde tüm dünyada izlenebilen insanlık dışı olaylar, azınlıklar konusunda ulusal ve uluslararası platformlarda yeni çözüm arayışlarını tetiklemiştir. Doğu Bloku ülkelerinin parçalanması ile ortaya çıkan yeni ulus devletlerin içinde kalan azınlık unsurlar, self-determinasyon hakkını kullanma hakkını talep eden halklar, azınlıklar konusunda yapılan çalışmaların boyut değiştirmesine neden olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrasında, uluslararası hukuk alanında genel eğilim, azınlık haklarının dolaylı olarak, temel insan hak ve özgürlüklerinin geliştirilmesi suretiyle korunabileceği yönündedir. 1960 sonlarında kolonyal devrin kapanması sürecinde ise azınlık hakları konusunda daha etkin çözüm arayışları baş göstermiştir. Ancak bu dönemde yapılan çalışmalar ve daha fazlası 1990'larda aktif hale gelebilmiştir.

Bugün, Avrupa Konseyi çalışmaları sonucunda ortaya konan Çerçeve Sözleşme başta olmak üzere, pek çok uluslararası ve uluslararası dokümanda, azınlıklar ve hakları özel olarak konu edilmiştir. Bu çalışmaların temel amacı, her devletin kendi egemenlik alanında kabul edilen azınlık unsurların temel haklarına standartlar kazandırmaktır. Bu sayede, her devlet için farklı düzeyde sorunlara mazhar olan azınlıklar konusunda, devletlerin geniş inisiyatif alanı daraltılmaktadır.

Türkiye'de azınlıklar meselesi (yüzyıllardır farklı dil, din, ırk ve kültüre mensup pek çok topluluğu bir arada barındırmasına rağmen), Batı tarihine nazaran, oldukça yeni bir konudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son on-onbeş yılında sözcük itibariyle kullanılmaya başlanan azınlık olgusu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra önemli bir sorun boyutuna taşınmıştır. Bu durumun nedeni, yeni kurulan ulus devletin, var olma ve bunu sürdürebilme çabaları içinde, dönemin hâkim ideolojileri etkisine girmesidir.

Bugün azınlık hakları konusunda dünyada yaşanan değişimin, Türkiye'deki zihniyetlerde de gerçekleşmesi için öncelikle,

Tanzimat ile başlayıp yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sürecinde yapılandırılmaya çalışılan her türlü siyasi anlayışın, dolayısıyla "ulus" anlayışının, dönemin bireysel ve grupsal çıkarlarını temsil ettiği kabul edilmelidir. Artık dönem de şartlar da değişmiştir. Zihniyetlerdeki değişim, zaten azınlıklar hukukunda sağlam bir altyapıya sahip olan Türkiye'nin uygulamada yaşanan aksaklıkları, adaletsizlikleri gidermesini sağlayarak, gelişimini destekleyecektir.

Türkiye'nin azınlıklar hukuku, Kurtuluş Savaşı sonunda imzalanan Lozan Anlaşması'na dayanmaktadır. Bu anlaşmaya göre Türkiye'de azınlık statüsünde bulunan vatandaşlar etnik köken, dil, ırk veya kültür değil, din unsuruna göre belirlenmiştir. Anlaşmanın öngördüğü ve gayrimüslim vatandaşlara tanınan azınlık hakları, esasen Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm vatandaşlarının sahip olduğu hak ve özgürlüklerdendir. Anlaşmada tanınan herhangi bir özel azınlık hakkı söz konusu değildir. Ancak bu vatandaşların ayrımcılığa ve asimilasyona karşı korunması öngörülmüştür.

Türkiye'de sayısı elliye bulan, farklı nitelikte topluluktan bahsedilmektedir. Böylesi bir büyüklükte birliği ve dayanışmayı temin ederek toplumsal mutabakatı sağlamak, bu unsurların her birini memnun etmek, ancak demokratik siyaset ile mümkün olabilir.

Çoğulcu toplum yapısına uygun demokrasi anlayışı, bütünselleştirici değil, farklı kimlik konumları arasındaki ilişkiyi düzenleyici nitelikte olmalıdır. Çünkü demokrasinin ön koşulu, bir kimliğin kendi kimliği üzerinde yaptığı savın, diğer kimliklerin varlık koşullarını yok edici nitelikte olmamasıdır.

Bu bağlamda çoğunlukçu demokrasi, halk çoğunluğunun mutlak egemenliğine dayanan bir sayısal üstünlük rejimi olarak, azınlıkta kalanlara hak ve özgürlük tanımamaktadır. Çoğulcu demokrasi de esasen çoğunluk iradesine dayanmakla beraber, çoğunluğun sınırsız iradesini kabul etmez. Bu anlayış, azınlığın da çoğunluk olabileceği hakkını öngören açık uçlu bir özgürlük kur-

gular. Çoğulculuk, artık insan hakları ve azınlık hakları hususlarında, bir temel kavram niteliğinde kabul edilmektedir.

Bu anlayış, hukuka dayanan devlet düzenlerinde, anayasalık kavramına da yansımaktadır. Anayasallık kavramının referans noktası, yalnızca ortak kimlik değil, farklılık taleplerini de kamusal alana taşıyan özne konumlarıdır. Bu bağlamda anayasanın kurucu ve düzenleyici işlevleri, ortak kimlikten farklılığa doğru kaymakta, anayasal devletin anlamı da hem hukukun üstünlüğü ilkesi temelinde bireysel haklara saygılı, hem de farklılık taleplerinin demokratik platforma taşınmasını olanaklı kılacak demokratik bir devlet olarak değişmektedir.

Artık çok-kültürlülüğü öncelikle bir değer artımı olarak, bu kültürlerle mensup olanları da birer “insan” olarak görmek, belki uygulamalı anlayışlarda da muharrik güç olabilir. Üst kimlik-alt kimlik tartışmaları ancak insan olma üst kimliği kabul edilerek aşılabilir. Bütünleşmek, bölünmez bir bütün olmak tek tip insan yaratmak olarak algılanmamalıdır. Din, dil, ırk, hatta kültür bütünlüğünden öte amaçsal fikir bütünlüğü devleti halkıyla bütün tutar, ülkeyi kalkındırır, geliştirir. En bütün toplum yapısının barışçıl, mutabık kitleleri gerektirdiği tecrübeyle sabittir. Mutabakat ise demokratik araçlar kullanılarak ancak bulunabilir.

Türkiye’de bireysel özgürlüklere sahip olma, ekonomik ve toplumsal imkânlardan özgürce yararlanma, devlete, yani yönetime katılma ve kültürel çoğulculuk haklarının, yürürlükteki tüm yasaların ayrıntılı olarak incelenmesi ve bu ilkesel haklara uygun olarak yenilenmesi yoluyla azınlık mensubu kişilerin korunması gerekmektedir. Bununla birlikte, Türkiye’de yaşanan milliyetçilik tartışmaları etno-jeneolojik (soysopçu, secereci) boyuttan kurtularak, resmi söylemin kabul ettiği “Türk kimliği” tarif edilmeli, bu kimliğe yeni bir meşruluk zemini temellendirilmelidir. Buna bağlı olarak Türkiye koşullarına uygun yeni bir yurttaşlık felsefesi inşa edilmeli, eğitimle bu felsefe özümsemelidir. Ulusun da aslında bir azınlıklar koalisyonu olduğunun dinamiklerini yaratabil-

mek, sancısız bir uluslaşma sürecinin altyapısı olabilir. Bu çerçevede, insana saygı ve kültürel çoğulculuk tabanına sarılmak gereklidir. Türkiye'nin geçmiş deneyimlerinden faydalanarak, evrensel boyutlu ilkeler ışığında aydınlanmak ve sui generis çözümler üretmek zorunda olduğu açıktır. Nitekim Batı'nın kendi azınlık hukukunu yaratması, kanlı bir süreç sonunda ve bir zorunluluk baskısıyla gerçekleşmişken, Türkiye tarihi, Batı medeniyetinin de faydalanması gereken birçok örnek teamülle yaşanmıştır.

NOTLAR

Giriş

- 1 Adanır, Oğuz; *Kapitalizm Öncesi Evrensel Kültür/Zihniyetten Günümüze Osmanlı ve Ötekiler*, Dokuz Eylül Yay., 1. Baskı, İzmir, 2004, s. 19-20.
- 2 Kymlicka, Will; *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998, s. 25.
- 3 Heckmann, Lale Yalçın; "Ulus, Millet, Azınlık, Etnik Grup ve Kültür Kavramları Üzerine," *Birikim*, Etnik Kimlik ve Azınlıklar Özel Sayısı, 3. Baskı, S: 71-72, Y:1995, s. 81.
- 4 Yurdusev, A. Nuri; "18. ve 19. Yüzyıllarda Avrupa'da Türk Kimliği," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay. / 109, İnceleme-Araştırma Dizisi / 62, İstanbul, 1997, s. 102.
- 5 Derrida, J.; *The Other Heading: Reflections on Today's Europe*, Çev: P. Brault and M. B. Naas, Indiana University Press, Bloomington, 1992, s. 9-10, Akt.: Yurdusev; *a.g.m.*, s. 102.
- 6 Yurdusev; *a.g.m.*, s. 103.
- 7 Yuvalı, Abdulkadir; "Anadolu'da Türk Kimliğinin Oluşması İle İlgili Bazı Tespitler," *Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı II*, C: 8, S: 23, s. 439.
- 8 Mahçupyan, Etyen; *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet Devlet ve Din*, Patika, Yol Yay., İstanbul, 1998, s. 29.

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 Arsava, Ayşe Füsün; *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, A.Ü.S.B.F. Yay. No: 579, Ankara, 1993, s. 41.
- 2 Türk Dil Kurumu; *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı, C: 1, Ankara, 1998.
- 3 Bağdatlı, Selahattin; *Hukuk Sözlüğü*, Derin Yay., İstanbul, 2002, s. 66, Özcan, Hüseyin; *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*, 5. Baskı, Olgaç Matbaası, Ankara, 1980, s. 77; ŞENER, Esat; *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yay., Ankara, 2001, s. 74. Bu eserlerde, azınlıklarla ilgili olarak, benzer tanımlar yapılmış olup, yukarıya bunların birbirlerine göre farklı yönleri de alınarak, bir esinleme yapılmıştır.
- 4 Azınlıklar genelde yaşadıkları ülkenin vatandaşlığı kazanmış kişiler olup, problematik noktalardan birini de bu durum ortaya çıkarmaktadır. Yaşadıkları devletin inisiyatifli çerçevesinde bir hukuki statüye sahip olan azınlıklar, klasik uluslararası hukukta, ulusal yetki içinde değerlendirilmektedir. Toluner, Sevin; "Lozan Azınlıklarının korunması Rejimi ve Batı Trakya Türkleri," *İ.Ü. Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı*, İstanbul, 1999, s. 220.
- 5 *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi* 3, 1999, s. 1144.
- 6 Laponce, J.; *The Protection of Minorities*, University of California Press, 1960, s. 3, Akt.: Preece, Jennifer Jackson; *Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus-Devlet Sistemi*, Çev: Ayşegül Demir, Donkişot Yay., İstanbul, 2001, s. 23.

- 7 Pazarıcı, Hüseyin; *Uluslararası Hukuk Dersleri*, II. Kitap, Turhan Kit.Yay., 7. Baskı, Ankara, 2003, s. 169.
- 8 Esasen azınlık gruba mensup kişi sayısı ile çoğunluk gruba mensup kişi sayısı pratikte önemli değildir. Güney Afrika'da siyahlar, Eski Yugoslavya'nın Kosova bölgesinde Müslümanlar sayısal üstünlüklerine karşın azınlık statüsündeydi. Kottak, Conrad Phillip; *Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ütopya Yay., Ankara, 2001, s. 63. Ancak sayısal azınlık aynı zamanda egemen konumda değilse bir azınlık statüsünden söz edilebilir.
- 9 Capotorti, F.; *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nations, New York, 1979, Par. 568, Akt.: Çavuşoğlu, Naz; *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*, Su Yay., 2. Baskı, Ankara, 2001, s. 35.
- 10 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 36.
- 11 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 38.
- 12 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 39.
- 13 Pazarıcı, Hüseyin; *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kit. Yay., Ankara, 2003, s. 207.
- 14 Burada 'dominant' sözcüğüyle eşanlamlı kullanılan başat sözcüğü; benzerleri arasında güç ve önem bakımından başta gelen, önemi yüzünden önde -başta- gelen anlamına gelmektedir. Yılmaz, Ejder; *Hukuk Sözlüğü*, Gen. 5. Baskı, Yetkin Yay., 1996, Ankara, s. 108.
- 15 Oran, Baskın; *Türkiye'de Azınlıklar*, İletişim Yay., Gen. Baskı, Tesev Yay., 2004, İstanbul, s. 25-26.
- 16 Preece; *a.g.e.*, s. 39.
- 17 Arsava; *a.g.e.*, s. 55.
- 18 Okutan, Çağatay; "Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, S: 59-2, Nisan-Haziran 2004, s. 62.
- 19 Okutan; *a.g.m.*, s. 62. Cümledeki vurgu bana ait.
- 20 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 42.
- 21 Modeen, T.; *The International Protection of National Minorities*, s. 15 vd., Akt.: Arsava; *a.g.e.*, s. 55.
- 22 Plasseraud, Yves; "Azınlık Hakları," *Encyclopedia Universale*, Akt.: Toplum ve Hukuk, S: 8, Y: 2, Kış 2003, s. 60-61.
- 23 Çeçen, Anıl; *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Avrasya-Bir Vakfı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara Çalışmaları Dizisi No: 9, Ankara, 2001, s. 56,63.
- 24 Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme'nin Uzmanlar Kurulu'nda da göçmen ve mülteciler "yeni azınlıklar" olarak değerlendirilmektedir.
- 25 Oran; 2004, *a.g.e.*, s. 40-41.
- 26 Arsava; *a.g.e.*, s. 56.
- 27 Oba, Ali Engin; *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, 1. Baskı, İmge Kit. Yay., Ankara, 1995, s. 23.
- 28 Preece; *a.g.e.*, s. 32.
- 29 Arsava, Ayşe Füsün; "Azınlık Hakları ve Bu Çerçevede Ortaya Çıkan Düzenlemeler," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C: 47, S: 1-2, Prof. Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan, Ankara, 1992,

- s. 6. Dil, kültür ve azınlıklar bağlantısı hakkında bkz. ÇOBAN, Savaş; *Azınlıklar ve Dil*, Su Yay., İstanbul, 2005.
- 30 Oba; *a.g.e.*, s. 22.
- 31 Özerman, Elif; "Avrupa'da Dil Hakları Genel Bir Çerçeve Raporu," Çev.: Burcu Toksabay, *Toplum ve Hukuk*, S: 8, Y: 2, Kış 2003, s. 80.
- 32 Volkan, Vamık D.; "Bireysel Kimlikten Ulusal Kimliğe," *Hukuki Perspektifler Dergisi*, S: 3, Nisan 2005, s. 174.
- 33 Arsava; *a.g.e.*, s. 54.
- 34 S. Çoban, 'anadil' ile 'anadili' kavramları arasındaki farklılığa dikkat çekmektedir. Buna göre anadil; bir ya da daha fazla dilin kaynaklandığı köken dil anlamına gelirken, anadili; kişinin içinde doğup büyüdüğü topluluk içinde öğrendiği, edindiği anne dilidir. Dolayısıyla parantez içindeki ifade ile anadili kavramı kastedilmektedir. ÇOBAN; *a.g.e.*, s. 38.
- 35 Breton, Roland; "Les Ethnies," *P.U.F.*, Paris, 1981, s.7-8, Akt.: Tacar, Pulat; *Kültürel Haklar*, Gündoğan Yay., Ankara, 1996, s. 26.
- 36 Kottak; *a.g.e.*, s. 62.
- 37 Andrews, Peter Alford; *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Türkçesi: Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yay.- Tüm zamanlar Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1992, s. 12.
- 38 Heckmann; *a.g.m.*, s. 84.
- 39 Kottak, etnik grubun biyolojik temele dayandırılmasıyla, kavramın "ırksal" bir nitelik kazanacağını belirtmektedir. Kottak; *a.g.e.*, s. 63.
- 40 Fotev, Georgi; *Drugiyat Etnos*, (Sofiya: A.İ. "M. Drinov," 1994), s.92-98, Akt.: Özgür, Nurcan; *Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi*, Der Yay.: 255, İstanbul, 1999, s. 17.
- 41 Bedarida, François-Roussellie, Nicolas; " Milletler, Halklar ve Devletler ," Çev.: Bahaeddin Yediylidiz, *Belleten*, C: LXV, S: 242, 2001, s. 317.
- 42 Baydur, Mithat; "Değişen Ulus Devlet ve Kısa Bir Türkiye Değerlendirmesi," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay. / 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, 1997, s. 252.
- 43 Heckmann; *a.g.m.*, s. 83.
- 44 Heckmann; *a.g.m.*, s. 84.
- 45 Hewitt, CH.; *Majorities and Minorities*, s. 150 vd., Akt.: Arsava; *a.g.e.*, s. 55.
- 46 Giddens, Anthony; *Sosyoloji*, Ayraç Yay., Ankara, 2000, s. 225.
- 47 Üstel, Füsün; "Ulusal Devlet ve Etnik Azınlıklar," *Birikim*, S: 73, Mayıs 1995, s. 13.
- 48 Smith, Anthony D.; *Milli Kimlik*, Çev.: Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 41-42.
- 49 Özgür; *a.g.e.*, s. 13.
- 50 Andrews; *a.g.e.*, s. 12.
- 51 Allard, E.; *Ethnic Mobilization and Minority Resources*, s. 427vd., Akt.: Arsava; *a.g.e.*, s. 55.
- 52 Güvenç, Bozkurt; *İnsan ve Kültür*, 3. Basım, Remzi Kit. Yay., İstanbul, 1979, s. 103.
- 53 Güvenç; *a.g.e.*, s. 103-108.

- 54 Yuvalı; *a.g.m.*, s. 439-440.
- 55 Hall, S.; "Cultural Identity and Diaspora," J. Rutherford (der.), *Identity, Community, Culture, Difference*, (Londra, Lawrence and Wishort, 1990), Akt.: Keyman, E. Fuat; "Globalleşme ve Radikal Demokrasi Olasılığı," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay. / 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, 1997, s. 287.
- 56 Keyman; 1997, *a.g.m.*, s. 288.
- 57 Keyman; 1997, *a.g.m.*, s. 288.
- 58 Lévi-Strauss, Claude; *İrk, Tarih ve Kültür*, Çev.: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyaçioğlu, Işık Ergüden, Metis Yay., İstanbul, 1997, s. 20.
- 59 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 316.
- 60 Pierson, Christopher; *Modern Devlet*, Çev.: Dilek Hattatoğlu, Çiviyazıları Yay., İstanbul, 2000, s. 202.
- 61 Heater, D.; *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education*, Londra, Longman, 1990, s. 163, Akt.: Pierson; *a.g.e.*, s. 202.
- 62 Pierson; *a.g.e.*, s. 203-240.
- 63 Dağı, İhsan D.; *İnsan Hakları Küresel Siyaset ve Türkiye*, Boyut Yay., İstanbul, 2000, s. 261-263.
- 64 Oran; 2004, s. 17,18.
- 65 Küçük, Abdurrahman; "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)," *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı II, C: 8, S: 23, s. 575.
- 66 Plasseraud, *a.g.m.*, s. 54-55.
- 67 Burada bahsedilen azınlıkların 'ortaya çıkması,' fiili olarak değil, azınlık haklarının gelişimi açısından siyaseten konu olur hale gelmeyi, dolayısıyla bir hukuki sorun olarak ortaya çıkmayı ifade etmektedir. Hakka muhatap bir azınlık olgusundan söz edilmektedir.
- 68 Ancak kavram, büyük devletlerin Yunanistan'a, 1914'te Ege Adaları'na ilişkin olarak verdikleri notaya kadar, hiçbir düzenlemede kullanılmamıştır. Arsava; *a.g.e.*, s. 4.
- 69 Preece; *a.g.e.*, s. 10.
- 70 İnanç, Zeri; *Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları*, Ütopya Yay.: 102, Ankara, 2004, s. 17.
- 71 Arsava; *a.g.e.*, s. 1-2.
- 72 Bazı kaynaklarda bu anlaşmanın yılı 1650 olarak kaydedilmiştir.
- 73 Plasseraud; *agm.* s. 65.
- 74 Arsava; *a.g.e.*, s. 2.
- 75 Arsava; *a.g.e.*, s. 2.
- 76 Gemalmaz, Mehmet Semih; *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Gen. ve Gün. 3. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2001, s. 255.
- 77 Akal, Cemal Bali; *Sivil Toplumun Tanrısı*, Afa Yay., İstanbul, 1990, s. 23.
- 78 Akal, Cemal Bali; *Modern Düşüncenin Doğuşu İspanyol Altın Çağı*, Dost Kit. Yay., Ankara, Ocak 2003, s. 23.

- 79 Akal; 1990, s. 24.
- 80 Sancar, Mithat; *Devlet Aklı Kışkacında Hukuk Devleti*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 16.
- 81 Elias, Norbert; *Uygurluk Süreci*, C: 2, Çev.: Erol Özbek, 2. Bası, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 86.
- 82 Akın, İlhan F.; *Kamu Hukuku*, Beta Yay., 7. Baskı, İstanbul, Ekim 1993, s. 76.
- 83 Oran, Baskın; *Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Yen. Ve Gen 5. Basım, Bilgi Yay., Ankara, 1999, s. 33.
- 84 Akın; 1993, s. 76.
- 85 Oran; 1999, s. 19.
- 86 Zabunoğlu, Yahya; Genel devlet teorisi alanında yayınlanmamış doktora tezi, s. 50.
- 87 Göze, Ayferi; *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1987, s. 99.
- 88 Akın; 1993, s. 77.
- 89 Aybars, Ergün; "Osmanlı'dan Cumhuriyete Ulusal Kimlik Oluşumu ve Batı'nın Etkisi," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay. / 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, 1997, s. 159.
- 90 Erözden, Ozan; *Ulus Devlet*, Dost Kit. Yay., Ankara, 1997, s. 47.
- 91 Erözden; *a.g.e.*, s. 50.
- 92 Erözden; *a.g.e.*, s. 53, 54.
- 93 Erözden; *a.g.e.*, s. 54.
- 94 Köker, Levent; "Çokkültürlülük ve Demokratik Meşruluk Sorunu," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi / 62, İstanbul, Eylül 1997, s. 42.
- 95 Bedarida - Roussellie; *a.g.e.*, s. 322-323.
- 96 Erözden; *a.g.e.*, s. 56, 57.
- 97 Erözden; *a.g.e.*, s. 58.
- 98 Öyle ki bu dönemde insanlar, farklılıklarını, ulusal bütünlük içinde savunma hakkına sahip değillerdi. Farklılıklar özel alanda bırakılmak zorundaydı. Okutan, Çağatay; "Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları (1923-1946)," yayınlanmamış doktora tezi, s. 2.
- 99 Erözden; *a.g.e.*, s. 59.
- 100 Akal, Cemal Bali; "Devlet, Yasa, Hâkimiyet," *Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı*, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1999, s. 27.
- 101 Erözden; *a.g.e.*, s. 59.
- 102 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 316.
- 103 Göze, Ayferi; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2000, s. 347.
- 104 Erözden; *a.g.e.*, s. 99.
- 105 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 316.
- 106 Heckmann; *a.g.m.*, s. 84.
- 107 Mahçupyan; *a.g.e.*, s. 37.
- 108 Timur, Taner; *Osmanlı Kimliği*, 4. Baskı, İmge Kit. Yay., Ankara, 2000, s. 141-146.

- 109 Giddens; *a.g.e.*, s. 232.
- 110 Gemalmaz; 2001, s. 255.
- 111 Polonya, İtalya, Almanya, Hollanda ve İsviçre'nin sınırları belirlenmiştir. Gemalmaz; 2001, s. 255.
- 112 Kimminich, O.; *Regelungen der Minderheiten und Volksgruppenprobleme der Vergangenheit*, s. 39 vd., Arsava; *a.g.e.*, s. 55.
- 113 İnanç; *a.g.e.*, s. 17-18.
- 114 Baydur; *a.g.m.*, s. 252.
- 115 Arsava; *a.g.e.*, s. 5.
- 116 Arsava; *a.g.e.*, s. 5.
- 117 Arsava; *a.g.e.*, s. 6.
- 118 Arsava; *a.g.e.*, s. 6-7.
- 119 İnanç; *a.g.e.*, s. 18.
- 120 Preece; *a.g.e.*, s. 85.
- 121 Arsava; *a.g.e.*, s. 4-5.
- 122 Arsava; *a.g.e.*, s. 8.
- 123 *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, s. 1144, Arsava; *a.g.e.*, s. 9-10, Gülmez, Mesut; *Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması*, Türkiye Barolar Birliği Yay., Ankara, 2004, s. 29-31.
- 124 Plasseraud; *agm.* s. 67.
- 125 Arsava; *a.g.e.*, s. 13.
- 126 Arsava; *a.g.e.*, s. 14.
- 127 Arsava; *a.g.e.*, s. 9.
- 128 *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, s. 1144.
- 129 Gemalmaz; 2001, s. 257.
- 130 Arsava; *a.g.e.*, s. 16.
- 131 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 320.
- 132 Kraus, Herbert; "Das Recht der Minderheiten," 1927, s. 50 vd., Akt.: Arsava, Ayşe Fünün; "Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C: 47, Haziran-Aralık 1994, S: 3-4, Profesör Bedri Gürsoy'a Armağan Sayısı, s. 13-14.
- 133 Gemalmaz; 2001, s. 257-258.
- 134 Marshall, Gordon; *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev.: Osman Akinhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1999, s. 53.
- 135 Arsava; *a.g.e.*, s. 17.
- 136 Burada "egemenlik"ten anlaşılması gereken, yaptırım gücü anlamındaki iktidarla sağlanan otoritedir. İzveren, Adil; *Hukuk Felsefesi*, 2. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, No: 45, Ankara, 1994, s. 129.
- 137 Modern merkezi yönetim, sınırları içindeki her alana müdahale etme kabiliyetini bürokrasi aracılığıyla kazanır. Adem-i merkezîyet, devletin tüm toprakları üzerinde güçlü bir örgütsel ağının olmasını, bu örgütsel ağ ise bürokrasiyi gerektirir.

- 138 Modern devlet kuramcılarına göre, insanların malvarlığından ya da gelirlerinden alınan vergiler, mali gücün toplumsal bir merkezi iktidarın elinde, savunma ve adaleti sağlama tekelinin işlerliğini güvenceye almak amacıyla toplanır. Elias; *a.g.e.*, s. 148.
- 139 Akçam, Taner; "Hızla Türkleşiyoruz," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, 1997, s. 143.
- 140 Timur; *a.g.e.*, s. 219.
- 141 Timur; *a.g.e.*, s. 113-114.
- 142 Timur; *a.g.e.*, s. 113-115, Yurdusev; *a.g.m.*, s. 101.
- 143 Öğün, Süleyman Seyfi; "Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay. / 109, İnceleme-Araştırma Dizisi / 62, İstanbul, 1997, s. 214.
- 144 Öğün; *a.g.m.*, s. 219.
- 145 Öğün; *a.g.m.*, s. 210.
- 146 Bozkurt, Gülnihal; "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C: 43, S: 1-4, Y: 1993, s. 49.
- 147 Küçük, A.; *a.g.m.*, s. 556-559.
- 148 Avcıoğlu, Doğan; *Türklerin Tarihi*, Beşinci Kitap, Tekin Yay., İstanbul, 1995, s. 2006.
- 149 Küçük, A.; *a.g.m.*, s. 560.
- 150 SHAW, Stanford; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İstanbul, 1985, s. 1002.
- 151 Küçük, A.; *a.g.m.*, s. 561-562.
- 152 Kilise ve manastırlardan alınan vergiler, "vakıf haline gelen mülklerin devlete ait haklarından" ibaret olup, Müslüman vakıflar için de aynı uygulamalar söz konusuydu. Turan, Osman; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 14. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 2003, s. 160.
- 153 Ortaylı, İlber; "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Nizamı," *A.Ü.H.F. Yay.*, No: 498, Prof. Dr. Hamide Topçuoğlu'na Armağan, Ankara, 1995, s. 88.
- 154 Ercan, Yavuz; "Ottoman Rule Over Non-Turkish and Non-Muslim Communities," *Turkish Review Quarterly Digest*, Winter, Ankara, 1985-86, s. 75.
- 155 Ahmad, Feroz; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu," *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Editör: Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 89, İstanbul, 1999, s. 23.
- 156 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 89, Ortaylı, İlber; *Osmanlı Barışı*, 2. Baskı, Ufuk Kitap Da Yay., İstanbul, 2004, s. 29, 124-125.
- 157 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 88.
- 158 SHAW; *a.g.e.*, s. 1003.
- 159 Fendoğlu, Hasan Tahsin; *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar*, Mimoza Yay., Konya, 1994, s. 63.
- 160 Oba; *a.g.e.*, s. 81.
- 161 Ahmad; *a.g.m.*, s. 23, Küçük, Cevdet; "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İstanbul, 1985, s. 1009.

- 162 Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 15. Rum-Ortodoks milletin tabi olduğu hukuk Roma Hukukuydu. Aynı eser, s. 17.
- 163 Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 125.
- 164 Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 15.
- 165 Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 5. Baskı, Yay. Haz.: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 149.
- 166 Ercan; a.g.m., s. 75.
- 167 Küçük, A.; a.g.m., s. 576-77.
- 168 Niyazi, Mehmed; *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1999, s. 212.
- 169 Küçük, A.; a.g.m., s. 576.
- 170 Niyazi; a.g.e., s. 212.
- 171 Küçük, A.; a.g.m., s. 578.
- 172 Nahum, Henri; "1900'e doğru İzmirli bir Yahudi Ailesinin Portresi," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, 3. Baskı, Der.: François Georgeon, Paul Dumont, Çev.: Maide Selen, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 198-199.
- 173 Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 16.
- 174 Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 16.
- 175 Smynelis, Marie-Carmen; "İzmir'de Avrupalı Koloniler ve Etnik Dini Cemaatler, Birlikte Var Olma ve Toplumsallık Ağları (XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Ortası)," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, 3. Baskı, Der.: François Georgeon, Paul Dumont, Çev.: Maide Selen, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 215, dn.
- 176 Ortaylı; 1995, a.g.m., s. 86, Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 68, 126.
- 177 Nahum; a.g.m., s. 202.
- 178 Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 22.
- 179 Ortaylı; 1995, a.g.m., s. 90, Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 69.
- 180 Bozkurt; a.g.m., s. 50.
- 181 Millet sistemi; bir bölgenin İslam egemenliğine girmesinden sonra, buradaki ehl-i kitapların bir ahidname (hukuk ve himaye öngören bir anlaşma) ile İslam devletinin idaresine girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukuki varlıktır. Ortaylı; 1995, a.g.m., s. 87.
- 182 Göknen, Ertan; "Osmanlı Devleti'nin Kamu ve Sosyal Hayatında Gayrimüslimler," *Türk Kültürü*, S: 469, Y:XL, Mayıs 2002, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 276.
- 183 Kafadar, Cemal; "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 26.
- 184 Kaptan, Eyüp; *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu*, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1997, s. 3.
- 185 Smyrnalis; a.g.m., s. 221, dn.
- 186 Bu unsurlar, henüz kendilerine ait bağımsız kiliseleri olmadığı için, Fener Patrikliğine bağlanmış, dolayısıyla Rum milleti içinde düzenlenmişti. Kaptan; a.g.e. s. 6.
- 187 Ortaylı; 1995, a.g.m., s. 89.
- 188 Ortaylı; 1995, a.g.m., s. 90.

- 189 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 89-90.
- 190 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 85.
- 191 Küçük, C; *a.g.e.*, s. 1007.
- 192 Ahmad; *a.g.m.*, s. 24, Fendoğlu; 1994, s. 59.
- 193 Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet-Bozkurt, Gülnihal; *Türk Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, Savaş Yay., Ankara, 1999, s. 70-73.
- 194 Levent, Etem; *Belgeler Işığında İnsan Hakları*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2002, s. 16, Zimmilerin Hak ve ödevleri için bkz. Fendoğlu; 1994, *a.g.e.*, s. 61.
- 195 Berkes; *a.g.e.*, s. 175.
- 196 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 87.
- 197 Somel, Selçuk Akşin; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 89, Mumcu, Ahmet; *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını S: 54, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi:15, Ankara, 1991, s. 19.
- 198 Mumcu; *a.g.e.*, s. 19. Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Gayrimüslimlerin görevlendirildikleri makamlar ve işler için bkz. Gökmen; *a.g.m.*, s. 276-285.
- 199 Gökmen; *a.g.m.*, s. 279.
- 200 Mumcu; *a.g.e.*, s. 20. Bir çalışmaya göre 1453 ile 1623 tarihleri arasında birbirini izleyen 47 adet veziri azamdan sadece 5'i Türk kökenliydi. 11 Arnavut, 6 Rum, 1 Çerkes, 1 Ermeni, 1 Gürcü ve 1 İtalyan vezir-i azamdan bahsedilirken, geri kalanın kökeni ise bilinmemektedir. ANAR, Erol; *İnsan Hakları Tarihi*, 2. Baskı, Çiviyazları Yay., İstanbul, 2000, s. 101.
- 201 Bozkurt; *a.g.m.*, s. 50.
- 202 Somel; *a.g.m.*, s. 89-90. Ayrıntıları ile kısıtlamaları görmek için bkz. Bozkurt; *a.g.m.*, s. 50-51. Bunların İslam hukukuna dayanan örnekleri için bkz. Üçok-Mumcu-Bozkurt; *a.g.e.*, s. 70-71.
- 203 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 85.
- 204 Turan, Namık Sinan; "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, S: 60-4, s. 245-254.
- 205 Turan, N.S.; *a.g.m.*, s. 246.
- 206 Turan, N.S.; *a.g.m.*, s. 245.
- 207 İnalçık, Halil; *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 50-51.
- 208 Şen, Faruk; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çokkültürlülük ve Avrupalı Türklere Yansıması," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, 1997, s. 244.
- 209 Kula, Onur Bilge; *Çoğulcu Düşünce Karşıt Kültür*, Büke Yay., İstanbul, 2002, s. 81-82.
- 210 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 86-87, Ortaylı; 2004, *a.g.e.*, s. 21.
- 211 Ortaylı; 2004, *a.g.e.*, s. 31.
- 212 Berkes; *a.g.e.*, s. 150.

- 213 Ortaylı, İlber; "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 38.
- 214 Göze; 2000, a.g.e., s. 209.
- 215 Keskin, Mustafa - Yuvalı, Abdülkadir - Öztürk, Ayhan - Ekincikli, Mustafa; *Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 2. Basım, Ufuk Kit. Yay., Konya, 2001, s. 12.
- 216 Arsava; a.g.e., s. 2.
- 217 Akşin, Sina; "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C: 49, Haziran-Aralık 1994, No:3-4, Prof. Dr. Yılmaz Günel'a Armağan Sayısı, Ankara, 1995, s. 24.
- 218 Kaptan; a.g.e., s. 8-9.
- 219 Arsava; a.g.e., s. 3., Gemalmaz; 2001, s. 255.
- 220 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, 4. Cilt, 1. Bölüm, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1982, s. 424.
- 221 Kaptan; a.g.e., s. 9.
- 222 Ortaylı; 2004, a.g.e., s. 19.
- 223 Akşin; a.g.m., s. 25.
- 224 Somel; a.g.m., s. 90.
- 225 Akşin; a.g.m., s. 25.
- 226 Gemalmaz; 2001, s. 255.
- 227 Berkes; a.g.e., s. 154.
- 228 Kaptan; a.g.e., s. 10.
- 229 Bahsi geçen belgeler ve diğer tüm Anayasal metinlerimiz için bkz. Kili, Suna-Gözübüyük, Şeref; *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Yen. 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2000.
- 230 Berkes; a.g.e., s. 171.
- 231 Okandan, R. Galip; *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İ.Ü.H.F. Yay.: 363, İstanbul, 1971, s. 60.
- 232 Bozkurt; a.g.m., s. 52.
- 233 Okandan; a.g.e., s. 66-67.
- 234 Akın, İlhan; *Türk Devrimi Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 1992, s. 19, İnalçık, Halil; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu," *Belleten*, C: XXVIII, S: 109-112, Ankara, 1964, s. 611-619.
- 235 Türkiye yönetim sisteminde, seçim usulü de ilk olarak bu meclislerin kurulması ile başlamıştır. Ortaylı, İlber; *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yay., VII. Dizi, S: 178, Ankara, 2000, s. 35.
- 236 Ortaylı, İlber; *Gelenekten Geleceğe* içinde "Türkiye'de Demokrasi Çok Genç Değildi," 7. Baskı, Ufuk Kit., İstanbul, 2003, s. 61-62. Muhasıllık Meclisleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ortaylı; 2000, a.g.e., s. 32-46.
- 237 Fendoğlu; 1997, s. 69.
- 238 Akın; 1992, a.g.e., s. 20-21, Üçok-Mumcu-Bozkurt; a.g.e., s. 274-275.
- 239 Berkes; a.g.e., s. 216-217.

- 240 Fendoğlu; 1997, s. 69.
- 241 Arsava; *a.g.e.*, s. 3, Gemalmaz; 2001, s. 255.
- 242 Bu nizamnameler için bkz. Kaya, Önder; *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2004, s. 109 vd.
- 243 Bozkurt, Gülnihal; *Türk Alman Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, s. 57-58.
- 244 Ortaylı; 1995, *a.g.m.*, s. 91.
- 245 Arsava; *a.g.e.*, s. 3.
- 246 Arsava; *a.g.e.*, s. 3, Gemalmaz; 2001, s. 255.
- 247 Gemalmaz; 2001, s. 255.
- 248 Arsava; *a.g.e.*, s. 4.
- 249 Arsava; *a.g.e.*, s. 3.
- 250 Göze; 2000, *a.g.e.*, s. 211.
- 251 Okandan; *a.g.e.*, s. 166 vd.
- 252 Ortaylı; 2003, *a.g.e.*, s. 62.
- 253 Üstel, Füsün; "II.Meşrutiyet ve Vatandaşın 'icad'ı," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 174.
- 254 Ortaylı; 2003, *a.g.e.*, s. 62.
- 255 Aybars; *a.g.m.*, s. 161.
- 256 Berkes, *a.g.e.*, s. 336.
- 257 Ercan; *a.g.m.*, s. 68.
- 258 Ercan; *a.g.m.*, s. 69.
- 259 Yumul, Arus-Bali, Rifat N.; "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 362.
- 260 Ortaylı; 2001, *a.g.m.*, s. 41.
- 261 Özbudun, Ergun; "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, 1997, s. 63.
- 262 Tanzimatçılarla Yeni Osmanlıların farklılıkları için bkz. Odabaşı, Arda; "Tanzimatçılığa Karşı Yeni Osmanlılar," *Bilim ve Ütopya*, S: 132, Haziran 2005, s. 16 vd.
- 263 Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, Birinci Kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2001, s. 135.
- 264 Mardin, Şerif; *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 149-150.
- 265 Öğün; *a.g.m.*, s. 217.
- 266 Tunaya; *a.g.e.*, s. 136-137.
- 267 Keskin-Yuvalı-Öztürk-Ekincikli; *a.g.e.*, s. 65.
- 268 Yurdusev; *a.g.m.*, s. 104.
- 269 Akçam; 1997, *a.g.m.*, s. 144.
- 270 Jön Türkler (Yeni Osmanlılar) hakkında bkz. Akşin, Sina; "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Bilim ve Ütopya*, S: 132, Haziran 2005, s. 32 vd.

- 271 Mardin, Şerif; "Yeni Osmanlı Düşüncesi," *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 45.
- 272 Milli Eğitim Yayınevi; *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı*, İstanbul, s. 26, Akt.: Oba; a.g.e., s. 13-14.
- 273 Avcıoğlu; 1995, s. 2005.
- 274 Akdağ, Mustafa; *Türkiye'nin İktisadi ve İktisadi Tarihi*, C: 2 1453-1455, Ankara, 1971, s. 5-6, Akt. Oba; a.g.e., s. 14.
- 275 Oba; a.g.e., s. 15.
- 276 Keskin-Yuvalı-Öztürk-Ekincikli; a.g.e., s. 43.
- 277 Adanır, Fikret; "Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi," *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, Der.: Erik Jan Zürcher, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s. 23.
- 278 Okutan; a.g.e., s. 3.
- 279 Oba; a.g.e., s. 16-17.
- 280 Akçam; 1997, a.g.m., s. 143.
- 281 Yurdusev; a.g.m., s. 104.
- 282 Erol, Nuran; "Yurttaşlık ve Demokrasi: Çoğulcu Bir Yurttaşlık Kavramına Doğru," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997, s. 121.
- 283 Balta, Tahsin Bekir; "Etnik Bakımdan Mütecane Olmayan Bölgelerin Kendi Kaderini Tayin Hakkı," *A.Ü.H.F.D.*, C: XXI, S: 1-4, Y:1964, s. 13.
- 284 Ortaylı; 1995, a.g.m., s. 86.
- 285 Yamaner, Şerafettin; *Atatürk Öncesi ve Sonrası Kültürel Değişimin Felsefesi ve Toplumsal Özü*, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1999, s. 239.
- 286 Yamaner; a.g.e., s. 246.
- 287 Bora, Tanıl; "Cumhuriyetin İlk Döneminde Milli Kimlik," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, 1997, s. 53.
- 288 Yamaner; a.g.e., s. 247-250.
- 289 Tanör, Bülent; *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 9. Baskı, Yapı Kredi Yay.-963, Cogito-69, İstanbul, 2002 s. 211.
- 290 Özbudun, E.; a.g.m., s. 65.
- 291 Bozkurt; a.g.e., s. 56-57.
- 292 Keskin-Yuvalı-Öztürk-Ekincikli; a.g.e., s. 172.
- 293 Göze; 2000, s. 194.
- 294 Bozkurt; a.g.m., s. 57-58.
- 295 Kaptan; a.g.e., s. 102.
- 296 Bozkurt; a.g.m., s. 58.
- 297 Göze; 2000, s. 348-351.
- 298 Göze; 2000, s. 349.
- 299 Afetinan, A; *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1977, s. 188.

- 300 Kötülerden tercih edilebilir olanı, daha az kötü. Yılmaz, Ejder; *a.g.e.*, s. 223.
- 301 Açık milliyetçilik, ırk ve etnik kökeni göz önüne almadan vatandaşlardan meydana gelen siyasal bir toplumu, bir toprak teşkilatını ifade eder, idealini gelecekte arar, eski ile ilgilenmek, kişilerin özgürce kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi üzerinde durur... Örnek ABD. Kapalı milliyetçilik ise, milletin milli karakteri kan ve ırk gibi ortak kökenler ve ana topraklarında köklü bir şekilde bulunmuş olma gibi konuları işler. Bu şekilde, milli karakterin saflığını ileri sürerek bunun yabancı etkiler altında bozulmamasına çalışır..Örnek Panslavizm ve Alman milliyetçiliği..” Oba; *a.g.e.*, s. 25-26.
- 302 Gelişmemiş ülkelerin modernleşmesi sürecinde romantizmin temel ide olduğunu savunan bir görüş için bkz.:Mardin; *a.g.e.*, s. 26 ve 304-305.
- 303 Kadioğlu, Ayşe; “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Milliyetçiliğinin Çelişkisi ve Seçkinlerin Tavırı,” *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997, s. 277-278.
- 304 Mardin; *a.g.e.*, s. 305.
- 305 Tekeli, İlhan-İlkin, Selim; *Cumhuriyetin Harcı*, 1. Kitap Köktenci Modernitenin Doğuşu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 481.
- 306 Afetinan, A.; *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazmaları*, Ankara, 1969, s. 23-24.
- 307 Berlin, Isaiah; “Volksgeist’ in Dönüşü,” Çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, *NPQ Türkiye*, C: 1/3, Kış 1992, s. 7-8.
- 308 Bora; 1997, *a.g.m.*, s. 57.
- 309 Bora, Tanıl; “Türkiye’de Milliyetçilik ve Azınlıklar,” *Birikim*, Etnik Kimlik ve Azınlıklar Özel Sayısı, 3. Baskı, S: 71-72, 1995.
- 310 Bora; 1997, *a.g.m.*, s. 58.
- 311 Özbudun, E.; *a.g.m.*, s. 66.
- 312 Gözübüyük, Şeref-Sezgin, Zekai; 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1957, s. 436-441, Akt.: Özbudun, E.; *a.g.m.*, s. 66-67.
- 313 Özbudun, E.; *a.g.m.*, s. 67.
- 314 Parla, Taha; *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, C: 3; Kemalist TekParti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku, İletişim Yay., İstanbul, 1992, s. 32,40-41, Akt.: Özbudun E.; *a.g.m.*, s. 67, bu konuda ayrıca bkz. Yamaner; *a.g.e.*, s. 252.
- 315 Çeçen, Anıl; *Atatürk ve Cumhuriyet*, 3. Baskı, İmge Kit. Yay., Ankara, 1995, s. 120-121.
- 316 Çeçen; 1995, *a.g.e.*, s. 127.
- 317 Yuvalı; *a.g.m.*, s. 448.
- 318 Yılmaz, A.; *a.g.e.*, s. 72.
- 319 Ögün; *a.g.m.*, s. 225-226. Atatürk milliyetçiliği için; çağdaş uygarlığa ayak uydurma çabasında fakat kendi bütünlüğü içinde, hümanist bir anlayışla hatta tüm insanlık için geçerli bir milliyetçilik olduğuna dair görüşler için bkz. Akın; 1992, *a.g.e.*, s. 199.
- 320 Şen; *a.g.m.*, s. 245.
- 321 Bozkurt; *a.g.m.*, s. 58.
- 322 Ögün; *a.g.m.*, s. 227-228. Atatürk döneminin “Türkleşmeye” yönelmiş uluslaşma sürecini izlemek amacıyla bkz. Yamaner; *a.g.e.*

- 323 Yılmaz, A.; *a.g.e.*, s. 69.
- 324 Ögün; *a.g.m.*, s. 230.
- 325 Şenel, Alaeddin; "İrk ve İrkçılık," *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan I*, İ.Ü.S.B.F., İstanbul, 1982, s. 511. İrkçilikle ilgili kuramlar ve ırkçılığın gelişimi için bkz. aynı makale, s. 515-587.
- 326 Okutan; *a.g.e.*, s. 4.
- 327 Özbudun, Sibel; "Bir Yanlış İnkalem: Geleneksel Kültür/Küresel(leşen) Kültür," *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Küreselleşme ve Geleneksel Kültür, Sektörün Bildirileri*, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara, 2002, s. 273-274.
- 328 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. AKAR, Rıdvan; "İki Yıllık Gecikme: 6-7 Eylül 1955," *Toplumsal Tarih*, Eylül 2003, S: 117, s. 86-93.
- 329 Aktar, Ayhan; "Varlık Vergisi ve İstanbul," *Toplum ve Bilim*, S: 71, Kış 1996, s. 97/101/105.
- 330 Aktar; *agm.*, s. 105-106.
- 331 Aktar; *agm.*, s. 108-110.
- 332 Aktar; *agm.*, s. 120.
- 333 Aktar; *agm.*, s. 109.
- 334 Andrews; *a.g.e.*

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Köker; *a.g.m.*, s. 41.
- 2 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 66.
- 3 Arsava; *a.g.e.*, s. 7.
- 4 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 66.
- 5 Milliyetler prensibi, 1789 Devrimi ile ortaya çıkmış kavramlardandır. İlke, bir millet teşkil edebilecek kabiliyetteki her halk için bir devlet kurulabileceğini ifade etmektedir. Bir uluslararası hukuk normu olarak kabul edilmemiş olan kavram, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında, bir tür diplomatik pazarlık aracı olarak, müdahaleci devletler lehine işlev görebilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Meray, Seha L.; "Devletler Hukukunda Milliyetler Prensibi," *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, S: 3-4, C: III, Y: 1948, s. 61-114.
- 6 DAHM, G.; *Völkerrecht*, Bd. I, s. 394, Akt.: Arsava; *a.g.e.*, s. 7.
- 7 Mandelstam, André; *La Protection des Minorités*, Académie de Droit International, Recueil des Cours 1923, s. 377, Akt.: Arsava; *a.g.e.*, s. 7.
- 8 Doehring, Karl; *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, Yen.Düz.2. Baskıdan Çev.: Ahmet Mumcu, İnkılap Kit.,Yay., İstanbul, 2002, s. 148-149.
- 9 Lenin, V. I.; *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, 7. Bası, Çev.: Muzaffer Ardos, Sol Yay., Ankara, s. 152.
- 10 HYDE, C.C.; *International Law Chiefly as Interpreted and Applied by the United States*, c. I, II, 1947, s. 363-374, Akt.: Toluner, Sevin; *Milletlerarası Hukuk Dersleri*, 5 Baskı (tup-ka baskı), Beta Yay., İstanbul, 1996, s. 28.

- 11 Milletler Cemiyeti Misakı ile Birleşmiş Milletler Şartı metinleri için bkz. Gündüz, Aslan; *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar Hakkında Temel Metinler*, 2. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 1994.
- 12 Maddelerin tam metni için bkz. Gündüz; 1994, s. 25-26, 35-36.
- 13 Sözkonusu madde metinleri için bkz. Gündüz; 1994, s. 38-39.
- 14 Toluner; *a.g.e.*, s. 28.
- 15 Sözkonusu madde metinleri için bkz. Gündüz; 1994, s. 186.
- 16 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 71.
- 17 Gündüz; 1994, s. 187.
- 18 Gemalmaz, Mehmet Semih; *Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi İnsan Hakları Komitesi Kararlarında Yaşam Hakkı ve İşkence Yasağı*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2002, s. 519.
- 19 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 71.
- 20 Gemalmaz; 2002, s. 520.
- 21 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 73.
- 22 Toluner; *a.g.e.*, s. 29-30.
- 23 Gündüz; 1994, s. 552.
- 24 Türkiye'de, 1921 ve 1924 Anayasaları'nda geçmeyen "ülke bütünlüğü" kavramı, 1961 Anayasası'nda 4 maddede, 1971 değişiklikleri ile toplam 16 maddede, 1982 Anayasası'nda ise doğrudan 18, dolaylı olarak 25 kez anılmıştır. KAYNAR, Mete; *Devletin Ülkesi ve Milleti*, Özgür Üniversite Kitaplığı:33, Ankara, 2001, s. 10-11.
- 25 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 75.
- 26 Arsava; *a.g.e.*, s. 74.
- 27 Doehring; *a.g.e.*, s. 149.
- 28 Koskenniemi, Martti; "Günümüzde Milli Self-Determinasyon: Hukukî Teori ve Uygulama Sorunları," Çev.: Mesut Hakkı Çaşın, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 1, S: 1, Haziran 1997, s. 287.
- 29 Arsava; *a.g.e.*, s. 74.
- 30 Doehring; *a.g.e.*, s. 149.
- 31 Arsava; *a.g.e.*, s. 58.
- 32 Koskenniemi; *a.g.m.*, s. 291-299.
- 33 Toluner; *a.g.e.*, s. 30.
- 34 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 76.
- 35 Sönmezoğlu, Faruk; "Kendi Kaderini Tayin ve Birleşmiş Milletler," İ.Ü.S.B.F. Yay. No: 1., Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan II, İstanbul, 1982, s. 145.
- 36 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 71.
- 37 Arsava; *a.g.e.*, s. 77. B. Oran SDR için; İçsel SDR, Dışsal SDR ve Ayrılma olmak üzere üçlü bir tasnif kullanılmaktadır. Burada, genellikle kullanılan biçimiyle ikili tasnif benimsenecek, ayrılma dışsal SDR içinde kabul edilecektir.
- 38 Oran, Baskan (a); "Demokrasiden Korkulmaz," *Toplum ve Hukuk*, S: 8, Y: 2, Kış 2003, s. 38.

- 39 Arsava; *a.g.e.*, s. 77-78.
- 40 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 76.
- 41 Arsava; *a.g.e.*, s. 77.
- 42 Balta; *a.g.m.*, s. 5-6.
- 43 Buchheit, L.; *Session, the Legitimacy of Selfdetermination*, Akt.: Arsava; *a.g.e.*, s. 78.
- 44 Oran (a); 2003, agm. s. 39.
- 45 Arsava; *a.g.e.*, s. 79.
- 46 Kimminich, O.; *Einführung in das Völkerrecht*, s. 211, Akt.: Arsava; *a.g.e.*, s. 78.
- 47 Sözkonusu Bildirge için bkz. Çeçen, Anıl; *İnsan Hakları Rehberi*, Bilim Yay., Ankara, 1999, s. 122.
- 48 Oran (a); 2003, agm. s. 38.
- 49 Oran (a); 2003, agm. s. 38.
- 50 Thornberry, Patrick; "Intenational and European Standarts on Minority Rights," in Hugh Miall (ed.), *Minority Rights in Europe: Prospects for a Transnational Regime*, Royal Institute of International Affairs, Council on Foreign Relations Pres, Newyork, 1994, s. 883-884, Akt.: Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 77-78.
- 51 Baydur; *a.g.m.*, s. 253.
- 52 Oran (a); 2003, agm. s. 43.
- 53 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 333.
- 54 Oran (a); 2003, *a.g.m.*, s. 38.
- 55 Dupuy, R.-J.; *La Revulation Française et le Droit International Actuel*, (1989-II) 214 Hag.Rec., s. 25, Akt.: Koskeniemi; *a.g.m.*, s. 290.
- 56 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 78.
- 57 Sönmezoğlu; *a.g.m.*, s. 134.
- 58 Arsava; *a.g.e.*, s. 81.
- 59 Touraine, Alain; *Demokrasi Nedir?*, 3. Baskı, Çev.: Olcay Kural, Cogito, YKY, İstanbul, 2002, s. 25.
- 60 Touraine; *a.g.e.*, s. 45-47.
- 61 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 79-80.
- 62 McChesney, Allan; *Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Savunmak ve İlerletmek*, Çev.: Orhan Kemal Cengiz, AAAS Bilim ve İnsan Hakları Programı, Bg Yay., Ankara, 2004.
- 63 Arsava; *a.g.e.*, s. 8.
- 64 Doehring; *a.g.e.*, s. 151-155.
- 65 Claude, I; *National Minorities: An İnternational Problem*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1955, s. 54-55, Akt. Preece; *a.g.e.*, s. 24.
- 66 Preece; *a.g.e.*, s. 24.
- 67 McChesney; *a.g.e.*, s. 85.
- 68 Arsava; *a.g.e.*, s. 27.
- 69 Parekh, Bhikhu; *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Çev.: Bilge Tanrıseven, Phoenix Yay., 1. Baskı, Ankara, 2002, s. 272.
- 70 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 54.

- 71 Gemalmaz; 2001, s. 470.
- 72 Gözler, Kemal; *Hukuka Giriş*, Ekin Kit. Yay., Bursa, 1998, s. 321.
- 73 Bozkurt, Enver; *Hukukun Temel Kavramları*, 3. Baskı, Nobel Yay., Ankara, 2002, s. 180.
- 74 Bu çalışmada hak ile özgürlük kavramları, tartışmalardan soyut durularak, aynı anlamda kullanılacaktır.
- 75 Kabaoğlu, İbrahim Ö.; *Kolektif Özgürlükler*, D.Ü.H.F. Yay., Diyarbakır, 1989, s. 6.
- 76 Arsava; *a.g.e.*, s. 68.
- 77 Kimminich, O.; *Regelungen der Minderheiten - und Volksgruppenprobleme in der Vergangenheit*, s. 51, Akt. Arsava; *a.g.e.*, s. 68.
- 78 HAEBERLE, P.; *Verbaende als Gegenstand Demokratischer Verfassungslehre*, s. 481, Akt. Arsava; *a.g.e.*, s. 68.
- 79 Bozkurt, E; *a.g.e.*, s. 180.
- 80 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 71.
- 81 Donnelly, Jack; *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, Çev.: Mustafa Erdoğan-Levent Korkut, Yetkin Yay., Ankara, 1995, s. 30-31.
- 82 Donnelly; *a.g.e.*, s. 153-159.
- 83 Donnelly; *a.g.e.*, s. 165.
- 84 Pernthaler, P.; *Gruppenschutz im Volksgruppenrecht und seine Verbindung zum individuellen Minderheitenschutz*, s. 90 vd. Akt. Arsava; *a.g.e.*, s. 68.
- 85 Arsava; *a.g.e.*, s. 69, Özellikle kültürel hakların bireysel hak mı yoksa kolektif hak mı olduğu tartışması için bkz. TOK, Nafiz; *Kültür, Kimlik ve Siyaset*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2003, s. 147 vd.
- 86 Donnelly; *a.g.e.*, s. 160-161
- 87 Arsava; *a.g.e.*, s. 69.
- 88 Arsava; *a.g.e.*, s. 69-70.
- 89 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 53-54.
- 90 Kabaoğlu; 1989, s. 34.
- 91 Kabaoğlu; 1989, s. 105.
- 92 Gemalmaz; 2001, s. 470.
- 93 Kabaoğlu; 1989, s. 56-64.
- 94 Kabaoğlu; 1989, s. 64-65.
- 95 Kabaoğlu; 1989, s. 7.
- 96 Parekh; *a.g.e.*, s. 272.
- 97 Arsava; *a.g.e.*, s. 27-29.
- 98 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 73. Bu konuda yaşanan örnekler için bkz. Aynı eser, s. 77-82.
- 99 Parekh; *a.g.e.*, s. 276-277.
- 100 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 74.
- 101 Parekh; *a.g.e.*, s. 272-276.
- 102 Kabaoğlu; 1989, s. 67-97.
- 103 Kabaoğlu; 1989, s. 97-98.
- 104 Kabaoğlu; 1989, s. 98.

- 105 Arsava; *a.g.e.*, s. 70.
- 106 McChesney; *a.g.e.*, s. 82-84.
- 107 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 58.
- 108 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 58, bahsedilen belgeler için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 63 vd., 68 vd., 113 vd.
- 109 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 58-59.
- 110 Gemalmaz; 2001, s. 404, Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 59.
- 111 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 64.
- 112 Fendoğlu; 1997, s. 163.
- 113 Doehring; *a.g.e.*, s. 258.
- 114 Mumcu, Ahmet-Küzeci, Elif; *İnsan Hakları Kamu Özgürlükleri*, Yen. 3. Baskı, Savaş Yay., Ankara, 2003, s. 72-75.
- 115 Mumcu-Küzeci; *a.g.e.*, s. 77-80.
- 116 Galtung, Johan; *Bir Başka Açıdan İnsan Hakları*, Çev.: Müge Sözen, Metis Yay., İstanbul, 1999, s. 14-15.
- 117 Hacıkadiroğlu; *a.g.m.*, s. 43.
- 118 Galtung; *a.g.e.*, s. 14. İnsan haklarının tarihsel gelişimini ayrıntılarıyla görmek için bkz. Gemalmaz; 2001. Kavramı Batılı karakteri temelinde, tarihsel ayrıntılarıyla ele alan bir çalışma için bkz. Ağcan, Muhammed A.; "Modern Avrupa Düşüncesinin Oluşum Serüveni Çerçevesinde İnsan Haklarının Felsefi Temelleri," *İnsan Hakları Araştırmaları*, Y: 1, S: 1, Temmuz-Aralık 2003.
- 119 Mahçupyan; *a.g.e.*, s. 31.
- 120 Fendoğlu; 1997, s. 160-161.
- 121 Giritli, İsmet-Güngör, Hasan Atilla; *Günümüzde İnsan Hakları*, Der Yay., İstanbul, 2002, s. 21.
- 122 Donnelly; *a.g.e.*, s. 153.
- 123 Hak olgusunun, "yetki" esasına dayandığına dair bkz. Güriz, Adnan; *Hukuk Başlangıcı*, (Değ. ve Gen.) 8. Baskı, Siyasal Kit. Yay., Ankara, 2001, s. 44.
- 124 Uygun, Oktay; "Küreselleşme ve Özgürlük," *Felsefe Tartışmaları* 28. Kitap, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 93, 94.
- 125 Donnelly; *a.g.e.*, s. 153.
- 126 Giritli-Güngör; *a.g.e.*, s. 24.
- 127 Giritli-Güngör; *a.g.e.*, s. 25.
- 128 Donnelly; *a.g.e.*, s. 153.
- 129 Sözkonusu Bildirge metni için bkz. Çeçen; 1999, s. 140.
- 130 Donnelly; *a.g.e.*, s. 154.
- 131 Kuçuradi, İoanna; "İnsan Hakları Düşüncesinin Işığında İnsan Hakları Belgeleri," *İnsan Haklarının Gelişimi*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara, 2001, s. 73.
- 132 Döner, Ayhan; *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi*, Seçkin Yay., Ankara, 2003, s. 61.
- 133 Soysal, Mümtaz; *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 10. Baskı, Gerçek Yay., İstanbul, 1993, s. 123. Kapani de insan haklarını, "olması gereken" doğasında, ulaşılmak iste-

nen bir hedefler programı olarak nitelemiştir. Kapani, Münci; *Kamu Hürriyetleri*, 7. Baskı, Yetkin Yay., Ankara, 1993, s. 14.

134 Preece; *a.g.e.*, s. 116-117.

135 Preece; *a.g.e.*, s. 123.

136 Preece; *a.g.e.*, s. 134.

137 Arsava; *a.g.e.*, s. 18.

138 McChesney; *a.g.e.*, s. 47-58.

139 Sözleşme metni için bkz. GENÇ, Mehmet; *İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Ulusal ve Uluslararası Temel Mevzuatlar*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yay., Bursa, 1997, s. 249 vd.

140 Donnelly; *a.g.e.*, s. 165.

141 Turner, Bryan; *Eşitlik*, Çev.: Bahadır Sina Şener, Dost Kit. Yay., Ankara, 1997, s. 121.

142 Turner; *a.g.e.*, s. 21.

143 McChesney; *a.g.e.*, s. 59-82.

144 Madde metni için bkz. Genç; 1997, s. 252-253.

145 Döner; *a.g.e.*, s. 59.

146 Madde metni için bkz. Genç; 1997, s. 329.

147 Ayrımcılık yaşağı AİHS madde 14 için bkz. Akıllıoğlu, Tekin; *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İç Tüzüğü Başvuru Bilgileri*, İmaj Yay., Ankara, 2002, s. 38., Gözübüyük, A. Şeref-Gölcüklü, A. Feyyaz; *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, (Gen.) 5. Baskı, Turhan Kit. Yay., Ankara, 2004.

148 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 87.

149 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 89-90.

150 Parekh; *a.g.e.*, s. 305-306.

151 Parekh; *a.g.e.*, s. 307.

152 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 85.

153 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 174.

154 Genç; 1997, s. 252.

155 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 86.

156 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 89-90.

157 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 182.

158 Okutan; *a.g.m.*, s. 66-67.

159 Arsava; *a.g.e.*, s. 51.

160 Andrews; *a.g.e.*, s. 39-40.

161 Narlı, Nilüfer; "Türkiye'nin Ulusal Kimlik Meselesi," (HPD Yuvarlak Masa Toplantıları içinde), *Hukuki Perspektifler Dergisi*, S: 3, Nisan 2005, s. 139.

162 Andrews; *a.g.e.*, s. 40-41.

163 Tacar; *a.g.e.*, s. 71.

164 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 331.

165 Devletlerin uyguladığı asimilasyon politikalarının çeşitli örnekleri için bkz. Tacar; *a.g.e.*, s. 73 vd.

- 166 İlgili maddeler için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 114, 65-66.
- 167 Arsava; *a.g.e.*, s. 51.
- 168 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 91-92.
- 169 Arsava; *a.g.e.*, s. 33.
- 170 Arsava; *a.g.e.*, s. 51.
- 171 Bilgin, Nuri; "Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik," *Türkiye Günlüğü*, S: 80, Bahar 2005, s. 62.
- 172 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 61.
- 173 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 61-69.
- 174 Yılmaz, Aytekin; *Etnik Ayrımcılık*, Vadi Yay., Ankara, 1994, s. 90-94.
- 175 Yılmaz, A.; *a.g.e.*, s. 95-97.
- 176 Lerner, Natan; "The Evolution of Minority Rights in International Law," *Peoples and Minorities in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Hollanda, 1993, Edited by Catherine Brölmann-Rene Lefebvre-Marjoleine Zieck, s. 75-101, özellikle 83-84, Akt: Gemalmaz; 2001, s. 256.
- 177 Gemalmaz; 2001, s. 256, Sözkonusu haklar için ayrıca bkz. Yacoub, Joseph; *Les Minorités, Quelle Protection?*, Desclée de Brouwer, Paris, 1995, s. 262-263, Akt: Gülmez; *a.g.e.*, s. 31.
- 178 Arsava; *a.g.e.*, s. 74.
- 179 Arsava; *a.g.e.*, s. 84-90.
- 180 Arsava; *a.g.e.*, s. 91.
- 181 Arsava; *a.g.e.*, s. 95.
- 182 Arsava; *a.g.e.*, s. 100.
- 183 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 95-98.
- 184 Donnelly; *a.g.e.*, s. 165-166.
- 185 Donnelly; *a.g.e.*, s. 168-170.
- 186 Donnelly; *a.g.e.*, s. 165.
- 187 Akıllıoğlu; 2002, s. 84.
- 188 Gözübüyük-Gölcüklü; *a.g.e.*, s. 432.
- 189 Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka, B.N. 5095/71; 5920/72, 7 Aralık 1976, par. 52, Akt. Aslan, Zühtü; *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2005, s. 37.
- 190 Young, James ve Webster/Birleşik Krallık, B.N. 7601/76; 7806/77, 13 Ağustos 1981, par. 63, Akt. Aslan; *a.g.e.*, s. 37.
- 191 Gözübüyük-Gölcüklü; *a.g.e.*, s. 434.
- 192 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 96-106.
- 193 Gemalmaz; 2001, s. 405.
- 194 Sözkonusu metin ve maddeler için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 114-115.
- 195 Arsava; *a.g.e.*, s. 99.
- 196 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 107.
- 197 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 108.

- 198 Madde metni için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 81.
- 199 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 109.
- 200 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 110-111, ilgili madde için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 81.
- 201 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 110.
- 202 Akın; 1993, s. 397.
- 203 Kapani; 1993, s. 230.
- 204 Akın; 1993, s. 398.
- 205 Döner; *a.g.e.*, s. 85.
- 206 Döner; *a.g.e.*, s. 86, Gemalmaz; 2001, s. 368.
- 207 Gemalmaz; 1994, s. 19-20, Gözübüyük-Gölcüklü; *a.g.e.*, s. 144-145, Fendoğlu; 1994, s. 132.
- 208 Giritli-Güngör; *a.g.e.*, s. 65. Bu ölçütler "usuli ölçütler" olarak ele alınmaktadır, Gemalmaz; 1994, s. 20.
- 209 Kapani; 1993, s. 231-233.
- 210 Gemalmaz; 2001, s. 368, Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 112.
- 211 Gözübüyük-Gölcüklü; *a.g.e.*, s. 144-145, ilgili maddeler için bkz. Reisoğlu, Safa; *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, Beta Yay., İstanbul, 2001, s. 258, 259, 262, 264-265.
- 212 Gözübüyük-Gölcüklü; *a.g.e.*, s. 405, Akıllıoğlu; 2002, s. 38-39.
- 213 Gözübüyük-Gölcüklü; *a.g.e.*, s. 144-145, 413, Gemalmaz; 1994, s. 20.
- 214 Gözübüyük-Gölcüklü; *a.g.e.*, s. 145.
- 215 Gemalmaz; 1994, s. 54.
- 216 Gemalmaz; 1994, s. 54.
- 217 Balcı, Muharrem-Sönmez, Gülден; *Temel Belgelerde İnsan Hakları*, Danışman Yay., İstanbul, 2001, s. 91.
- 218 Gözübüyük, A. Şeref; *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 15. Baskı, Turhan Kit.Yay., Ankara, 2001, s. 159-160.
- 219 Aliefendioğlu, Yılmaz; "2001 Yılı Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Getirdiği Yeni Boyut," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, *Anayasa Mahkemesi Yay.:*49, s. 149.
- 220 Ölçülülük ilkesinin uygulamada nasıl ele alınması gerektiğine dair bkz. ATASOY, Ömer Adil; "Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Yeni bir Kavram: Ölçülülük İlkesi ve Yasa Uygulayıcılar Açısından Uyuma Zorunluluğu," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, *Anayasa Mahkemesi Yay.:*49, s. 123 vd.
- 221 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 2002, s. 154.
- 222 Soysal; *a.g.e.*, s. 127, Eroğul, Cem; *Anatüzeeye Giriş*, İmaj Yay., Ankara, 1995, s. 244.
- 223 Eroğul; *a.g.e.*, s. 244, Soysal; *a.g.e.*, s. 128.
- 224 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 2002, s. 152.
- 225 Soysal; *a.g.e.*, s. 129.
- 226 Eroğul; *a.g.e.*, s. 245.

- 227 Soysal; *a.g.e.*, s. 130.
- 228 “Mahkemelerce verilen ölüm cezası” ibaresi Ekim 2001 değişiklikleri ile Anayasa’mızdan çıkarılmıştır.
- 229 Soysal; *a.g.e.*, s. 130-131. Eroğul bu hakları -yaşama hakkı dışında- durdurmanın sınırını “saltık sınırlar” deyimi ile adlandırmıştır. Eroğul; *a.g.e.*, s. 245.
- 230 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 2002, s. 151.
- 231 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 2002, s. 162.
- 232 Gemalmaz; 2001, s. 405.
- 233 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 120.
- 234 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 112.
- 235 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 114.
- 236 İnanç; *a.g.e.*, s. 116.
- 237 İnanç; *a.g.e.*, s. 67.
- 238 İlgili maddeler için bkz. Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 202-203.
- 239 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 115-116.
- 240 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 203.
- 241 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 125.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Arsava; *a.g.e.*, s. 24 vd.
- 2 Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu; *Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu Raporu*, Ekim 2004.
- 3 Gülmez; *a.g.e.*, s. 19.
- 4 Bkz. bu çalışma, s. 31-32.
- 5 Devletler hukuku anlaşması düzeyinde ve evrensellik iddiasında yapılan ilk azınlık düzenlemesi ancak, 1960’larda, Birleşmiş Milletler’in hazırlayıp yürürlüğe koyduğu, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin 27. maddesi ile mümkün olmuştur. Arsava; *a.g.e.*, s. 1.
- 6 Ünal, Şeref; “Azınlık Haklarının Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Korunması,” *Türkiye Günlüğü*, S. 80, Bahar 2005, s. 69.
- 7 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 187.
- 8 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 83.
- 9 Ünal; *a.g.m.*, s. 74, Özgür; *a.g.e.*, s. 31.
- 10 Bozkurt; *a.g.m.*, s. 50, 58.
- 11 Gülmez; *a.g.e.*, s. 2, Aliefendioğlu, Yılmaz; “İnsan Hakları ve Sivil Toplum Örgütleri,” *Kuruluş Etkinlikleri*, 10 Aralık 1999, Saat 14.00, Ankara, www.abchukuk.com/makale/makale25.html.
- 12 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 1999.
- 13 Gülmez; *a.g.e.*, s. 175.
- 14 Gülmez; *a.g.e.*, s. 117.
- 15 Gülmez; *a.g.e.*, s. 391, İnanç; *a.g.e.*, s. 28.

- 16 İnanç; *a.g.e.*, s. 28.
- 17 İnanç; *a.g.e.*, s. 31.
- 18 Birleşmiş Milletler Örgütü içinde Ekonomik ve Sosyal Konsey'e bağlı olarak görev yapan İnsan Hakları Komisyonu, insan haklarıyla ilgili konularda çalışma sorumluluğunu yüklenmiş, bu görevi yerine getirmede çeşitli özel alanlar için komisyona bağlı olarak, alt komisyonlar kurulmuştur. Bu konuda bkz. Gülmez; *a.g.e.*, s. 5-6.
- 19 Bu alt komisyonun adı 1999'da 'İnsan Haklarının Geliştirilmesi ve Korunmasına Dair Alt Komisyon' olarak değiştirilmiştir. Alt komisyonun haberleşme, köleliğin çağdaş biçimlerine dair, yerli halklara dair ve azınlıklara dair olmak üzere dört adet çalışma grubu bulunmaktadır. Döner; *a.g.e.*, s. 62 (dn.), Gülmez; *a.g.e.*, s. 389 (dn.) ve 391.
- 20 Arsava; *a.g.e.*, s. 109.
- 21 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 1999.
- 22 Kökleri Grotius'a dayandırılan (1583-1645) insancıl müdahale öğretisine göre: "Bir devletin kendi uyruklarına gösterdiği, uluslararası topluluğun bilincini inciten, vicdanını sızlatan çok acımasız (zalimce) ve yoğun davranışları önlemek için bir ya da birkaç devletin güce başvurması meşrudur." Gülmez; *a.g.e.*, s. 21.
- 23 Gülmez; *a.g.e.*, s. 200-203.
- 24 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 22-23, İnanç; *a.g.e.*, s. 68.
- 25 Arsava; *a.g.e.*, s. 72-73.
- 26 Gülmez; *a.g.e.*, s. 204.
- 27 Gemalmaz; 2002, s. 528.
- 28 İnanç; *a.g.e.*, s. 30-31, Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 140. İlgili maddeler için bkz. Gündüz; 1994, s. 205-207, ek Protokol metni için bkz. Akalhoğlu, Tekin; *İnsan Haklarının Korunması Alanında Uluslararası Temel Belgeler*, (Gen.) 3. Basım, Bilgi Yay., Ankara, 1995, s. 49-54.
- 29 Arsava; *a.g.e.*, s. 110.
- 30 1981'e kadar sadece Kızılderili Lovelace tarafından yapılan ve Kanada tarafından ihlal edildiği öne sürülen bir şikâyetle 27. maddenin ihlaline dayandırılan bireysel başvuru sözkonusu olmuştur. Arsava; *a.g.e.*, s. 112.
- 31 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 146-147.
- 32 Gemalmaz; *a.g.e.*, s. 106-112
- 33 Arsava; *a.g.e.*, s. 113.
- 34 İnanç; *a.g.e.*, s. 32-33, Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 145.
- 35 Arsava; *a.g.e.*, s. 115.
- 36 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 23.
- 37 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 189.
- 38 İnanç; *a.g.e.*, s. 29-30. Bildirge metni için bkz. aynı eser, s. 63 vd.
- 39 Arsava; *a.g.e.*, s. 116.
- 40 Arsava; *a.g.e.*, s. 90.
- 41 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 1999, İnanç; *a.g.e.*, s. 37.
- 42 Kapani, Münci; *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Bilgi Yay., 3. Bası, Ankara, 1996, s. 73

- 43 Arsava; *a.g.e.*, s. 90.
- 44 Arsava; *a.g.e.*, s. 92.
- 45 Gündüz; 1994, s. 552.
- 46 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 150.
- 47 Arsava; *a.g.e.*, s. 93.
- 48 Çeçen; 2001, s. 56.
- 49 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 1999.
- 50 Kopenhag Belgesi'nde 30-40. Maddeler azınlıklara ilişkin hükümleri ihtiva etmektedir. Söz konusu maddeler için bkz. Gündüz; 1994, s. 583-586, İnanç; s. 113-118.
- 51 Arsava; *a.g.e.*, s. 98-99.
- 52 İnanç; *a.g.e.*, s. 38.
- 53 İnanç; *a.g.e.*, s. 39.
- 54 TBMM AGİK Parlamenter Asamblesi Türk Grubu Başkanlığı; *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı 21 Kasım 1990*, AGİK Dizini-1, TBMM Basımevi Müd., Sunuş Bölümü, s. 7
- 55 Kapani; 1996, s. 79-80.
- 56 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 189.
- 57 Gündüz, Aslan; *Milletlerarası Hukuk*, Beta Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1998, s. 721, Arsava; *a.g.e.*, s. 100.
- 58 Arsava; *a.g.e.*, s. 101-102.
- 59 Arsava; *a.g.e.*, s. 102-103.
- 60 Arsava; *a.g.e.*, s. 103.
- 61 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 151-152.
- 62 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 151.
- 63 Gündüz; *a.g.e.*, s. 675.
- 64 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 150-151.
- 65 Açıklık ilkesi, bilgi edinme istemlerinin tam karşılanmasına hizmet etmektedir. AGİK denetim mekanizmasında Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserlik çalışmaları, provokasyonlardan korunmak amacıyla tamamen gizli ve sessiz diplomasiye dayandırılmaktadır. İnanç; *a.g.e.*, s. 39-40.
- 66 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 152-154.
- 67 Arsava; *a.g.e.*, s. 105-106, Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 157-158.
- 68 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 1999.
- 69 www.coe.int.
- 70 Gündüz; 1994, s. 519.
- 71 Gündüz; 1994, s. 213.
- 72 Aliefendioğlu, *a.g.m.*, 1999.
- 73 Gündüz; 1994, s. 213-214.
- 74 Aliefendioğlu, *a.g.m.*, 1999.
- 75 Aliefendioğlu; *a.g.m.*, 1999.
- 76 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 188.

- 77 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 190.
- 78 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 190.
- 79 <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=157&CM=8&DF=3/8/2007&CL=ENG>
- 80 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 191, Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 130.
- 81 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 130.
- 82 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 191.
- 83 Sözleşme metni ve anılacak maddeler için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 75 vd.
- 84 İlgili maddeler için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 83-84.
- 85 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 132.
- 86 İnanç; *a.g.e.*, s. 35.
- 87 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 131-132.
- 88 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 131-132.
- 89 Gemalmaz; 2001, s. 405-406.
- 90 Reisoğlu; *a.g.e.*, s. 197, Gemalmaz; 2001, s. 401-403.
- 91 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 42, ilgili metin için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 88.
- 92 İlgili hükümler için bkz. İnanç; *a.g.e.*, s. 106-107.
- 93 <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=3/8/2007&CL=ENG>
- 94 Oran, Baskın (b); "Lozan'da Azınlıkların Korunması," *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2003/115, s. 73.
- 95 B. Oran, Lozan'da soy, dil veya din ölçütünün değil, sadece "gayrimüslim" ölçütünün kabul edildiğini ifade etmektedir. Şayet din ölçütü kabul edilmiş olsaydı Aleviler'in de azınlık sayılması gerektiği belirtilmektedir. Ancak bizim kastettiğimiz, farklı bir ilahi dinden olma kıstasıdır. Sonuçta Alevilik ayrı bir din olarak değerlendirilemez. Oran; *a.g.e.*, 2004, s. 62-63.
- 96 Kaptan; *a.g.e.*, s. 34-35.
- 97 Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım, C: 1, Kitap 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001, s. 158.
- 98 Toprak, Zafer; "80 Yıl Sonra Lozan," *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2003/115, İstanbul, s. 67.
- 99 Afetinan, A.; *a.g.e.*, s. 101-102.
- 100 Toprak; *a.g.m.*, s. 68.
- 101 Toprak; *a.g.m.*, s. 71.
- 102 Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım, C: 1, Kitap 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001, s. 123.
- 103 Göze; 2000, s. 234-235.
- 104 Oran; 2003 (a), s. 72.
- 105 Oran, Baskın; "Lozan'ın 'Azınlıkların Korunması' Bölümünü Yeniden Okurken," *A.Ü.S.B.F.D.*, C: 49, Haziran-Aralık 1994, No:3-4, s. 285.
- 106 İlgili maddeler için bkz. Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, İkinci Takım, C: 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001, s. 10-13.

- 107 Göze; 2000, s. 241.
- 108 Öktem, Emre; *Yeni Aktüel Dergisi'ne Röportaj*, S: 2, 26 Temmuz-1 Ağustos 2005, s. 88.
- 109 Göze; 2000, s. 242.
- 110 Kaptan; *a.g.e.*, s. 110.
- 111 Toluner; *a.g.m.*, s. 225-226.
- 112 Öktem, Emre; *Yeni Aktüel Dergisi'ne Röportaj*, S: 2, 26 Temmuz-1 Ağustos 2005, s. 86-88.
- 113 Kapani; 1993, s. 224-225. Ayrıca çoğulcu demokrasi için bkz. aynı eser s. 169 vd.
- 114 Soysal; *a.g.e.*, s. 123-124.
- 115 Soysal; *a.g.e.*, s. 126.
- 116 Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu; *Azınlık Hakları ve Kültürel haklar Çalışma Grubu Raporu*, Ekim 2004.
- 117 Oran; 2004, s. 82. Aynı görüşler Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu Azınlık Hakları ve Kültürel haklar Çalışma Grubu'nun Ekim 2004 tarihli raporunda da aynen ifade edilmiştir.
- 118 Yılmaz, A.; *a.g.e.*, s. 59.
- 119 Sözkonusu saptamalar B. Oran'ın çalışmasından alınmıştır. Oran; 2004, s. 83.
- 120 Koçak, Mustafa; *Siyasal Partiler ve Türkiye'de Parti Yasakları*, Turhan Kit. Yay., Ankara, 2002, s. 139.
- 121 Oran; 2004, s. 85.
- 122 Ortaylı; *Gelenekten Geleceğe* içinde "Dil Akademisi Üzerine," s. 93
- 123 Özgür; *a.g.e.*, s. 14.
- 124 Fotev; *a.g.e.*, s. 51-56, Akt.: Özgür; *a.g.e.*, s. 14.
- 125 Kinross, Lord; *Toroslar'da*, Londra, 1954, s. 111,126, Akt.: Andrews; *a.g.e.*, s. 35.
- 126 Oran; 2004, s. 85.
- 127 Oran; 2003 (a), s. 73.
- 128 Oran; *a.g.m.*, 1994, s. 298-299.
- 129 Çavuşoğlu; *a.g.e.*, s. 136.
- 130 Koçak; *a.g.e.*, s. 144.
- 131 Oran; 2004, s. 83.
- 132 Koçak; *a.g.e.*, s. 144.
- 133 Siyasi Partilerin Kapatılması hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak; *a.g.e.*, s. 132-167.
- 134 Yılmaz, A.; *a.g.e.*, s. 61.
- 135 Baydur; *a.g.m.*, s. 254.
- 136 AMK., T.23.11.1993, E:1993/1 (parti kapatma), K:1993/2, AMKD, S: 30, C: 2, s. 914.
- 137 AMK., T.10.7.1992, E:1991/2 (Siyasi Parti-Kapatma), K:1992/1, R.G. 25.10.1992-21386, s.88. Akt. Koçak; *a.g.e.*, s. 139 ve Oran; 2004, s. 95.
- 138 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 329.
- 139 Bedarida - Roussellie; *a.g.m.*, s. 318.
- 140 Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu; *Azınlık Hakları ve Kültürel haklar Çalışma Grubu Raporu*, Ekim 2004.
- 141 Kymlicka; *a.g.e.*, s. 286-287.

- 142 AMK., T.23.11.1993, E:1993/1 (parti kapatma), K:1993/2, AMKD, S: 30, C: 2, s. 841-935.
- 143 Tanör, Bülent-Yüzbaşıoğlu, Nemci; 1982 *Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, YKY, İstanbul, 2001, s. 106.
- 144 Oran; 2004, s. 100 vd., Oran; 2003 (a), s. 115-116.
- 145 Bu sorun 1950'lerden itibaren varlık göstermiş ve bu tarihten sonra, devletin azınlıklar politikasında bir değişim yaşanmıştır. Öktem, Emre; *Yeni Aktüel Dergisi'ne Röportaj*, S: 2, 26 Temmuz-1 Ağustos 2005, s. 88.
- 146 Dikici, Mehmet; *Uyum Yasaları (Yabancıların Mülk Edinmeleri ve Azınlık Vakıfları)*, Çatı Kitapları, İstanbul, 2005, s. 42.
- 147 Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu; *Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu Raporu*, Ekim 2004.
- 148 Söz konusu kararlar için bkz. Oran; 2004, s. 103-104.
- 149 Oran; 2004, s. 103.
- 150 Oran; 2004, s. 112.
- 151 Oran; 2004, s. 112.
- 152 İ. Ö. Kaboğlu'na göre bu değişiklikleri, halkın demokratikleşme ve özgürleşme beklentisi ile Hükümet çevrelerinin Avrupa Birliği beklentisi şekillendirmiştir. Kabaoğlu, İbrahim Ö.; "2001 Anayasa Değişiklikleri: Ulusalüstü Etkiden Ulusal Tepkiye," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.:49, s. 107.
- 153 2001 Anayasa değişiklikleri esasen iki kez yapılmıştır. Bunlardan ilki 3 Ekim 2001'de, ikincisi ise 21 Kasım 2001'de olmuştur. İkinci değişiklik sadece madde 86'ya ilişkin olarak yapılan bir mini reform paketidir. Fendoğlu, Hasan Tahsin; "2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması (AY. Md.13)" *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49, s. 183.
- 154 R.G., 17.10.2001, S. 24556.
- 155 Niray, Nasır; "2001 Yılında Yapılan Anayasa Değişikliklerinin Hak ve Özgürlüklere Yansımaları," *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S: 16, Y: 4, Şubat-Nisan 2003, s. 4-10, Giritli, İsmet; "2001 Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Özgürlüklere Yansıması," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49, s. 90-103, Oran; 2004, s. 113-115. Söz konusu değişiklikler için ayrıca bkz. www.tbmm.gov.tr, www.belgenet.com.tr.
- 156 Bu ibare değişikliğinin hiçbir yenilik, hiçbir hukuki sonuç getirmediği görüşleri için bkz. Gözler, Kemal; "3 Ekim 2001 Tarihli Anayasa Değişikliği: Bir Abesle İstigal Örneği," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49, s. 326.

- 157 Eroğul, Cem; "Altıncı Anayasa Değişikliği," *Mülkiye Dergisi*, XXV/231, Ankara, 2001, s. 274-275.
- 158 Ancak bu maddenin içeriğinden temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının sınırlandırılmasında "dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzeni kurma amacı" ibaresinin çıkarılması, söz konusu ibarelerin ayrımcılığı önleme, devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü sağlama fonksiyonunun saf dışı edilmesi gibi nedenlerle eleştirilebilmektedir. Yetkin, Çetin; "Anayasa Değişikliklerinin Hak ve Özgürlüklere Olumsuz Etkileri," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay: 49, s. 317.
- 159 Oran; 2004, s. 114.
- 160 Niray; *a.g.m.*, s. 8-9.
- 161 http://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/kpk/belgeler.htm. Daha geniş bir açıklama için bkz. <http://www.ntvmsnbc.com/news/288364.asp>, Oran; 2004, s. 116-118.
- 162 R.G.: 09.08.2002, S. 24841.
- 163 Kürtçe eğitim yapılabilmesi tartışmalarına, bir dilin öğrenilmesi ve öğretilmesi için gerekli nitelikleri (fonetik, morfoloji, leksikoloji, sentaks, vurgu) yönünden eksik olması nedeniyle Kürtçe'nin eğitim dili olarak kullanılamayacağı görüş ve araştırmaları için bkz. Taşçı, Yasemin; "Kürtçe Eğitim Üzerine Notlar," *Türk Kültürü*, S: 470, Y: XL, Haziran 2002, s. 341 vd.

KAYNAKÇA

- Adanır, Fikret; "Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi," *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, Der.: Erik Jan Zürcher, İletişim Yay., İstanbul, 2005.
- Adanır, Oğuz; *Kapitalizm Öncesi Evrensel Kültür/Zihniyetten Günümüze Osmanlı ve Ötekiler*, Dokuz Eylül Yayınları, 1. Baskı, İzmir, Şubat 2004.
- Afetinan, A.; *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazmaları*, Ankara, 1969.
- Afetinan, A.; *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1977.
- Ağcan, Muhammed A.; "Modern Avrupa Düşüncesinin Oluşum Serüveni Çerçevesinde İnsan Haklarının Felsefi Temelleri," *İnsan Hakları Araştırmaları*, Y: 1, S: 1, Temmuz-Aralık 2003.
- Ahmad, Feroz; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu," *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Editör: Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 89, İstanbul, 1999.
- Akal, Cemal Bali; *Sivil Toplumun Tanrısı*, Afa Yay., İstanbul, 1990.
- Akal, Cemal Bali; "Devlet, Yasa, Hâkimiyet" *Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı*, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1999.
- Akal, Cemal Bali; *Modern Düşüncenin Doğuşu, İspanyol Altın Çağı*, Dost Kit. Yay., Ankara, 2003.
- Akar, Rıdvan; "İki Yıllık Gecikme: 6-7 Eylül 1955," *Toplumsal Tarih*, Eylül 2003, S: 117.
- Akçam, Taner; "Hızla Türkleşiyoruz," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Akıllıoğlu, Tekin; *İnsan Haklarının Korunması Alanında Uluslararası Temel Belgeler*, (Gen.) 3. Basım, Bilgi Yay., Ankara, 1995.
- Akıllıoğlu, Tekin; *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İç Tüzüğü Başvuru Bilgileri*, İmaj Yay., Ankara, 2002.
- Akın, İlhan F. ; *Kamu Hukuku*, Beta Yay., 7. Baskı, İstanbul, 1993.
- Akın, İlhan; *Türk Devrimi Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 1992.
- Akşin, Sina; "Fransız İhtilali'nin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler," *A.Ü.S.B.F.D.*, C: 49, Haziran-Aralık 1994, No: 3-4, Prof. Dr. Yılmaz Günel'a Armağan, Ankara, 1995.
- Akşin, Sina; "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Bilim ve Ütopya*, S: 132, Haziran 2005.
- AKTAR, Ayhan; "Zararlı Vergisi ve İstanbul," *Toplum ve Bilim*, S: 71, Kış 1996.
- Aliefendioğlu, Yılmaz; "İnsan Hakları ve Sivil Toplum Örgütleri," *Kuruluş Etkinlikleri*, 10 Aralık 1999, Ankara, www.abchukuk.com/makale/makale25.html.
- Aliefendioğlu, Yılmaz; "2001 Yılı Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Getirdiği Yeni Boyut," *Anayasa Yargısı 19. Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumunda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49.
- Anar, Erol; *İnsan Hakları Tarihi*, 2. Baskı, Çiviyazıları Yay., İstanbul, 2000.
- Andrews, Peter Alford; *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Türkçesi: Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yay.-Tüm zamanlar Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1992.

- Arsava, A. Füsün; "Azınlık Hakları ve Bu Çerçeve de Ortaya Çıkan Düzenlemeler," A.Ü.S.B.F. Dergisi, C:47, Ocak-Haziran 1992, S: 1-2, Prof. Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan, Ankara, 1992.
- Arsava, Ayşe Füsün; *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, A.Ü. S.B.F. Yay. No: 579, Ankara, 1993.
- Arsava, Ayşe Füsün; "Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler," A.Ü.S.B.F. Dergisi, C: 47, Haziran-Aralık 1994, S: 3-4, Profesör Bedri Gürsoy'a Armağan Sayısı.
- Aslan, Zühtü; *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü*, Liberal Düşünce Topuluğu, Ankara, 2005.
- Atasoy, Ömer Adil; "Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Yeni bir Kavram: Ölçülülük İlkesi ve Yasa Uygulayıcılar Açısından Uyma Zorunluluğu," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumunda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49.
- Avcıoğlu, Doğan; *Türklerin Tarihi*, Beşinci Kitap, Tekin Yay., İstanbul, 1995.
- Aybars, Ergün; "Osmanlı'dan Cumhuriyete Ulusal Kimlik Oluşumu ve Batı'nın Etkisi," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Bağdatlı, Selahattin; *Hukuk Sözlüğü*, Derin Yay., İstanbul, 2002.
- Balcı, Muharrem-Sönmez, Gülden; *Temel Belgelerde İnsan Hakları*, Danışman Yay., İstanbul, 2001.
- Balta, Tahsin Bekir; "Etnik Bakımdan Mütecane Olmayan Bölgelerin Kendi Kaderini Teyin Hakkı," Çev.: Nuşin Ayiter, A.Ü.H.F.D., C:XXI, 1964, S: 1-4.
- Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu; *Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu Raporu*, Ekim 2004.
- Baydur, Mithat; "Değişen Ulus Devlet ve Kısa Bir Türkiye Değerlendirmesi," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Bedarida, François-Roussellie, Nicolas; "Milletler, Halklar ve Devletler," Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, C: LXV, S: 242, Nisan 2001.
- Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 5. Baskı, Yay. Haz.: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003.
- Berlin, Isaiah; "Volksgeist'in Döntüşü," Çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, *NPQ Türkiye*, C: 1/3, Kış 1992.
- Bilgin, Nuri; "Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik," *Türkiye Günlüğü*, S: 80, Bahar 2005
- Bora, Tanıl; "Türkiye'de Milliyetçilik ve Azınlıklar," *Birikim*, Etnik Kimlik ve Azınlıklar Özel Sayısı, 3. Baskı, S: 71-72, 1995.
- Bora, Tanıl; "Cumhuriyetin İlk Döneminde Milli Kimlik," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.

- Bozkurt, Enver; *Hukukun Temel Kavramları*, 3. Baskı, Nobel Yay., Ankara, 2002.
- Bozkurt, Gülnihal; *Türk Alman Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989.
- Bozkurt, Gülnihal; "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar," *A.Ü.S.B.F.D.*, C: 43, S: 1-4, Y: 1993, Ankara.
- Çavuşoğlu, Naz; *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*, Su Yay., 2. Baskı, Ankara, 2001.
- Çeçen, Anıl; *Atatürk ve Cumhuriyet*, 3. Baskı, İmge Kit. Yay., Ankara, 1995.
- Çeçen, Anıl; *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Avrasya-Bir Vakfı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara Çalışmaları Dizisi No: 9, Ankara, 2001.
- Çeçen, Anıl; *İnsan Hakları Rehberi*, Bilim Yay., Ankara, 1999.
- Çoban, Savaş; *Azınlıklar ve Dil*, Su Yay., İstanbul, 2005.
- Dağı, İhsan D.; *İnsan Hakları Küresel Siyaset ve Türkiye*, Boyut Yay., İstanbul, 2000.
- Dikici, Mehmet; *Uyum Yasaları (Yabancıların Mülk Edinmeleri ve Azınlık Vakıfları)*, Çatı Kitapları, İstanbul, 2005.
- Doehring, Karl; *Genel Devlet Kurumu (Genel Kamu Hukuku)*, Yen. Düz. 2. Baskıdan Çev.: Ahmet Mumcu, İnkılap Kit.,Yay., İstanbul, 2002.
- Donnelly, Jack; *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, Çev.: Mustafa Erdoğan-Levent Korkut, Yetkin Yay., Ankara, 1995.
- Döner, Ayhan; *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi*, Seçkin Yay., Ankara, 2003.
- Elias, Norbert; *Uygurluk Süreci*, C: 2, Çev.: Erol Özbek, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Ercan, Yavuz; "Otoman Rule Over Non-Turkish and Non-Muslim Communities," *Turkish Review Quarterly Digest*, Winter, Ankara, 1985-86.
- Erginer, Gürbüz; "Küreselleşme ve Geleneksel Kültür (Bilimsel Bulguların Anlamsızlaşması)," *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Küreselleşme ve Geleneksel Kültür, Sektör Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Eroğul, Cem; *Anatüzeğe Giriş*, İmaj Yay., Ankara, 1995.
- Eroğul, Cem; "Altıncı Anayasa Değişikliği," *Mülkiye Dergisi*, XXV/231, Ankara, 2001.
- Erol, Nuran; "Yurttaşlık ve Demokrasi: Çoğulcu Bir Yurttaşlık Kavramına Doğru," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Erözden, Ozan; *Ulus Devlet*, Dost Kit. Yay., Ankara, 1997.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin; *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar*, Mimoza Yay., Konya, 1994.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin; *Hukuk Bilimine Giriş*, 2. Baskı, Filiz Kit. Yay., İstanbul, 1997.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin; "2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması (AY. Md.13)" *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.:49.
- Galtung, Johan; *Bir Başka Açından İnsan Hakları*, Çev.: Müge Sözen, Metis Yay., İstanbul, 1999.

- Gemalmaz, Mehmet Semih; *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Hukukunda Olağanüstü Rejim Standartları*, (Gün. ve Gen.) 2. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 1994.
- Gemalmaz, Mehmet Semih; *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 3. Baskı (Gen. ve Gün.), Beta Yay., İstanbul, 2001.
- Gemalmaz, Mehmet Semih; *Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi İnsan Hakları Komitesi Kararlarında Yaşam Hakkı ve İşkence Yasağı*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2002.
- Genç, Mehmet; *İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Ulusal ve Uluslararası Temel Mevzuatlar*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yay., Bursa, 1997.
- Giddens, Anthony; *Sosyoloji*, Ayraç Yay., Ankara, 2000.
- Giritli, İsmet; "2001 Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Özgürlüklere Yansımaları," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumunda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49.
- Giritli, İsmet-Güngör, Hasan Atilla; *Günümüzde İnsan Hakları*, Der Yay., İstanbul, 2002.
- Gökmen, Ertan; "Osmanlı Devleti'nin Kamu ve Sosyal Hayatında Gayrimüslimler," *Türk Kültürü*, S: 469, Y: XL, Mayıs 2002, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, A.Ü. Basımevi, Ankara.
- Göze, Ayferi; *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1987.
- Göze, Ayferi; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2000.
- Gözler, Kemal; *Hukuka Giriş*, Ekin Kit. Yay., Bursa, 1998.
- Gözler, Kemal; "3 Ekim 2001 Tarihli Anayasa Değişikliği: Bir Abesle İştiligal Örneği," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumunda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49.
- Gözübüyük, A. Şeref; *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 15. Baskı, Turhan Kit.Yay., Ankara, 2001.
- Gözübüyük, A. Şeref-Gölcüklü, A. Feyyaz; *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, (Gen.) 5. Baskı, Turhan Kit. Yay., Ankara, 2004.
- Gündüz, Aslan; *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar Hakkında Temel Metinler*, 2. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 1994.
- Gündüz, Aslan; *Milletlerarası Hukuk*, Beta Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1998.
- Güriz, Adnan; *Hukuk Başlangıcı*, (Değ. ve Gen.) 8. Baskı, Siyasal Kit. Yay., Ankara, 2001.
- Gülmez, Mesut; *Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması*, Türkiye Barolar Birliği Yay.: 60, Ankara, 2004.
- Güvenç, Bozkurt; *İnsan ve Kültür*, 3. Basım, Remzi Kit., Yay., İstanbul, 1979.
- Hacıcadıroğlu, Vehbi; "İnsan Haklarının Kaynakları Üzerine," *Felsefe Tartışmaları*, 28. Kitap, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Heckmann, Lale Yalçın; "Ulus, Millet, Azınlık, Etnik Grup ve Kültür Kavramları Üzerine," *Birikim*, Etnik Kimlik ve Azınlıklar Özel Sayısı, 3. Baskı, S: 71-72, Y: 1995.
- Hukuki Perspektifler Dergisi; "Türkiye'nin Ulusal Kimlik Meselesi;" Yuvarlak Masa, S: 3, Nisan 2005.

- İçduygu, Ahmet-Keyman, E. Fuat; "Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye'de Vatandaşlık Tartışması," *Doğu Batı*, Y: 2, S: 5, Y: 1998, 2. Baskı, Ağustos 2002.
- İnalçık, Halil; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu," *Belleten*, C: XXVIII, S: 109-112, Ankara, 1964.
- İnalçık, Halil; *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul, 2000.
- İnanç, Zeri; *Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları*, Ütopya Yay.: 102, Ankara, 2004.
- İzveren, Adil; *Hukuk Felsefesi*, 2. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, No: 45, Ankara, 1994.
- Kaboğlu, İbrahim Ö.; *Kolektif Özgürlükler*, D.Ü.H.F. Yay., Diyarbakır, 1989.
- Kaboğlu, İbrahim Ö.; "2001 Anayasa Değişiklikleri: Ulusalüstü Etkiden Ulusal Tepkiye," *Anayasa Yargısı 19, Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49.
- Kadioğlu, Ayşe; "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Milliyetçiliğinin Çelişkisi ve Seçkinlerin Tavrı," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Kafadar, Cemal; "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler," *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Kapani, Münci; *Kamu Hürriyetleri*, 7. Baskı, Yetkin Yay., Ankara, 1993.
- Kapani, Münci; *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Bilgi Yay., 3. Baskı, Ankara, 1996.
- Kaptan, Eyüp; "Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu," yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1997.
- Kaya, Önder; *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2004.
- Kaynar, Mete; *Devletin Ülkesi ve Milleti*, Özgür Üniversite Kitaplığı: 33, Ankara, 2001.
- Keskin, Mustafa-Yuvalı, Abdülkadir-Öztürk, Ayhan-Ekincikli, Mustafa; *Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 2. Basım, Ufuk Kit. Yay., Konya, 2001.
- Keyman, Fuat; "Globalleşme Söylemleri, Özgürlük Sorunsalı ve Türkiye," *Felsefe Tartışmaları*, 28. Kitap, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Kili, Suna-Gözübüyük, Şeref; *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Yen. 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2000.
- Koçak, Mustafa; *Siyasal Partiler ve Türkiye'de Parti Yasakları*, Turhan Kit., Yay., Ankara, 2002.
- Koskenniemi, Martti; "Günümüzde Milli Self Determinasyon: Hukuki Teori ve Uygulama Sorunları," *Gazi Üniv. H.F.D.*, Haziran 1997, C: 1, S: 1, Ankara.
- Kottak, Conrad Phillip; *Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ütopya Yay., Ankara, 2001.
- Köker, Levent; "Çokkültürlülük ve Demokratik meşruluk Sorunu," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Kuçuradi, Ioanna; "İnsan Hakları Düşüncesinin Işığında İnsan Hakları Belgeleri," *İnsan Haklarının Gelişimi*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara, 2001.
- Kula, Onur Bilge; *Çoğulcu Düşünce Karşıt Kültür*, Buke Yay., İstanbul, 2002.

- Küçük, Abdurrahman; "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)," *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı II, C: 8, S: 23.
- Küçük, Cevdet; "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İstanbul, 1985.
- Kymlicka, Will; *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998.
- Lenin, V. I.; *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, 7. Baskı, Çev.: Muzaffer Ardos, Sol Yay., Ankara.
- Levent, Etem; *Belgeler Işığında İnsan Hakları*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2002.
- Lévi-Strauss, Claude; *İrk, Tarih ve Kültür*, Çev.: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, Metis Yay., İstanbul, 1997.
- Mağcupyan, Etyen; *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Patika, Yol Yay., İstanbul, 1998.
- Mardin, Şerif; "Yeni Osmanlı Düşüncesi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Mardin, Şerif; *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- Marshall, Gordon; *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1999.
- McChesney, Allan; *Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Savunmak ve İlerletmek*, Çev.: Orhan Kemal Cengiz, AAAS Bilim ve İnsan Hakları Programı, BG Yay., Ankara, 2004.
- Meray, Seha L.; "Devletler Hukukunda Milliyetler Prensipleri," *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, S: 3-4, C: III, Y: 1948.
- Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım, C:1, Kitap:1, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001.
- Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım, C: 1, Kitap: 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001.
- Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, İkinci Takım, C: 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001.
- Mumcu, Ahmet; *Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını S: 54, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi: 15, Ankara, 1991.
- Mumcu, Ahmet-Küzeci, Elif; *İnsan Hakları Kamu Özgürlükleri*, Yen. 3. Baskı, Savaş Yay., Ankara, 2003.
- Nahum, Henri; "1900'e doğru İzmirli bir Yahudi Ailesinin Portresi," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, 3. Baskı, Der.: François Georgeon, Paul Dumont, Çev.: Maide Selten, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- Narlı, Nilüfer; "Türkiye'nin Ulusal Kimlik Meselesi," HPD Yuvarlak Masa Toplantıları içinde, *Hukuki Perspektifler Dergisi*, S: 3, Nisan 2005.
- Niray, Nasır; "2001 Yılında Yapılan Anayasa Değişikliklerinin Hak ve Özgürlüklere Yansımaları," *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S: 16, Y: 4, 2003.

- Niyazi, Mehmed; *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1999.
- Oba, Ali Engin; *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, 1. Baskı, İmge Kit. Yay., Ankara, 1995.
- Odabaşı, Arda; "Tanzimatçılığa Karşı Yeni Osmanlılar," *Bilim ve Ütopya*, S: 132, Haziran 2005.
- Okandan, R. Galip; *Ammek Hukukumuzun Ana Hatları*, İ.Ü.H.F. Yay.: 363, İstanbul, 1971.
- Okutan, Çağatay; "Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları," yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2000.
- Okutan, Çağatay; "Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, S: 59-2, Nisan-Haziran 2004.
- Oran, Baskın; "Lozan'ın 'Azınlıkların Korunması' Bölümünü Yeniden Okurken," *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C: 49, Haziran-Aralık 1994, No: 3-4, Prof. Dr. Yılmaz Günel'a Armağan.
- Oran, Baskın; *Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Yen. ve Gen. 5. Basım, Bilgi Yay., Ankara, 1999.
- Oran, Baskın (a); "Demokrasiden Korkulmaz," *Toplum ve Hukuk*, S: 8, Y: 2, Kış 2003.
- Oran, Baskın (b); "Lozan'da Azınlıkların Korunması," *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2003 / 115.
- Oran, Baskın; *Türkiye'de Azınlıklar*, İletişim Yay., Baskın Oran Bütün Eserleri 3, Gen. Baskı, Tesev Yay., İstanbul, 2004.
- Ortaylı, İlber; "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet' Nizamı," A.Ü.H.F. Yay. No: 498, Prof. Dr. Hamide Topçuoğlu'na Armağan, Ankara, 1995.
- Ortaylı, İlber; *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yay., VII. Dizi, S: 178, Ankara, 2000.
- Ortaylı, İlber; "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Ortaylı, İlber; *Gelenekten Geleceğe*, 7. Baskı, Ufuk Kit., İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber; *Osmanlı Barışı*, 2. Baskı, Ufuk Kitap Da Yay., İstanbul, 2004.
- Öğün, Süleyman Seyfi; "Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Öktem, Emre; *Yeni Aktüel Dergisi'ne Röportaj*, S: 2, 26 Temmuz-1 Ağustos 2005.
- Özbudun, Ergun; "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Özbudun, Sibel; "Bir Yanlış İnkilem: Geleneksel Kültür / Küresel(leşen) Kültür," *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Küreselleşme ve Geleneksel Kültür, Sektöryon Bildirileri*, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara, 2002.
- Özcan, Hüseyin; *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*, 5. Baskı, Olgaç Matbaası, Ankara, 1980.
- Özerman, Elif; "Avrupa'da Dil Hakları Genel Bir Çerçeve Raporu," Çev.: Burcu Toksabay, *Toplum ve Hukuk*, S: 8, Y: 2, Kış 2003.
- Özgür, Nurcan; *Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi*, Der Yay.: 255, İstanbul, 1999.
- Parekh, Bhikhu; *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek, Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Çev.: Bilge Tannseven, Phoenix Yay., 1. Baskı, Ankara, 2002.

- Pazarıcı, Hüseyin; *Uluslararası Hukuk Dersleri*, II. Kitap, Turhan Kit.Yay., 7. Baskı, Ankara, 2003.
- Pazarıcı, Hüseyin; *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kit. Yay., Ankara, 2003.
- Pierson, Christopher; *Modern Devlet*, Çev.: Dilek Hattatoğlu, Çiviyazıları Yay., İstanbul, 2000.
- Preece, Jennifer Jackson; *Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus-Devlet Sistemi*, Çev.: Ayşegül Demir, Donkişot Yay., İstanbul, 2001.
- Reisoğlu, Safa; *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, Beta Yay., İstanbul, 2001.
- Sancar, Mithat; *Devlet Aklı Kışkacında Hukuk Devleti*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- Shaw, Stanford; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İstanbul, 1985.
- Smith, Anthony D.; *Milli Kimlik*, Çev.: Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul, 1994.
- Smyrnalis, Marie-Carmen; "İzmir'de Avrupalı Koloniler ve Etnik Dini Cemaatler, Birlikte Var Olma ve Toplumsallık Ağları (XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Ortası)," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, 3. Baskı, Der.: François Georgeon, Paul Dumont, Çev.: Maide Selen, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- Somel, Selçuk Akşin; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Soysal, Mümtaz; *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 10. Baskı, Gerçek Yay., İstanbul, 1993.
- Sönmezoğlu, Faruk; "Kendi Kaderini Tayin ve Birleşmiş Milletler," *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan II.*, İ.Ü. Yay. No: 2848, S.B.F. Yay. No: 1, İstanbul, 1982.
- Şen, Faruk; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çokkültürlülük ve Avrupalı Türklere Yansımaları," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Şenel, Alaeddin; "İrk ve İrkçilik," İ.Ü.S.B.F.Yay., *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan I.*, İstanbul, 1982.
- Şener, Esat; *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yay., Ankara, 2001.
- Tacar, Pulat; *Kültürel Haklar*, Gündoğan Yay., Ankara, 1996.
- Tanör, Bülent-Yüzbaşıoğlu, Nemci; *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku*, YKY, İstanbul, 2001.
- Tanör, Bülent; *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 9. Baskı, Yapı Kredi Yay.-963, Cogito-69, İstanbul, 2002.
- Taşçı, Yasemin; "Kürtçe Eğitim Üzerine Notlar," *Türk Kültürü*, S: 470, Y: XL, Haziran 2002.
- TBMM AGİK Parlamenter asamblesi Türk Grubu Başkanlığı; *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı 21 Kasım 1990*, AGİK Dizini-1, TBMM Basımevi, Ankara.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim; *Cumhuriyetin Harcı*, 1. Kitap Köktenci Modernitenin Doğuşu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003.
- Timur, Taner; *Osmanlı Kimliği*, 4. Baskı, İmge Kit. Yay., Ankara, 2000.

- Tok, Nafiz; *Kültür, Kimlik ve Siyaset*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2003.
- Toluner, Sevin; *Milletlerarası Hukuk Dersleri*, 5 Baskı (tıpkı basım), Beta Yay., İstanbul, 1996.
- Toluner, Sevin; "Lozan Azınlıkların Korunması Rejimi ve Batı Trakya Türkleri," *İ.Ü., Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı*, İstanbul, 1999.
- Toprak, Zafer; "80. Yıldönümünde Lozan Barış Antlaşması," *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2003 / 115.
- Touraine, Alain; *Demokrasi Nedir?*, 3. Baskı, Çev.: Olcay Kural, Cogito, YKY, İstanbul, 2002.
- Tunaya, Tank Zafer; *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, Birinci Kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2001.
- Turan, Osman; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 14. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 2003.
- Turner, Bryan; *Eşitlik*, Çev.: Bahadır Sina Şener, Dost Kit. Yay., Ankara, 1997.
- Uygun, Oktay; "Küreselleşme ve Özgürlük," *Felsefe Tartışmaları*, 28. Kitap, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2001.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, 4. Cilt, 1. Bölüm, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1982.
- Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet-Bozkurt, Gülnihal; *Türk Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, Savaş Yay., Ankara, 1999.
- Ünal, Şeref; "Azınlık Haklarının Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Korunması," *Türkiye Günlüğü*, S: 80, Bahar 2005.
- Üskül, Zeynep Özlem; *Bireyciliğe Tarihsel Bakış*, Bûke Yay., İstanbul, 2003.
- Üstel, Füsün; "II.Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcad'ı," *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Volkan, Vamık D.; "Bireysel Kimlikten Ulusal Kimliğe," *Hukuki Perspektifler Dergisi*, S: 3, Nisan 2005.
- Yamaner, Şerafettin; *Atatürk Öncesi ve Sonrası Kültürel Değişimin Felsefesi ve Toplumsal Özü*, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1999.
- Yetkin, Çetin; "Anayasa Değişikliklerinin Hak ve Özgürlüklere Olumsuz Etkileri," *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi'nin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler*, Antalya, 25-26 Nisan 2002, Anayasa Mahkemesi Yay.: 49.
- Yılmaz, Aytelân; *Etnik Ayrımcılık*, Vadi Yay., Ankara, 1994.
- Yılmaz, Ejder; *Hukuk Sözlüğü*, Gen. 5. Baskı, Yetkin Yay., Ankara, 1996.
- Yumul, Arus-Bali, Rifat N.; "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler," *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, C: 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Yurdusev, A. Nuri; "18. ve 19. Yüzyıllarda Avrupa'da Türk Kimliği," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Yayına Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay./ 109, İnceleme-Araştırma Dizisi/62, İstanbul, Eylül 1997.
- Yuvalı, Abdulkadir; "Anadolu'da Türk Kimliğinin Oluşması İle İlgili Bazı Tespitler," *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türklere Hoşgörü Özel Sayısı II, C: 8, S: 23.
- Zabunoğlu, Yahya; Genel devlet teorisi alanında yayınlanmamış doktora tezi.

DİZİN

AGİK 83, 106, 118, 142-148

AGİT 142-143

aidiyet 13-14, 24, 27

anadilde eğitim hakkı 42

Anayasa Mahkemesi 163, 167, 169-170

anayasal devlet 12

asimilasyon 13, 39, 44, 112-113

Avrupa Konseyi 19, 148-149, 154

ayrımcılık 25, 29, 47, 55-56, 85, 89, 98, 101,

107-109, 116-119, 141

azınlık 11, 14, 16-18, 20-23, 29, 31, 33, 45,

69, 72, 73, 89, 97, 100, 106, 110, 141,

167, 185; dili 23, 120, 166; grupları 22-

23, 30, 48, 92, 96-97, 99-100, 107, 111-

112, 114-117, 135, 142, 156, 158; hakları

15-16, 19, 30-32, 41, 43, 45-46, 79, 90-

91, 95, 97-100, 105-106, 131-133, 135,

138, 141, 144-146, 151, 154, 164, 171,

175, 184; sorunu 14-16, 43, 106, 115,

116, 157, 184

azınlıklar 32, 40, 43-45, 47, 56, 68-69, 72,

74, 84-85, 92, 95-96, 98-100, 105,

109-114, 116-117, 119-120, 122, 134-135,

139, 142-143, 156, 158, 161, 167

1936 Beyannamesi 76, 173

bireysel haklar 42, 45, 90, 92-95, 97, 99-

100, 117, 136, 146

Birleşmiş Milletler (BM) 18, 45, 78, 81, 82,

85, 105-107, 113, 138, 147

cemaat 13, 52

Çingeneler 146

çoğunluk 14-15, 17, 20, 22-23, 29, 89, 107,

110, 112, 116

çokkültürlülük 13

çokulusluluk 13

demokratik devlet 12

devletler hukuku 15, 41, 44, 89, 101

dil grubu 12

dilsel azınlık statüsü 23

dilsel azınlıklar 24, 26, 41

din özgürlüğü 32, 42, 62-63, 98

dini azınlıklar 40-41

dinsel azınlıklar 21, 23, 26, 31-33

dinsel azınlıklar 30

diskriminasyon yasağı 45, 61, 113, 134

dokunulmaz haklar kategorisi 125-126

ekalliyet 17, 67

Ermeni cemaati 50

eşitlik ilkesi 33, 37, 104, 107, 108, 110-111, 156

etnik azınlıklar 21, 24-27, 142

etnik grup 12-13, 24-26, 39-40, 84, 86, 99, 112

etnik kimlik 24-26, 28, 94

etnik-ulusal grup 13, 97

etniklik 24-25; fenomeni 39

etnisite 24, 39, 42

gayrimüslim cemaatler 50, 57, 60, 64

gayrimüslim vakıfları sorunu 171

gayrimüslimler 52-56, 60-61, 66, 69, 72,

77, 156, 172

göçmen 20

hukuk devleti 12

ırk ayrımcılığı 107, 142

ırk ayrımı 40

ırkçılık 39-40, 74

inanç özgürlüğü 33, 41, 43, 117, 182

insan haklarına dayanan devlet 12, 163, 176

insani boyut mekanizması 144, 146-147

kendi kaderini belirleme hakkı 98

kendi kaderini tayin hakkı 79-80, 84,

91, 100

kimlik 13, 27, 72
kolektif hak 99
kolektif haklar 42, 45, 92, 94-95, 97, 99,
100, 146
kültürel aidiyet 13, 111
kültürel azınlık 22, 89
kültürel haklar 89, 91, 107-108, 118-119,
136, 164
kültürel kimlik 18, 27-28, 113
Latin milleti 53
Lozan Anlaşması 42, 69, 73, 156-159, 161-
162, 167, 178-179, 186
medeni haklar 33, 69, 93, 103, 117, 119
millet sistemi 52, 54, 60
Milletler Cemiyeti 41-45, 69, 75, 80, 92,
103, 105, 134, 158, 161-162
milliyetçilik 59, 64, 66, 68, 70-71, 73, 85, 112
milliyetler prensibi 40
mübadele 26, 43, 157-158, 162
mülkiyet hakkı 32-33, 63, 104
natüralizm 39
Osmanlı millet nizamı 51
Osmanlı millet teşkilatı 49
öteki 11, 17, 72
özerklik 21, 26, 38, 41, 59, 80, 88, 90, 96,
115-116
özyönetim hakları 115-116
Patrikhane 50, 57
pozitif ayrımcılık 109, 111
romantizm 59, 70, 80, 85
Rum-Ortodoks cemaati 50
self-determinasyon hakkı 21, 80-86, 89-92,
99, 140, 174

self-determinasyon ilkesi 79, 86-87
siyasal haklar 33, 69, 93, 103, 117, 119
tehcir 26, 44
toplumsal aidiyet 13
toplumsal kimlik 13
ulusal azınlık(lar) 16, 19-23, 26, 28-29, 31,
33, 40, 85, 88, 106, 109, 132, 143-145,
150-152, 166, 171
ulusal gruplar 40
ulusal kimlik 14, 46, 68, 80, 112
ulusal kültür 14, 36, 71
ulusçuluk 23, 31, 39, 40, 49, 61, 70, 73
uluslararası hukuk 18, 20, 21, 43, 78, 83, 91,
100, 103, 174
uluslararası insan hakları hukuku 17, 138
Uluslararası Sürekli Adalet Divanı 18-19,
110
uyum paketleri 175, 178
Varlık Vergisi 76, 77
vicdan özgürlüğü 42, 62
Yahudi cemaati 50-51
yeni azınlık sorunları 14
yeni azınlıklar 22
zimmiler 53-55, 60